

ჯემალ შარაშენიძე

**მუშაკები
და მათი
კულტურა**

„ნაკადული“
თბილისი
1983

ეს წიგნი შუშერებს ეძღვნება — კაცობრიობის ისტორიის სათავეებთან მდგომ ხალხს. ათასწლეულების ბურუსში გახვეული ამ საოცარი ხალხის ყოფაცხოვრება, რომელიც სისხლისმღვრელი ბრძოლებითა და არაადამიანური შრომითაა აღსავსე, მხოლოდ არქეოლოგიის ბარმა და ნიჩაბმა გახადა ჩვენთვის ცნობილი. მეტი კი ლურსმული წარწერები ალაპარაკდნენ და გვიამბეს ყველაფერი ის, რასაც ამ წიგნში წაიკითხავთ.

რეცენზენტები:

აკად. გ. მელიქიშვილი,
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი.
გ. გიორგაძე

პირველი გამოცემა.

© „ნაკადული“, 1983

70803—75

III ————— 32—83

M—603 (08)—83

ვინ იყვნენ შუმერები?

კაცობრიობის ცივილიზაციის სათავეებთან დგომა წილად ხვდათ ძველი სამყაროს ერთ-ერთ კულტურულ ხალხს, შუმერებს. მათ სახელს მტკიცედ უკავშირდება სიტყვა პირველი, რადგანაც სწორედ შუმერებმა გამოიგონეს პირველი სრულყოფილი დამწერლობა. ისინი პირველები შეეჭიდნენ სიტყვას და შექმნეს კიდევაც ლიტერატურის არაერთი ბრწყინვალე შედეგრი. შუმერების მიწაზე ვხვდებით არქიტექტურის შესანიშნავ ძეგლებს ტაძრებისა და სასახლეების სახით. მათ პირველებმა ჩაუყარეს საფუძველი მეცნიერების მთელ რიგ დარგებს; ყველაზე ადრე შექმნეს ზუსტი და ხელსაყრელი კალენდარი, რომლის მონაცემებით დღესაც ვსარგებლობთ. შუმერში დააარსდა პირველი სკოლები, ბიბლიოთეკები, უმაღლესი განათლებისა და სამეცნიერო მუშაობის კერები. და ბოლოს, შუმერებმა ჩამოაყალიბეს და განავითარეს სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრებისა თუ შრომის ორგანიზაციის ისეთი დახვეწილი ფორმები, რომელთა მიგნება ახალი საუკუნეების საზოგადოებებსაც კი დიდ აღმოჩენად ჩაეთვლებოდათ.

თუ ჩვენ თვალს გავადევნებთ შუმერების ცხოვრების გზას, დაერწმუნდებით, რომ გადაჭარბებულად სულაც არ ჟღერს ერთობ გავრცელებული გამოთქმა: კაცობრიობის ცივილიზაციის ისტორია იწყება შუმერში.

სად გაიშალა მაღალი შუმერული კულტურა და ვინ იყო მისი შემოქმედი ხალხი?

დღევანდელი გრაყის ტერიტორიაზე, მდინარეების ტიგროსისა და ევფრატის ქვემო დინებათა შორის მდებარე ვაკეზე ამ ხუთი ათასი წლის წინ ცხოვრობდა ხალხი, რომლის ქვეყანასაც

მეზობლები შუმერის სახელით იცნობდნენ. ბაბილონის მეფე ხამურაბი ძვ. წ. მე-18 საუკუნეში¹ შედგენილ თავის კანონთა კრების დასკვნით ნაწილში პირველად იხსენიებს შუმერის ქვეყანას, რომელშიც იგულისხმებოდა ვრცელი ტერიტორია დღევანდელი ბაღდადიდან სპარსეთის ყურემდე.

ჯერჯერობით შეუძლებელია დაბეჯითებით ეთქვას, თუ საიდან წარმოდგება სახელწოდება შუმერი. მეცნიერთა მიერ შემოთავაზებული ვერც ერთი მოსაზრება დამაკმაყოფილებლად ვერ ჩაითვლება. საკითხის გარკვევას ართულებს ის გარემოება, რომ საკუთრივ შუმერულ წერილობით წყაროებში ეს სახელწოდება არ გვხვდება. შუმერები თავიანთ ქვეყანას უბრალოდ ქალამს უწოდებდნენ, რაც მათ ენაზე „ქვეყანას“ ნიშნავს. უშუალოდ იმ ტერიტორიას კი, რომელზეც ისინი ცხოვრობდნენ, ქი-ენ-გის ეძახდნენ, რაც შეიძლება სავარაუდოდ ასე ითარგმნოს: „ლერწმის მეუფის მიწა“. ლერწმის მეუფე იყო შუმერების ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება ენქი. გამოდის, რომ ქიენგი შინაარსობლივად უდრის „ენქის მიწას“.

თავიანთ თავს შუმერები რაიმე საერთო ეროვნული სახელწოდებით არ იხსენიებდნენ. წერილობით წყაროებში ნათქვამია, რომ ესა თუ ის თანატომელი იყო ამა თუ იმ ქალაქის შვილი. მაგალითად, ასე: „ქალაქ ლაგაშის შვილი“, „ქალაქ უმას შვილი“, „ქალაქ ურის შვილი“ და ასე შემდეგ.

როგორც ვხედავთ, ამ უძველეს ცივილიზებულ ხალხს დღეს ჩვენ მათთვის მეზობლების მიერ შერქმეული სახელით ვიცნობთ. მსგავსი შემთხვევები არა ერთია ისტორიაში, როცა ამა თუ იმ ხალხის თვითწოდება არ ემთხვევა მის მეზობლებში გავრცელებულ სახელწოდებას. ამის საილუსტრაციოდ თუნდაც ქართველების მაგალითიც გამოდგება, როცა ნაციონალური სახელწოდება ქართველი და საქართველო გავრცელებულია მხოლოდ ჩვენი საცხოვრისის ტერიტორიის ფარგლებში. ახლობელი თუ შორეული მეზობლები ჩვენ გვიცნობენ სულ სხვა სახელით, როგორიცაა: „ერაც“ და „ერასტან“, „გრუზინ“ და „გრუზია“, „გეორგიენ“ და „გეორგია“, „ჯორჯიენ“ და „ჯორჯია“ და მისთანანი.

¹ აქაც და შემდეგაც წიგნში მოხსენიებული ყველა თარიღი ძველ წელთაღრიცხვას განეკუთვნება.

შუამდინარეთის გუნებრივი პირობები

შუმერელთა საცხოვრისს, ტიგროსისა და ეფრატის ქვემო დინებათა შორის მდებარე დაბლობს, მეორე საუკუნეში მცხოვრები ძველი ბერძენი ისტორიკოსი პოლიბიოსი მესოპოტამიის სახელწოდებით იხსენიებს. ეს ბერძნული ტერმინი ითარგმნება როგორც „მდინარეთა შორის მდებარე მიწა“, ანუ შუამდინარეთი. ეს არის ვრცელი ტერიტორია ქურთისტანის მთებიდან, კერძოდ, თანამედროვე მოსულიდან — სპარსეთის ყურემდე. ეს დიდი დაბლობი ჩრდილოეთის უკიდურეს წერტილში ზღვის დონიდან მხოლოდ 200 მეტრით თუ მაღლდება.

კლიმატური პირობების, ფლორისა და ფაუნის თავისებურებით შუამდინარეთის დაბლობი იყოფა ორ ნაწილად — ჩრდილო და სამხრეთ შუამდინარეთად. მათ შორის პირობითი საზღვარი გადის იმ ადგილას, სადაც მდინარეები ყველაზე უფრო უახლოვდებიან ერთმანეთს; უფრო ზუსტად, თანამედროვე ბაღდადთან.

ამ ტერიტორიაზე IV—I ათასწლეულებში არსებობდა ძლიერი ძველამოსავლური სახელმწიფოები — ჩრდილოეთით — ასურეთი, სამხრეთით — ბაბილონი. საკუთრივ ბაბილონის ტერიტორიასაც, ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით, პირობითად ვყოფთ ორ ნაწილად — ზემო და ქვემო ბაბილონად. III ათასწლეულში ზემო ბაბილონის ტერიტორიაზე იყო აქადის სახელმწიფო, ხოლო ქვემო ბაბილონს მოიცავდა შუმერის ქვეყანა.

გეოლოგიური თვალსაზრისით სამხრეთ შუამდინარეთის დაბლობი შედარებით ახალგაზრდაა. მისი ხნოვანება 6—7 ათასი წლით თუ განისაზღვრება.

ეფრატი და ტიგროსი ამჟამად სპარსეთის ყურის სიახლოვეს ურთიერთს ერწყმებიან და ერთ მდინარედ (მდ. შათ-ელ-არაბი) შეერთიანდებიან. წარსულში კი ასე არ იყო. სამხრეთ შუამდინარეთის დაბლობის გეოლოგიურმა შესწავლამ და საგანგებოდ ჩატარებულმა აეროგადაღებებმა დაადასტურა, რომ ზღვის უბის სანაპირო ხაზი ადრე დღევანდელ ბაღდადამდეც კი აღწევდა. სწორედ ამ ადგილას იქნებოდა ეფრატისა და ტიგროსის შესართავებიც.

საუკუნეთა მანძილზე ამ ორი მდინარის მიერ ჩამოტანილმა

შლამმა თანდათანობით ამოავსო ზღვის უბე. წყალმა უკან დაიხია. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ევფრატსა და ტიგროსს სპარსეთის ყურეში ყოველდღიურად საშუალოდ 2500 კუბ. მ შლამი ჩააქვთ, ხოლო მაის-ივნისის წყალდიდობის დროს — დღიურად 3 მილიონ ტონამდე ნაშალი ნიადაგი, ადვილი წარმოსადგენია, რაოდენ სწრაფად უნდა წასულიყო წინ ხმელეთის წარმოქმნის პროცესი.

დოკუმენტურად დადასტურებულია, რომ III ათასწლეულის ბოლოს სპარსეთის ყურის ჩრდილოეთი ნაპირი ჯერ კიდევ დღევანდელი აბუ შაპრეინის ახლოს გადიოდა: აქ იყო გაშენებული ძველი შუმერული ქალაქი ერიდუ, რომლის შესახებ თავის ერთ-ერთ წარწერაში შუმერის მეფე შულგი (XXI ს.) ამბობს: „შულგიმ, ურნამუს შვილმა, გამოვიჩინე განსაკუთრებული მზრუნველობა ერიდუს მიმართ, რომელიც ზღვის სანაპიროზე დგას“. დღეისათვის კი ერიდუს ნანგრევები სპარსეთის ყურეს 225 კმ-ითაა მოშორებული. გამოდის, ყოველი ათასი წლის მანძილზე ზღვა უკან იხევდა საშუალოდ 55—60 კმ-ით.

მაშასადამე, შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას: სამხრეთ შუამდინარეთის დაბლობი, სადაც გაიშალა შუმერების სახელმწიფოებრივი და კულტურული ცხოვრება, მთლიანად ევფრატისა და ტიგროსის მიერაა შექმნილი.

ამ მდინარეებს დიდი როლი მიუძღვით შუამდინარეთის ბუნებრივი პირობების ჩამოყალიბებაშიც. საქმე ისაა, რომ გაზაფხულზე თოვლის დნობისა და ნალექების სიუხვის გამო ორივე მდინარე განსაკუთრებით წყალუხვია. დაბალი ნაპირის გამო ევფრატი ადვილად გადმრდიოდა კალაპოტიდან და უზარმაზარ ტერიტორიას ფარავდა. შუამდინარეთის პირველმოსახლეთათვის ეს იყო ნამდვილი წარღვნა და რა გასაკვირია, რომ მითი წარღვნის შესახებ სწორედ აქ შეიქმნა; შუმერებმა პირველებმა ჩაიწერეს ეს გადმოცემა, მოგვიანებით კი ძველმა ებრაელებმა შეიტანეს ბიბლიაში. ასე გავრცელდა იგი მთელ მსოფლიოში.

წყალდიდობის დაცხრომის შემდეგ ნაევფრატალ ადგილას რჩებოდა წყლის დიდი გუბეები, რომლებიც შემდეგ ჭაობად იქცეოდა. ეს, ცხადია, ცვლიდა კლიმატს და თან ათას თავსატეხს უჩენდა მიწათმოქმედ მოსახლეობას. წყალდიდობისაგან თავის დასაცავად და მეურნეობის ნორმალურად წარმართვის მიზნით აგებ-

დნენ უზარმაზარ ჯგებირებსა და მიწაყრილებს, აწყობდნენ წყალ-საცავებს. ასე რომ, მდინარესა და ადამიანს შორის გამუდმებული ბრძოლა წარმოებდა.

ერთი ახირებული თვისებაც სჭირდა ევფრატს: ხშირად იკე-ლიდა კალაპოტს. დადასტურებულია, რომ შუმერულ ხანაში (IV—III ათასწლეულებში) ევფრატი ბევრად უფრო ახლო იყო ტიგროსთან, ვიდრე ეს ახლაა. ძველი შუმერული ქალაქები: სი-ფარი, ქიში, ნიფური, შურუფაქი, ურუქი და ლარსა, წერილობითი წყაროების ცნობით, ევფრატის სანაპიროზე იყვნენ გაშენებული. დღეს კი მათი ნანგრევები კარგა მოშორებითაა ევფრატის აღმო-საველეთით.

მაგრამ ევფრატს უდიდესი დადებითი მნიშვნელობაც ჰქონდა. მისგან გამოყვანილი სარწყავი არხების გარეშე აქაური მშრალი და ცხელი ჰავის პირობებში მიწათმოქმედება შეუძლებელი იქნებოდა.

დაბოლოს, ევფრატი სამხრეთ შუამდინარეთის დამცველი ზღურბლიც იყო. მის გადაღმა, დასავლეთით, იწყებოდა სირიის გადახრუკული უდაბნო, რომელიც დაეინებით მოიწვედა აღმოსავ-ლეთისაკენ, მაგრამ ეს შემოტევა მთავრდებოდა ევფრატის ნაპი-რებთან.

შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა შუამდინარეთისა-თვის ტიგროსს. მისი მაღალი ფლატეებიანი ნაპირები აძნელებდა სარწყავი არხების გამოყვანას. სამაგიეროდ, ევფრატთან ერთად, იგი დიდად უწყობდა ხელს სამდინარო მიმოსვლის განვითარებას.

სამხრეთ შუამდინარეთში ჰავა ტროპიკულია. ივლისის სა-შუალო ტემპერატურა 34° -ია, ზოლო იანვარში 12° -ის ქვემოთ არ ჩამოდის. ნალექებიც ძალზე მცირეა და იშვიათი; წელიწადში სა-შუალოდ 100—150 მილიმეტრს თუ აღწევს. ზაფხულობით აუტა-ნელი, სულისშემძვთავი სიცხე ღვას. ამას ემატება ისიც, რომ ივლისში დასავლეთიდან უბერავს უდაბნოს ქარი, რომელიც ყვე-ლაფერს აშრობს და ახმობს. ნათესებს ტენი აღარ ჰყოფნის. სწო-რედ ასეთ დროს შევლოდათ ობობას ქსელივით დახლართული სარ-წყავი არხების სისტემა.

მცენარეებიდან აქ ძირითადად გვხვდება უდაბნოს ფლორის წარმომადგენლები. ხე-მცენარეები საერთოდ არ ხარობს, რის გა-მოც სამშენებლო მერქანი მცირე აზიიდან შემოჰქონდათ. სამაგიერ-

როდ ძალზე კარგად ეგუება ადგილობრივ პირობებს ფინიკის პალ-
მა. უდაბნოდან მქროლი ცხელი და მშრალი ქარი შესანიშნავად ახ-
მობს მის ნაყოფს. ეს კი ზრდიდა ფინიკის შაქრიანობასა და არო-
მატულობას.

დიდი ფართობი ეჭირა ერთწლიან ბუჩქოვან მცენარეს ქუნ-
ჯუთს (სეზამს), რომლის ნაყოფისაგან შუმერები მაღალხარის-
ხოვან მცენარეულ ზეთს ამზადებდნენ. მდინარეთა სანაპიროებზე
კარგად ხარობდა იაღლუნი (თამარისკი). მისგან ღებულობდნენ
სურნელოვან ფისს, ნაღვენთს წამლებისა და საპარფიუმერიო ნა-
წარმის დასამზადებლად. ყოველდღიურ ყოფაში ფართოდ იყენებ-
დნენ ლერწამს. ეს მცენარე შესანიშნავად ხარობდა აქ. მისგან
ამზადებდნენ ავეჯს, წვრილ საოჯახო ნივთებს, იყენებდნენ სა-
წეველ და შინაური პირუტყვის საკვებად. მისი ტკეჩისაგან წნავ-
დნენ კალათებს, ნაევბსაც კი.

შუამდინარეთის პირველმოსახლეებმა ადრევე მოაშენეს მარ-
ცვლოვანი მცენარეები — ქერი, ხორბალი და ემერი. ამათგან ყვე-
ლაზე დიდი ფართობი ქერის კულტურას ჰქონდა დათმობილი.

შინაური ცხოველებიდან ძალზე გავრცელებული იყო ცხვარი,
თხა და ღორი. ჰყავდათ მრავალნაირი ფრინველიც. გამწვე ძალად
იყენებდნენ ვირსა და ხარს.

გარეული ცხოველებიდან იყო ლომი, რომელსაც შუმერები
„დიდ ძალს“ ეძახდნენ. შუმერულ საბუთებში ხშირად იხსენიება
მგელი, გარეული ღორი და მისთანანი. მდინარეები და წყალსაცა-
ვები საესე იყო თევზით, რასაც შუამდინარეთის ყოფაში დიდი
აღვლი ეკავა. არსებობდა პროფესიონალ მეთევზეთა მთელი რაზ-
მებიც კი, რომლებიც რეგულარულად ამარაგებდნენ სამეფო კარსა
და მოსახლეობას ახალი თევზით. ჭაობებში ბინადრობდა გველები,
რომლის შხამის სამკურნალო თვისებას, ჩანს, ადრე მიაგნეს შუ-
მერებმა.

სამხრეთ შუამდინარეთის მიწაში არცერთი წიაღისეული სიმ-
დიდრე არ მოპოვება, თუ არ ჩავთვლით ნავთობს, რომლის ათვისება
იმ შორეულ წარსულში ადამიანს არ შეეძლო. აქ საერთოდ
არ გვხვდება მაგარი ქანები. სამშენებლო ქვა მეზობელი ოლქები-
დან შემოჰქონდათ. სამაგიეროდ, ყოველ ფეხის ნაბიჯზეა თიხა, რაც
ძალიან ადრე და ფართოდ დაინერგა ყოფა-ცხოვრებაში. აქ ყველა-

თიხისაგან შუმერები საკმაოდ მარჯვედ და სწრაფად ამზადებდნენ საწერ მასალას — თიხის ფირფიტებს, რომელთა წყალობითაც მოაღწია ჩვენამდე შუმერთა სულიერი კულტურის შესანიშნავა ნიმუშებმა.

შუამდინარეთის ერცელი ტერიტორია ბუნებრივად არ იყო დაცული, როგორც, ვთქვათ, მდინარე ნილოსის აუზში მდებარე ეგვიპტე. ეგვიპტეს თითქმის ყველა მხრიდან თუ შემორკალავდა უდაბნოს ზოლი, შუამდინარეთის საზღვრები, პირიქით, ოთხივე კუთხით გაშლილი იყო. და თუ შუშერები წყლითა თუ ხმელეთით აღვილად უკავშირდებოდნენ გარე სამყაროს, კეთილმოსურნე ან გულბოროტი მეზობლებიც ასევე დაუბრკოლებლად აღწევდნენ მის მიწას. დასავლეთიდან შუამდინარეთში სულ იოლად შემოდინდნენ მომთაბარე სემიტი ტომები, ხოლო აღმოსავლეთიდან შუშერებს ხშირად თავს ესხმოდნენ ზაგროსის ზეგანზე მცხოვრები დაბალი კულტურის მქონე მთიელები. ეს გარემოება ყოველთვის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა შუამდინარეთის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე.

სამხრეთ შუამდინარეთის ადრეული ისტორია

სამხრეთთან შედარებით ადამიანმა უფრო ადრე ჩრდილო შუამდინარეთი აითვისა, რადგან აქ, იმ უძველეს ხანაშიაც კი, ცხოვრებისათვის შედარებით უკეთესი პირობები, არსებობდა: პირველი მოსახლეობა ჩრდილო შუამდინარეთში ჯერ კიდევ ქვედა პალეოლითის შუა ხანებში გაჩნდა. ერაყის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ერთ-ერთი პუნქტის ბარდა-ბალკას არქეოლოგიურმა შესწავლამ გამოავლინა ამ მხარის უძველესი მობინადრეების ქვის იარაღები, რომელთა ასაკი 100.000—75.000 წლით განისაზღვრება. ცოტა მოგვიანებით აქაური პირველმოსახლენი დაეუფლნენ პრიმიტიულ მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას.

ამერიკელმა მეცნიერმა რ. ბრაიდელმა, თანამედროვე კირკუკის აღმოსავლეთით — ჯარმოში მიაკვლია უძველესი მიწათმოქმედი ტომის ნამოსახლარს, რომელიც VII ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება. ჯარმოს ეპოქის ადამიანები ცხოვრობდნენ სწორკუთხა ფორმის თიხატყეპნილ სახლებში. აქვე აღმოჩნდა კაჟის ნამგლებიც, რომელთა ტარი ხის ან ძვლის იყო. ჯარმოელები მათ ემერის ასაღებად ხმარობდნენ. ადამიანისა და ცხოველების გამოსახულებები გამოუწეავი თიხისა იყო. როგორც ჩანს, ამ ეპოქის

ადამიანებმა ჯერ კიდევ არ იცოდნენ თიხის ჭურჭლის დამზადება. ამიტომ არქეოლოგები ჯარმოს კულტურას ეგრეთწოდებულ კერამიკულ კულტურამდელ ხანას მიაკუთვნებენ.

განვითარების შემდგომი საფეხურისათვის დამახასიათებელი არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა თელ-ჰასუნაში, რომელიც მდებარეობს მოსულიდან სამხრეთით 25 კმ-ზე და თარიღდება VII—VI ათასწლეულებით. ჰასუნას არქეოლოგიური მასალა ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ადრინდელი შუამდინარული ცივილიზაციის დონეზე.

ჰასუნელები ცხოვრობდნენ მრგვალ, საკმაოდ მცკიცედ ნაგებ თიხატყეპნილ სახლებში, რომლებიც წრიულად იყო განლაგებული საერთო ეზოს გარშემო. ეზოს, ჩანს, საქონლის ღამეულ სადგომად იყენებდნენ. საგანგებოდ გამოყოფილ ოთახებში აღმოჩნდა სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, რომელთა რაოდენობა და დანიშნულება თავის დროზე საკმაოდ დიდი ყოფილა. სახლებშივე, საგულდაგულოდ ნაკეთებ ორმოებში, ინახავდნენ მოწეულ ჭირნახულსაც. ამ ორმოებს წინასწარ სუფთად შელესავდნენ, მერე კი მასში შენახულ მოსავალს თავს უგლესდნენ თაბაშირის თხელი ფენით. მარცვლეულს ფქვავდნენ ქვიშაქვისაგან დამზადებული დოლაბებით, რასაც, რა თქმა უნდა, ხელით აბრუნებდნენ. პურს სპეციალურ ღუმელებში აცხობდნენ.

ამ ეპოქის ადამიანებმა არა მარტო იცოდნენ თიხის ჭურჭლის დამზადება, არამედ მათ ამკობდნენ კიდევ მაღალი გემოვნების ნახატებით. ერთ-ერთმა მოხატულმა ჭურჭელმა შემოგვინახა ქალის იმდროინდელი პორტრეტი, რომლის მიხედვითაც შეგვიძლია აღვადგინოთ ნათესი წლის წინანდელი ადამიანის გარეგნობა. ქალებს ამ დროს, როგორც ჩანს, მოსწონდათ შუაზე გაყოფილი თმის ვარცხნილობა: ნიკაბი და ლოყები ტატუირებული ჰქონდათ. ატარებდნენ ცხვირის ნესტოებში გაყრილ რგოლებს, ხოლო თვალის ქუთუთოებს დაახლოებით ისე იღებავდნენ, როგორც ამას დღევანდელი მოდა გვთავაზობს. იმ სახლში, სადაც ეს პორტრეტი იპოვეს, აღმოჩნდა სურმის ნატეხიც, რომლისაგან კოსმეტიკურ საღებავს ამზადებდნენ. ეს ყოფითი დეტალები მოწმობს იმ შორეული ეპოქის არა მარტო დაწინაურებულ ეკონომიკურ ყოფას, არამედ საზოგადოების ესთეტიკური გემოვნების საკმაოდ განვითარებასაც.

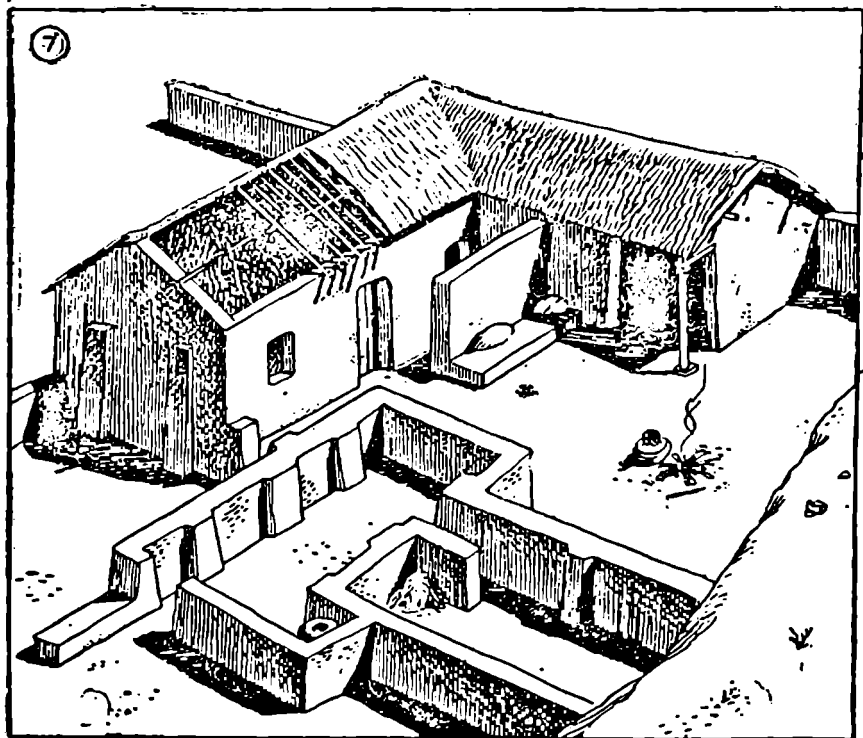
ჩრდილოეთთან შედარებით რამდენაღმე დაგვიანდა სამხრეთ-შუამდინარეთის დაბლობის ათვისება. ჩვენ უკვე ვიცით, როგორ იქმნებოდა ეს დაბლობი. მაშინ, როცა პასუნას მიდამოებში უკვე განვითარებული იყო მიწათმოქმედება, სამხრეთ შუამდინარეთის ვაკის ჩამოყალიბების პროცესი ის იყო დასასრულს უახლოვდებოდა. ახლად წარმოქმნილი ხმელეთის ეს პატარა ნაწილი ჯერ კიდევ გუბეებითა და ჭაობებით იყო დაფარული, ხოლო ლელისა და ლერწმის კორომებს იგი გაუქალ ჯუნგლად ექცია. ადამიანის საცხოვრებლად ეს ადგილები ჯერ კიდევ არ ვარგოდა.

თითქოს მოსალოდნელი იყო, რომ სამხრეთის ათვისება ჩრდილოეთ-შუამდინარეთიდან დაიწყებოდა, მაგრამ ეს რატომღაც ასე არ მოხდა. პირველი მოსახლეობა VI ათასწლეულის ბოლოსათვის უკიდურეს სამხრეთ წერტილში, ჩვენ მიერ უკვე ნახსენებ ერიდუს მიწაზე გაჩნდა. უკანასკნელ ხანებში აქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ცხრაშეტამდე კულტურული ფენა (ათვლა წარმოებს ზემოდან ქვემოთ). ყველაზე ადრეულ მე-19—15 ფენებში აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმი და შენობათა ნაშთები VI—V ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. ეს კულტურა პირობითად იწოდება ერიდუს კულტურად. მისი შემქმნელები კი აღმოსავლეთიდან, კერძოდ, ირანის ზეგანიდან ბარში ჩამოსული ტომები უნდა ყოფილიყვნენ. მათ ეყოთ გამბედაობა და ენერგია, უაღრესად ძნელ პირობებში აეთვისებინათ დაბლობი და ჭაობებიდან ამოზიდულ ხელოვნურ მიწაყრილებზე პირველი კერა გაეჩაღებინათ. მათი ბინები იყო პატარა, ალიზის ვიწრო და მოვრძო აგურით ნაშენი კვადრატული სახლები, რომელთა ფართობი 15—20 კვადრატულ მეტრს არ აღემატებოდა. ცოტა მოგვიანებით კი ერიდუელებმა უკვე ააგეს მოზრდილი შენობა, ზომით 48 კვ. მ. ეს იყო ტაძარი, რომლის შესასვლელთან აღმართული ყოფილა სამსხვერპლოც. ირანის ზეგნიდან მოსულ ამ ხალხს თავისი სამშობლოს მოგონების ნიშნად უნდა მოეტანა და შუამდინარეთის მიწაზე დაენერგა მთის კულტი, რომელმაც შემდგომ შეუძერულ რელიგიაში ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი დაიჭირა.

ერიდუს უძველეს ფენებშივე აღმოჩნდა დიდი ოსტატობით ნაძერწი კერამიკული ჭურჭელიც — კათხები, თასები და ვაზები,

რომელთა მკრქალყვითელი ზედაპირი შავი და წითელი ფერის გეომეტრიული ხაზებითაა შემკული.

მომდევნო ეპოქების კულტურები — უბაიდის, ურუქისა და ჯემდეტ-ნასრისა — V—III ათასწლეულებს განეკუთვნება და შე-

ქასუნას ეპოქის დროინდელი სახლი და ეზო სამეურნეო ნაგებობებითურთ (რეკონსტრუქცია).

დარებით უკეთაა შესწავლილი, რაც საშუალებას იძლევა, უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ სამხრეთ შუამდინარეთის იმდროინდელი მოსახლეობის ცხოვრების პირობები.

უბაიდის (დღევანდელი ნასირიის სამხრეთ-დასავლეთით) მა-

ტერიალური კულტურა თავის დასაბამს 4400—4300 წლებიდან იღებს და გრძელდება დაახლოებით 3500 წლამდე. ამ ეპოქის ადამიანები ცხოვრობდნენ ლერწმის ქოხებში, რომელთა კედლები შიგნიდან თიხით იყო შელესილი. საკულტო შენობებს კი გამოუწვავი აგურისაგან აგებდნენ.

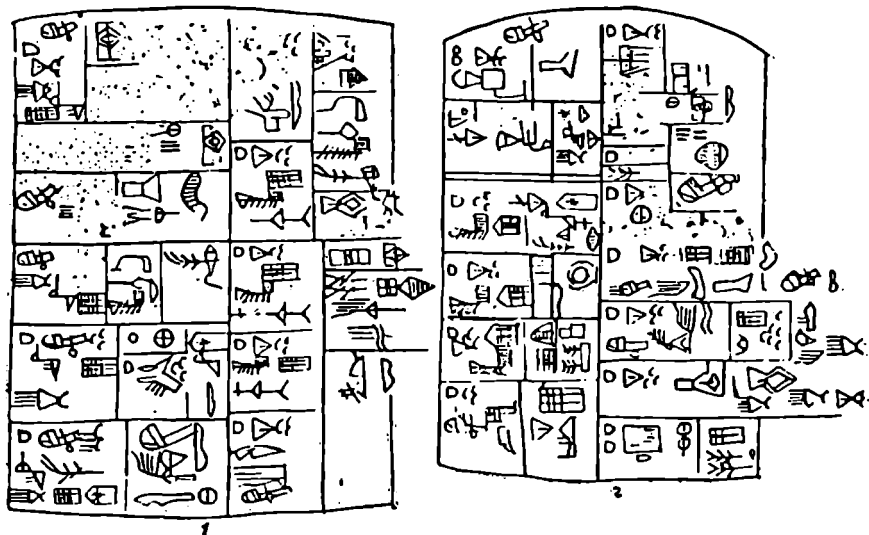
უზაიდელთა ძირითად საქმიანობად ჯერჯერობით ისევ მონადირეობა და მეთევზეობა რჩებოდა, მაგრამ ამ ეპოქის მეორე ნახევარში მათ უკვე ბეჯითად მოჰკიდეს ხელი მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. ამ დროს მოიშინაურეს ცხვარი, თხა და ღორი. მარცვლეული კულტურებიდან იცნობდნენ ემერს, რომელმაც მომდევნო საუკუნეებში ფართო გავრცელება პოვა. მიწას ჯერ კიდევ ძვლისა და თიხის იარაღებით ამუშავებდნენ. აღნიშნული ეპოქის დასასრულს მრავლდება ლითონის იარაღები, ჩვეულებრივ, სპილენძისა. ეს ლითონი ევფრატის სათავეებში მდებარე მთიანეთიდან შემოჰკონდათ. შეიმჩნევა ხელოსნობის ზოგიერთი დარგის მაღალი დონე, მეტადრე მეთუნეობისა, რომლის პროდუქციანაკეთებია როგორც ხელით, ისე სამეთუნეო ჩარხით. ჭურჭლის კედლები დაფარულია ცხოველების, ფრინველებისა და ადამიანების გამოსახულებებით.

ამავე ხანებში საბოლოოდ ფორმდება რელიგიური შეხედულებები. იმპევენიურ ცხოვრებაზე ადამიანთა წარმოდგენის ანარეკლია დასაფლავების წესი. მიცვალებულს მარხავდნენ მიწაში და თან აყოლებდნენ სასმელ-საჭმელს, პირად ნივთებს, სამკაულებს და სამეურნეო იარაღებსაც კი. მაგრამ, რადგან ასეთი იარაღი მეტად ძვირი ღირდა, მიცვალებულის ჭირისუფალი ამჯობინებდა გარდაცვლილისათვის მხოლოდ თიხის სამეურნეო ინვენტარი ჩაეყოლებინა. ასევე თიხისაა ამ ეპოქის ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი ნავის მოდელი.

უზაიდის ეპოქა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისითაც ძალზე საინტერესოა. სწორედ ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი ადამიანებზე რელიგიის გაბატონებას. კულტის მსახურები — ქურუმები მიწათმოქმედებასა და ხელოსნებს აძლულებდნენ, თავიანთი პროდუქტების გარკვეული ნაწილი, ვითომცდა მსხვერპლად, ტაძარში მიეტანათ. ამიტომაც, რომ უზაიდური ეპოქის ტაძ-

რებში ერთი გარკვეული ნაწილი მოტანილი პროდუქტების შესა-
ნახად იყო განკუთვნილი.

იძულების ასეთი საშუალების შემოღებას ამ დროს უკვე აზრი
აქვს. საზოგადოებაში იქმნება ზედმეტი პროდუქცია. აქაური აღ-
ვილად დასამუშავებელი ნიადაგი პრიმიტიული იარაღებითაც კი
იმაზე მეტ მოსავალს იძლეოდა, ვიდრე მიწის მუშის გამოსაკებად
იყო საჭირო. აი, ამ ზედმეტი პროდუქციის მითვისება დაიწყო
ქურუმებმა. ასე ჩაეყარა საფუძველი ექსპლუატაციის ადრეულ-
ფორმას, რომელიც ჯერჯერობით საკულტო-რელიგიური მოტივე-
ბით იყო შენიღბული. დაიწყო საზოგადოების კლასებად და-
ყოფაც.

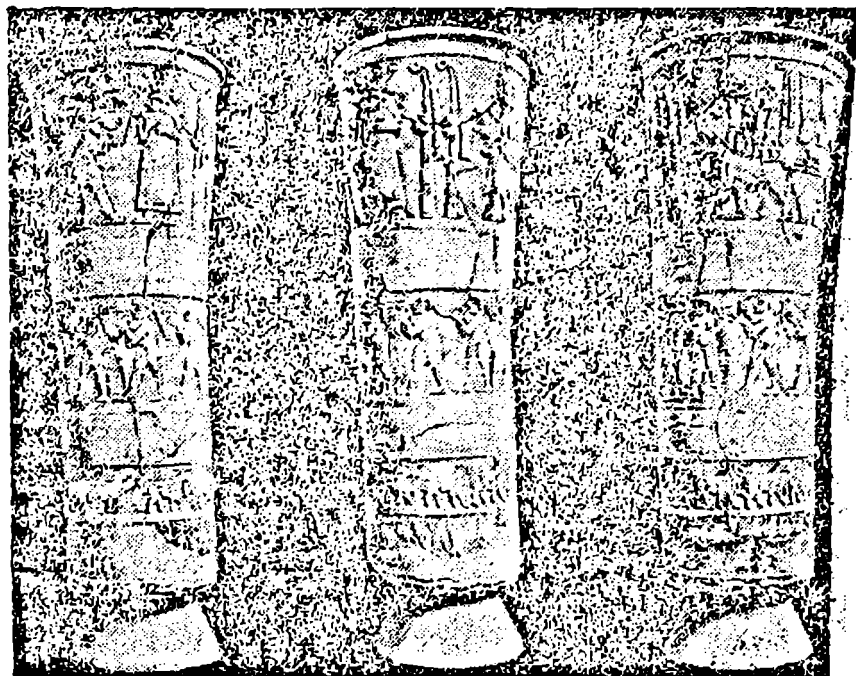
თიხის უირფიტა ჯემდეთ-ნასრიდან

აღნიშნული პროცესები უფრო ჩქარა მიდის წინ მომდევნო-
ეპოქაში (3500—3000 წწ.), რომლის დამახასიათებელი არქეოლო-
გიური კულტურა აღმოჩნდა ჭრუჭში (დღევანდელი ვარკა, მდ.
ეფერატის აღმოსავლეთ სანაპიროზე). აქ უკვე შეიმჩნევა მკვეთრი

ნახტომი კულტურის განვითარებაში, რასაც არქეოლოგები „კულტურულ რევოლუციას“ უწოდებენ შუამდინარეთის ისტორიაში. ეპოქის მთავარ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს სამეთუნეო ჩარხის ფართო დანერგვა. კერამიკული, ჭურჭელი მრავალფეროვანია და კარგად გამომწვარი, შემკულია ამოხაზული ორნამენტით. პროგრესი შეიმჩნევა არქიტექტურაშიც. მაგრამ ამ ეპოქის უდიდესი მიღწევა მაინც დამწერლობის გამოგონებაა, რაც განვითარებულ სამეურნეო საქმიანობის ამა თუ იმ მხარის ფიქსაციის აუცილებლობამ განაპირობა. IV ათასწლეულის დასასრულით დათარიღებულ ურუქის ერთ-ერთ არქეოლოგიურ ფენაში აღმოჩნდა ლურსმული დამწერლობის უადრესი სახით შესრულებული სამეურნეო ტექსტების შემცველი 500-მდე თიხის ფირფიტა. მსგავსი ფორმისა და შინაარსის 300-მდე თიხის ფირფიტა გამოვლინდა აგრეთვე ბაღდადის სამხრეთით მდებარე ერთ-ერთი დასახლებული პუნქტის ჯემდეთ-ნასრის არქეოლოგიური შესწავლის დროსაც. აქვე იქნა მიკვლეული თავისებური არქეოლოგიური კულტურაც, რომელიც ქრონოლოგიურად III ათასწლეულის დასაწყისს, კერძოდ, 3000—2800 წლებს განეკუთვნება.

ჯემდეთ-ნასრის ეპოქაში, როგორც ეს მოსალოდნელიც იყო, ჩანს შემდგომი პროგრესი. მთლიანადაა გაბატონებული სპილენძის იარაღი. აქა-იქ არის ბრინჯაოს იარაღებიც. მარცვლეული კულტურებიდან მოჰყავთ ქერი და ხორბალი. მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ხარისა და ვირის გამოყენების ფაქტი. კიდევ უფრო გაუმჯობესებულია სამეთუნეო ჩარხი, ხოლო დაწინაურებულ სამშენებლო ხელოვნებას მოწმობს 10 მ სიმაღლის ტერასაზე აღმართული დიდებული „მთერი ტაძარი“, რომელიც III ათასწლეულის დასაწყისში აუგიათ ურუქში.

ჯემდეთ-ნასრის ეპოქის ბოლოსათვის მთელი სამხრეთ შუამდინარეთის ათვისება დამთავრდა. უკვე არსებობენ ის ქალაქები, რომლებიც მომდევნო საუკუნეებში მნიშვნელოვან როლს შეასრულებენ შუმერის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამ ქალაქებიდან აღსანიშნავია ერიდუ, ურუქი, შურუფაქი, ადაბი და ნიფური. ამათგან ქალაქი ნიფური მოგვიანებით მთელი სამხრეთ შუამდინარეთის რელიგიური ცენტრი გახდა.

საკულტო ვაზა ჯემდეთ-ნასრიდან

წინარეშემარული მოსახლეობა სამხრეთ შუამდინარეთში და შუმერების მოსვლა ამ მხარეში

თავისთავად ისმის კითხვა: რომელ ეთნიკურ გარემოს მიეკუთვნებოდნენ ზემოთ განხილულ კულტურათა შემქმნელი და მატარებელი ხალხები? ეს საკითხი შუამდინარეთის ისტორიის ჯერ კიდევ გადაუწყვეტელ პრობლემათა რიცხს მიეკუთვნება.

ისტორიულ ხანაში შუამდინარეთის ტერიტორიაზე მოსახლეობდა ძირითადად ორი მოდგმის ხალხი: ჩრდილოეთით სემიტები, ხოლო სამხრეთით, დაახლოებით, 33-ე პარალელიდან სპარსეთის

ყურემდე — შუმერები. შუამდინარეთელი სემიტების ენა, ეგრეთ-წოდებული ასურულ-ბაბილონური, მიეკუთვნება დღეისათვის კარგად შესწავლილ სემიტურ ენათა ოჯახს, რომელშიც თავის მხრივ ერთიანდება: ძველებრავლი, ფინიკიური, არაბული და ზოგიერთი სხვა დიდი თუ პატარა ენა. ეთნიკურადაც შუამდინარეთის სემიტები ამ ენათა მატარებელი ხალხების გარემოს უნდა ეკუთვნოდნენ. მათი პირველი ტალღა ჩრდილოეთ შუამდინარეთში შემოვიდა დასავლეთიდან, კერძოდ, სირიის სტეპებიდან III ათასწლეულის დასაწყისში. ამ დროისათვის შუამდინარეთში უკვე მოხინდრე შუმერებთან მათი შერევა მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა. კულტურის მხრივ, შუმერებთან შედარებით, ისინი დაბალ საფეხურზე იდგნენ. სამაგიეროდ, მალე შეითვისეს ადგილობრივი მაღალი კულტურა, განსაკუთრებით დამწერლობა, განავითარეს იგი და მემკვიდრეობად გადასცეს მომდევნო საუკუნეებს.

III ათასწლეულის შუა ხანებში სემიტები უკვე აქტიურ ძალად ჩანან შუამდინარეთის ისტორიაში. ჩრდილოეთ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე აღმოცენებული მათი ცენტრის — ქალაქ აქადის სახელის მიხედვით მთელი ეს ოლქი ამიერიდან იწოდება აქადად¹, განსხვავებით შუმერისაგან, რომელიც ამ დროს სამხრეთ შუამდინარეთს ერქვა.

შუმერები შუამდინარეთის პირველამთვისებლები არ ყოფილან. ისინი აქ შედარებით გვიან მოსული ხალხია, რასაც ამტკიცებს სამხრეთ შუამდინარეთის ტოპონიმური მასალა და შუმერულ ენაში შემონახული უცხოური, არაშუმერული წარმომავლობის სიტყვათა ერთი რიგის არსებობა.

მეცნიერთა შერე კარგა ხანია შემჩნეულია, რომ ძველი შუამდინარეთის დასახლებული პუნქტებისა და მდინარეთა სახელწოდებანი (ე. ი. ტოპონიმები) არაა შუმერული, როგორიცაა, მაგალითად, მდინარე ტიგროსის ძველი სახელწოდება იდიგნა (აქადურად იდიქლათ)², ევფრატისა კი — ბურანუნ (აქადურად ფურა-

1 შუამდინარეთელი სემიტების ენასაც მათი მთავარი ქალაქისა და სახელმწიფოს სახელწოდების მიხედვით „აქადურს“ უწოდებენ.

2 მოგვიანებით ძველმა მიდიელებმა ამ მდინარეს სწრაფი ღინების გამო შეარქვეს „ტიგრი“, რაც მათ ენაზე „ისარს“ ნიშნავს. სახელწოდება „ტიგროსი“ მიდიური სახელის ბერძნული ფორმაა.

თუ). იყო ცდა, აქადური ენების მონაცემებით ახსნილიყო ამ პიღრონიშების შინაარსი, მაგრამ ეს ახსნა დამაჯერებელი არაა. შუმერული და; მითუმეტეს, აქადური ენის საფუძველზე ვერ ირკვევა სამხრეთ შუამდინარეთის ისეთი ცნობილი ქალაქების სახელწოდებათა ეტიმოლოგიაც, როგორებიცაა ნიფური, ადაბი, ქიში, ური, ურუქი, უმა, ლარსა, ერიდუ და სხვანი. ყოველივე ეს კი მოწმობს, რომ შუმერები არ ყოფილან ამ ოლქის თავდაპირველი მკვიდრნი და რომ მათ აქ წინ უსწრებდა რომელიღაც სხვა ხალხი. ზოგიერთი მეცნიერი მათ პირობითად პროტოეფრატელებს (ბ. ლანდსბერგერი) ანდა უბაიდელებს (ს. კრამერი) უწოდებს. უფრო მიზანშეწონილი კი იქნებოდა, შუმერების დამხედური მოსახლეობისათვის გვეწოდებინა ერიდუელები, რადგანაც, სწორედ ამ პუნქტში დასახლდნენ სამხრეთ შუამდინარეთის პირველი მცხოვრებნი; ყველაზე ადრე მათ დაიწყეს ამ მხარის ათვისება და მათვე შექმნეს ერიდუს უძველეს ფენებში, კერძოდ, მე-19—12 ფენებში გამოვლენილი არქეოლოგიური კულტურა.

არქეოლოგები დაბეჯითებით ამტკიცებენ, რომ შუმერებს არც უბაიდის ადრეული კულტურის შექმნაში მიუღიათ მონაწილეობა. თუ ეს ასეა, მაშინ ერიდუს უძველეს კულტურასთან ერთად უბაიდური კულტურაც ნაწილობრივ პროტოშუმერულ მოსახლეობას ეკუთვნის.

ჩვენთვის უცნობია პროტოშუმერული მოსახლეობის წარმომავლობა. შეიძლება ისინი ირანის ზეგანიდან მოსული ხალხი იყოს. თითქმის არაფერი ვიცით მათი ენის სტრუქტურისა და ლექსიკის შესახებაც, რადგან ეს ენა გვიან მოსული შუმერების ენასთან ჭიდილში დამარცხდა, როგორც მისი მატარებელი ხალხი. ერიდუელთა ენის ნამსხვრევებს რამდენიმე ათეული სიტყვის სახით თავი უნდა შემოენახა შუმერულ ენაში. ამის მტკიცების საშუალებას იძლევა ზოგიერთი გარემოება.

ამჟამად დადგენილია, რომ შუმერების მიერ ხმარებაში ფართოდ დანერგილი სიტყვები, როგორიცაა აფინ — „გუთანი“, აფსინ — „ხელი“, ენგარ — „გუთნისდედა, მხენელი“, ფახარ — „მეთუნე“, უშბარ — „მქსოველი, ფეიქარი“, აშგაბ — „დაბალი“, სიფა — „მწყემსი“, უთულ — „მენახირე“, ნაგარ — „დურგალი“, სიმუგ — „მჭედელი“, თიბატა —

„მეთუნეუქ“, ს უ ლ უ მ — „ფინიკი“, ა შ ნ ა ნ — „ემერი“, უ ლ უ შ ი ნ — „ემერის ლუდი“ და ზოგიერთი სხვაც სრულიადაც არაა შუმერული. რა თქმა უნდა, ისინი არც აქალაქურ ან სხვა სემიტურ ენას განეკუთვნებიან. ეს სიტყვები შუმერულში შესული უნდა იყოს სწორედ ერიდუელთა (იგივე უბაიდელთა ანუ პროტოეფერატელთა) ენიდან.

არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად ამ ტერმინებზე დაყრდნობით შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ სწორედ პროტოშუმერებმა (იგივე ერიდუელ-უბაიდელებმა) გამოიგონეს გუთანის და გაატარეს პირველი ხნული შუამდინარეთის მიწაზე; მოაშენეს და გაავრცელეს მარცვლეულის ერთ-ერთი უძველესი ჯიში ემერი. კარგად იყვნენ დაუფლებულნი ხელოსნობის სხვადასხვა დარგებს, კერძოდ, ხითხურობასა და მელითონეობას. პროტოშუმერებმა გამართეს პირველი საქსელე და გადადგეს ნაბიჯი საფეიქრო წარმოების გზაზე.

საკმაოდ დაწინაურებულ ამ მხარეში შუმერები შედარებით გვიან მოდიან. ისინი აქ პირველად V—IV ათასწლეულების მიჯნაზე უნდა გამოჩენილიყვნენ. საქმე ისაა, რომ ერიდუს მე-11—10 ფენებში ერთბაშად შეიმჩნევა სიახლე. მეცნიერები ამას შუმერების პირველი ტალღის მოსვლას უკავშირებენ. შუმერების კუთვნილებად გამოცხადებული ეს ახალი არქეოლოგიური კულტურა მომდევნო საუკუნეებში თანდათანობით ვრცელდება და IV ათასწლეულის შუა ხანებისათვის, კერძოდ, ერიდუს კულტურის ბოლო საფეხურზე, იგი მთლიანად გაბატონებული ჩანს მთელ სამხრეთ შუამდინარეთში. ურუქის კულტურა კი, რომელიც ამავე ხანებში იღებს სათავეს, იწყება სამეურნეო და კულტურული ცხოვრების ყველა დარგში რევოლუციური ნახტომით. ეს დიდი პროგრესი უკვე მთლიანად შუმერების სახელს უკავშირდება.

სამხრეთ შუამდინარეთში მოსვლის მომენტისათვის შუმერები საკმაოდ მაღალგანვითარებული ხალხი ჩანს. მათ მალე აითვისეს ადგილობრივ არსებული, ღიდად დაწინაურებული სამიწათმოქმედო და ხელოსნური წარმოების მონაპოვარი და თავიანთი მაღალი ინტელექტის წყალობით სწრაფად წაიწიეს წინ. მათ ხომ ამ მხარეში მოსვლიდან არც თუ ისე დიდი ხნის შემდეგ შექმნეს კიდეცადამწერლობა — კაცობრიობის ეს უდიდესი მიღწევა. ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი: ამჯერად კი ორი-

ოღე სიტყვით შეეჩერდებით შუმერების ამ ოლქში შემოღწევის სავარაუდო გზებსა და მათი პირველსაფეხვრისის საკითხზე.

ზოგი მეცნიერი ფიქრობს, რომ შუმერები, შესაძლოა, სამხრეთ შუამდინარეთში მოვიდნენ ჩრდილოეთიდან ამიერკავკასიის გავლით. სპეციალურ ლიტერატურაში შევხვდებით მტკიცებას იმის შესახებაც, რომ ისინი შუა აზიიდან მოსული ხალხია და შუამდინარეთში ირანის ზეგანის გადმოვლით, აღმოსავლეთიდან შემოაღწიეს. ორივე ეს მოსაზრება მეტნაკლებად სარწმუნო საბუთებს ეყრდნობა, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი პასუხს ვერ სცემს ერთ უმთავრეს კითხვას: როგორ მოხდა, რომ უკიდურეს სამხრეთში შეღწევამდე შუმერებმა გამოიარეს უკვე ათვისებული ჩრდილო შუამდინარეთი ანდა გადმოიარეს ირანის ზეგანი და გადაადგილების გრძელ გზაზე არ დატოვეს რაიმე კვალი, რაიმე ხელშესახები ნიშანი: ყოველ შემთხვევაში, დღეისათვის ასეთი რამ არ ჩანს.

უკანასკნელ ხანებში შუმერების მოსვლის გზების შესახებ ორიგინალური და საკმაოდ მარჯვედ დასაბუთებული მოსაზრება წამოაყენა ამერიკელმა მეცნიერმა სამუელ კრამერმა, რომელსაც მიაჩნია, რომ შუმერები სამხრეთიდან მოსული ხალხია. მის მიერ მოხმობილი ფაქტებიდან საყურადღებოა შემდეგი:

პირველი. დღეისათვის შეიძლება უკვე არქეოლოგიურადაც დასაბუთდეს, რომ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე შუმერთა პირველი სამოსახლოები გაჩნდა უკიდურეს სამხრეთში ერიდუს მიწაზე. ამის შესახებ გადმოცემა აისახა კიდევ შუმერების მიერ მოგვიანებით შედგენილ „მეფეთა სიებში“, სადაც ერიდუ შუმერის უძველეს ქალაქად იხსენიება; აქ თითქმის „პირველად დაეშვა ციდან სამეფო ხელისუფლება“.

მეორე. შუმერების სამხრეთიდან მოსვლის გამოძახილს ვხვდებით III საუკუნის ბაბილონელი ისტორიკოსის ბეროსის ნაშრომში, სადაც იგი ლაპარაკობს მითიური არსების, ბრძენი იოანის შესახებ. ქვეყნის გაჩენის პირველსავე წელსო ერიტრიის ზღვაში (იგივე არაბეთის ზღვა) გამოჩნდა ბრძენი თევზკაცი იოანი. რამდენიმე დღის შემდეგ იგი დაბრუნდა ადამიანებთან ერთად, რომლებიც დაასახლა ზღვის სანაპიროზე და ასწავლა წერა, ხელოსნობა, მიწათმოქმედება, ქალაქების მშენებლობა, ტაძრების აგება და სხვა, — ასე იწყებს ბეროსი თავისი ხალხის უძველესი ისტორიის

თხრობას. ბრძენი იოანის ზღვით მოსვლის ეს ლეგენდარული ცნობა უნდა ასახავდეს შუამდინარეთში შუმერების სამხრეთიდან შემოღწევის რეალურ ფაქტს.

მესამე. შუმერულ მითებში ასახვა პირველი შორეულმა მოგონებამ მათი ადრინდელი სამშობლოს შესახებაც. ასეთად ისინი თვლიდნენ „მზის ამოსვლის მხარეს მდებარე ქვეყანას“ დილმუნს, რომელსაც შუმერები „ღმერთების საცხოვრისად“ და სამოთხედ მიიჩნევდნენ. ს. კრამერი დილმუნს ათავსებს მდინარე ინდის აუზში. ამ ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს სამხრეთ შუამდინარეთის მთელ რიგ პუნქტებსა და მდინარე ინდის აუზში მდებარე მოხენჯოდაროში აღმოჩენილი არქეოლოგიური კულტურების დიდი მსგავსება. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ჯერ კიდევ გაუშინფრავი პროტოინდური დამწერლობის ნიმუშები პარალელებს პოულობენ შუმერული დამწერლობის ადრეულ ძეგლებთან.

აი, ასე წარმოგვიდგება დღეისათვის სამხრეთ შუამდინარეთში შუმერების მოსვლისა და დამკვიდრების პროცესი. უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ შემდგომ განსახლებას არ სდევდა შეჯახებები და კონფლიქტები დამხედურ მოსახლეობასთან. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ არსად შეიმჩნევა მატერიალური სიმდიდრის განსაკუთრებული ნგრევისა და განადგურების კვალი. პირიქით, მოსულმა მოსახლეობამ ბევრთად, კეთილსინდისიერად და, შეიძლება ითქვას, პატივისცემითაც კი აითვისა დამხედურთა მიღწევები. ეს მოხდა იმიტომ, რომ თვითონ შუმერები იყვნენ საკმაოდ კულტურული ხალხი. მათ დიდი გართულებების გარეშე შეძლეს ადგილობრივი მოსახლეობის ასიმილაცია. საბოლოო ანგარიშში კი ამ განვითარებული კულტურების ურთიერთშერევამ შედარებით ხანმოკლე დროის მანძილზე მოგვცა ძალზე თავისებური, მაღალი ცივილიზაცია.

როგორ აღმოაჩინეს შუმერები და შუმერული ენა

დღეს ჩვენთვის ძალზე კარგადაა ცნობილი შუმერების ისტორია. საკმაოდ დაწვრილებითაა შესწავლილი შუმერული ენა — არსებობს მისი სოლიდური გრამატიკები და ლექსიკონები. ვიცით, რომ შუმერებმა სამხრეთ შუამდინარეთში ჯერ კიდევ III ათას-

წლეულის დასაწყისში შექმნეს თავიანთი სახელმწიფოებრიობა და შეინარჩუნეს იგი თითქმის ათასი წლის მანძილზე. ყველაფერი ეს თანამედროვე კაცობრიობამ გაიგო არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ. გასული საუკუნის 50-იან წლებამდე აზრადაც არავის მოუვიდოდა, რომ ოდესღაც არსებობდნენ შუმერები და შუმერული ენა.

საქმე ისაა, რომ შუამდინარეთის მიწაზე ერთ დროს აყვავებული ცხოვრება საუკუნეების მანძილზე თანდათანობით მიყუჩდა და ბოლოს ჩაქრა კიდეც. ოდესღაც ხალხმრავალი ქალაქები და დასახლებული პუნქტები ქართა სათარეშოდ იქცა. დაცარიელებული და დანგრეული შენობები დაფარა ღორღმა და ქვიშამ. მალე მათ ადგილზე ერთმანეთის მიყოლებით მომადლო ბორცვები აღიმართა. ამ ადგილებში შედარებით გვიან მოსულმა არაბმა ბედუინებმა, ცხადია, არ იცოდნენ, რა იმალებოდა ამ გორაკების წიაღში.

ბორცვებს პირველად ევროპელებმა მიაქციეს ყურადღება. 1820 წელს ოსტინდოეთის კომპანიის წარმომადგენელმა ამ მხარეში კლავდიუს ჯეიმს რიჩმა გათხრები დაიწყო ტიგროსის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, ქალაქ მოსულის პირდაპირ მდებარე ერთ-ერთ ასეთ ბორცვზე, რომელსაც აქაური სოფლის მიხედვით ქუიუნჯიქი ერქვა. ოცი წლის შემდეგ ამავე ადგილზე გათხრები განაგრძო საფრანგეთის კონსულმა პოლ ემილ ბოტამ, ხოლო უფრო მოგვიანებით — ინგლისელმა ჰენრი ლეიარდმა. პ. ლეიარდის გათხრები ძალზე შედეგიანი აღმოჩნდა. მან თითქმის დაასრულა ქუიუნჯიქის ბორცვის გათხრა და დაამტკიცა, რომ სწორედ აქ მდებარეობდა ძველი ასურეთის დედაქალაქი ნინევია. მაგრამ პ. ლეიარდის ყველაზე დიდი მიღწევა იყო ის, რომ 1849 წელს ნინევიის ნანგრევებში მან გამოავლინა VII ს. ასურეთის მეფის აშურბანიფალის უმდიდრესი ბიბლიოთეკა, რომელშიც თავის დროზე ლურსმული წარწერებით დაფარული 30 ათასამდე თიხის ფირფიტა ინახებოდა. მეცნიერთა განკარგულებაში ერთბაშად აღმოჩნდა ფასდაუდებელი წერილობითი საგანძური, რომლის შესწავლამ კაცობრიობას თვალწინ გადაუშალა უძველესი ცივილიზაციათა ბრწყინვალე ფურცლები.

ამ დროისათვის ლურსმული წარწერების წაკითხვა უკვე აღარ წარმოადგენდა განსაკუთრებულ სიძნელეს. მათი გაშიფვრის მარჯვე გასაღები ჯერ კიდევ 1802 წელს შესთავაზა მეცნიერებას გი-

ოტინგენელმა მასწავლებელმა, გერმანელმა გეორგ ფრიდრიხ გროტენგენდმა. ეს მეთოდი ორმოცდაათი წლის მანძილზე დახვეწა, და-
ახუსტა და განავითარა მეცნიერთა ბრწყინვალე პლეადამ, მათ
შორის ინგლისელმა ჰენრი რაულინსონმა, დანიელმა ედუარდ ჰინქ-
სმა, ფრანგმა ჟიულ ოპერტმა და სხვებმა¹. მათ მიერ მოპოვებული
მიღწევების წყალობით ადვილად გაიჩქვია, რომ აშუბანთფალის
ბიბლიოთეკის „წიგნები“ ნაწერია ზემოთ ნახსენები შუამდინარე-
თელი სემიტების ენაზე, რომელსაც პირობითად აქადურს ვუწო-
დებთ. მალე გაიჩქვია ისიც, რომ აქადურ ენაში ორი დიალექტი
იყო — ბაბილონური და ასურული, რომლებიც ღიდად არ გან-
სხვავდებიან ურთიერთისაგან. მათ გვერდით კი ამავე ბიბლიოთე-
კის მასალებში გამოვლინდა ახალი, ერთი შეხედვით უცნაური ენა,
რომელიც არ ჰგავდა არა მარტო სემიტურ, არამედ იმ დროისა-
თვის ცნობილ მსოფლიოს რომელიმე სხვა ენასაც. ხანგრძლივი
ძიების შემდეგ ის-ის იყო ამოცხსნათ ლურსმულის საიდუმლოება,
წაეკითხათ დამწერლობის ამ სისტემით აქადურ ენაზე შესრულე-
ბული წარწერები და ამ დროს გაჩნდა ახალი თავსატეხი: მოუ-
ლოდნელად ამოტივტივდა ახალი ენა, რომელიც დაჟინებით მო-
ითხოვდა თავის მოქალაქეობრივ უფლებებში აღდგენას.

ამ ახალი ენის აღმოჩენის პატივი წილად ხვდა ედუარდ ჰინქსს.
მან 1850 წელს ბრიტანეთის ერთ-ერთი სამეცნიერო საზოგადოების
წინაშე წაიკითხა მოხსენება, რომელშიც იგი ყურადღებას ამახვი-
ლებდა შემდეგ გარემოებაზე: საერთოდ, სემიტურ ენებს და მათ
შორის აქადურ ენასაც ახასიათებთ ერთი თავისებურება — ჰიტ-
ყევებში ძალზე მდგრადია კონსონანტები (თანხმოვნები), რომლებიც
წერის დროს გამოსახება კიდევ სათანადო გრაფიკული ნიშნებით.
რაც შეეხება ვოკალებს (ხმოვნებს), ისინი განსაკუთრებულ სტა-
ბილურობას არ ამჟღავნებენ და ამიტომ წერისას არც აღნიშნავდნენ.
აქადური ენისათვის დამახასიათებელი ეს გარემოება ე. ჰინქსისა-

¹ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა და ლურსმული წარწერების ამოკითხვის შესახებ ამჟამად ქართულ ენაზე არსე-
ბობს არა ერთი წიგნი. მათ შორის: გ. მელიქიშვილი, როგორ ამეტიველ-
დნენ ლურსმული წარწერები, თბ., 1960; ლ. ლიპინი, ა. ბელოვი, თიხის
წიგნები, თბ., 1970; კ. კერამი, ღმერთები, აკლამები და მეცნიერება
თბ., 1972.

თვის მოულოდნელი არ ყოფილა. მაგრამ მისი ყურადღება მიიქცია ზოგიერთი ლურსმული ტექსტის იმ სიტყვებმა, სადაც თანხმონებთან ერთად გარკვევით იკითხებოდა ხმონებიც. აშკარა იყო, მკვლევარს საქმე პქონდა სემიტურისაგან განსხვავებულ რომელიღაც სხვა ენასთან. იგულისხმებოდა, რომ ამ ახლადგამოვლენილი ენის მატარებელი ხალხიც არასემიტური მოდგმისა უნდა ყოფილიყო.

1851 წელს ინგლისელმა ორიენტალისტმა არჩიბალდ სეისმა პირველად გამოავლინა თორმეტსტრიქონიანი ტექსტი, რომელიც მთლიანად ე. პინქსის მიერ ნავარაუდევ ენაზე იყო ნაწერი.

ერთი წლის შემდეგ პ. რაულინსონმა ლონდონის სააზიო საზოგადოების სხდომაზე გამოსვლისას გააანალიზა აშურბანიფალის ბიბლიოთეკის ერთი ორენოვანი ტექსტი (ბილინგვა), რომელიც აქადურისა და ახლადგამოვლენილი ენის ლექსიკონი იყო. თიხის მოზრდილი ფირფიტის მარცხენა მხარეს ჩამოწერილი იყო ამ ახალი ენის სიტყვები, რომელთაც მარჯვნივ შესაბამისად მიწერილი პქონდა სემიტური (აქადური) შესატყვისები. ეს იყო ჩვეულებრივი, დღევანდელი ორენოვანი ლექსიკონების მსგავსად შედგენილი სიტყვარი, რომლის შესწავლამ შესაძლებელი გახადა ამ უცნობი ენის არა ერთი ლექსიკური ერთეულის მიახლოებითი მნიშვნელობის დადგენა; ამასთან, რამდენადმე ცნობილი გახდა მისი გრამატიკული წყობაც.

ამ ენის შესწავლა ნელა, მაგრამ მაინც მიიწევდა წინ. ბოლოს განსაზღვრა მისი სახელწოდებაც. ფრანგმა მეცნიერმა ჟიულ ოპერტმა 1869 წლის 17 იანვარს საფრანგეთის ნუმისმატიკისა და არქეოლოგიის საზოგადოების წინაშე გამოსვლისას ამ ენას უწოდა შუმერული. მეცნიერი ვერდნობოდა იმ ფაქტს, რომ ძველი შუამდინარეთის ადრეული მმართველები თავის თავს „შუმერისა და აქადის მეფეს“ უწოდებდნენ. ვინაიდან უკვე დადგენილი იყო, რომ აქადი შუამდინარეთელი სემიტების საცხოვრისსა და სახელმწიფოს ერქვა, ხოლო მათი ენა შესაბამისად აქადურად იწოდებოდა, ამისდა საპირისპიროდ ე. ოპერტმა ახალ ენას უწოდა შუმერული, ხოლო მის მატარებელ ხალხს — შუმერები.

მაგრამ ეს ყველაფერი მაინც თეორიული მსჯელობის სფეროს არ სცილდებოდა. საჭირო კი იყო შუმერების არსებობის მატერია-

ფურად დასაბუთება. ეს ამოცანაც შესანიშნავად გადაწყდა. გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან სამხრეთ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე ინტენსიურად დაწყებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად.

შუმერული კულტურის აღმოჩენის პატივი ამჯერად წილად ხვდა საფრანგეთის კონსულის თანამემწეს ბასრაში ერნესტ დე სარზეკს, რომელმაც 1877 წელს პირველი საცდელი გათხრები ჩაატარა ძველი შუმერული ქალაქის ლაგაშის ნანგრევების ადგილას (დღევანდელი თელო, ქ. ნასირიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით). ე. სარზეკს ბედმა ძალზე მალე გაუღიმა; თითქმის ბარის პირველი დარტყმისთანავე აღმოჩნდა შუმერის ერთ-ერთი ცნობილი მმართველის, ლაგაშის ენსის გუდეას შესანიშნავი ქანდაკება, რომელიც გამოკვეთილია შავი დიორიტის ქვისაგან. შემდეგ კი ერთმანეთის მიყოლებით დღის სინათლე იხილა ათასწლეულების მანძილზე მიწის წიაღში ჩამალულმა შუმერის მატერიალური და სულიერი კულტურის საგანძურებმა. აღმოჩნდა ეგრეთწოდებული „ძეგრათა სტელა“, რომელზეც ლაგაშის ერთ-ერთი ადრინდელი მმართველის ეანათუმას საბრძოლო ამბები ეწერა. გამოვლინდა გუდეას ცილინდრული წარწერები, რომლებიც ამ ენერგიული ენის სამშენებლო საქმიანობაზე მოგვითხრობს. რაც მთავარია, ე. სარზეკმა მოიპოვა შუმერულ ენაზე შედგენილი სხვადასხვა ხასიათის უამრავი ლურსმული ტექსტი.

1887—1900 წლებში შუმერის მთავარი რელიგიური ცენტრის ქ. ნიფურის (დღევანდელი ქ. ნიფარი) არქეოლოგიურ შესწავლას აწარმოებდა პენსილვანიის უნივერსიტეტის (აშშ) მუზეუმის ექსპედიცია ი. პეტერსის ხელმძღვანელობით. ექსპედიციამ ორი ათასამდე ლიტერატურული და რელიგიური ხასიათის ტექსტი გამოავლინა. მათი შესწავლის საფუძველზე ამერიკელმა მეცნიერმა სამუელ ნოპს კრამერმა თანამედროვეობას გააცნო უმდიდრესი შუმერული ლიტერატურა, რომელიც თავისი ფილოსოფიური სიღრმით, ჟანრობრივი მრავალფეროვნებითა და მაღალი პოეტური ოსტატობით თამამად იკავებს ერთ-ერთ პირველ ადგილს ყველა ეპოქის ლიტერატურათა შორის.

ამ პირველმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთბაშად დააგროვა უმდიდრესი მასალა, რომელმაც არა მარტო დაადასტურა შუ-

შერებისა და შუმერული ენის ოდესღაც არსებობა, არამედ მეცნიერებას შესაძლებლობა მისცა საკმაოდ ზუსტად აღედგინა კაცობრიობის ცივილიზაციის საწყისი ეპოქის დიდებული სურათი.

განსაკუთრებით სწრაფად წავიდა წინ შუმერული ენის შესწავლის საქმე. უკვე 1905 წელს ჯ. ფრინსმა გამოაქვეყნა სოლიდური ნაშრომი სათაურით: „შუმერულის ლექსიკონი და ფონეტიკური სისტემა“. ინტენსიურმა კვლევა-ძიებამ შესაძლებელი გახადა, რომ გერმანელ მეცნიერ არნო პებელს 1923 წელს გამოეცა „შუმერული გრამატიკის საფუძვლები“. წარმატებით დაგვირგვინდა სალექსიკონო მუშაობაც; 1928—1933 წლებში იტალიელმა მეცნიერმა ანტონ დაიმელმა გამოსცა ფუნდამენტური ოთხტომიანი „შუმერული ლექსიკონი“, რომელიც ა. პებელის გრამატიკასთან ერთად დღემდე შუმეროლოგთა სამაგიდო წიგნია.

პარალელურად წარმოებდა მუშაობა მოპოვებული სამეურნეო-აღმინისტრაციული და ლიტერატურული ხასიათის დოკუმენტების გამოსაქვეყნებლად. ამ საქმეში ფასდაუდებელი ღვაწლი მიუძღვის ფრანგ მეცნიერს ფრანსუა ტიურო-დანჟენს, რომელმაც პირველად ქმისწავლა ათასობით შუმერული და აქადურენოვანი ტექსტი და გამოსცა ისინი ორი დიდტანიანი წიგნის — „ქალდეური ფირფიტების კრებულისა“ (1903 წ.) და „შუმერისა და აქადის მეფეთა წარწერების“ (1905 წ.) სახელწოდებით. მანვე გამოაქვეყნა შუმერული ლიტერატურული ძეგლების პირველი კრებულიც.

დაიწყო შუმერის საზოგადოების შესწავლა. ძველი შუამდინარეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორიის პირველი ვრცელი გამოკვლევა ეკუთვნის ლ. კინგს. მისი წიგნი „შუმერისა და აქადის ისტორია“ გამოვიდა 1910 წელს.

აღნიშნული მიღწევების შედეგად ჩამოყალიბდა აღმოსავლეთმცოდნეობის დამოუკიდებელი დარგი — შუმეროლოგია, რომელიც შეისწავლის ძველი შუამდინარეთის უადრესი ცივილიზაციის ყველა ასპექტს — შუმერულ ენას, კულტურას, სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობას, პოლიტიკურ წყობას, რელიგიას...

დღესდღეობით შუმეროლოგთა სამეცნიერო სკოლები არსებობს ამერიკის შეერთებულ შტატებში, ინგლისში, საფრანგეთში, იტალიასა და გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკაში. შუმეროლოგთა საკმაოდ მძლავრი ჯგუფი მუშაობს ლენინგრადში პრო-

ფესორ იგორ დიაკონოვის მეთაურობით. შუმერისა და საერთოდ ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის ურთულესი პრობლემები მუშავდება თბილისის სამეცნიერო წრეებში აკადემიკოსების გიორგი მელიქიშვილისა და თამაზ გამყრელიძის ხელმძღვანელობით¹.

შუმერულის დამოკიდებულება სხვა ენებთან და შუმერულ-ქართულის ურთიერთობის საკითხები

შუმერებს თავისი ეთნიკური სახე და მეობა შეუნარჩუნა ენამ, რომელიც მათ მიერვე გამოგონილი ლურსმული დამწერლობის წყალობით თავიდანვე საკმაოდ ზუსტად აისახა ათასობით ლიტერატურულ და სამეურნეო-ადმინისტრაციულ დოკუმენტში. გარდა იმისა, რომ ენა არის ხალხის ინდივიდუალობის პირველი ნიშანი, იგი ამავე დროს ხალხის ცხოვრების უტყუარ ისტორიასაც ასახავს. ენაში აისახება უმნიშვნელოვანესი ცნობები ამა თუ იმ ხალხის სხვა ხალხებთან ნათესაობის, მისი წარმომავლობის, პირვანდელი სამშობლოს, მომხდარი ტერიტორიული გადაადგილებებისა თუ სამეურნეო ცხოვრების სხვადასხვა მხარის შესახებ. ეს შეიძლება ითქვას შუმერული ენის მიმართაც.

შუმერულის შესწავლის აუცილებლობას მარტო წმინდა ენათმეცნიერული ინტერესები როდი განაპირობებს. შუმერულმა ენამ, უპირველეს ყოვლისა, უნდა გაარკვიოს მისი მატარებელი ხალხის ნათესაური დამოკიდებულება მსოფლიოს მეტ-ნაკლებად ცნობილ რომელიმე ხალხთან. ამ მიმართებით მუშაობა გაიშალა გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან და გრძელდება დღემდე. ამ ასი წლის მანძილზე არ დარჩენილა მეტად თუ ნაკლებად ცნობილი ენა, რომელთანაც შუმერული არ შეედარებინოთ ყოველმხრივ — ფონეტიკურად, მორფოლოგიურად, სინტაქსურად, მაგრამ არ იქნა და არ გაირკვა მისი გენეტიკური სიახლოვე მსოფლიოს ენათა რომელიმე ოჯახთან. ჩატარებული დიდი სამუშაოს შემდეგ მეცნიერება

¹ საქართველოში შუმეროლოგიური საკითხების კვლევის საკმაოდ დიდი ტრადიციები არსებობს. ამ დარგში პირველი საყურადღებო ნაშრომები ქართულ ენაზე ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 10-იან წლებში გამოაქვეყნეს მიხეილ წერეთელმა და ალექსანდრე სვანიძემ.

მაინც იძულებულია, ენათა გენეალოგიურ ცხრილში შუმერულის გასწვრივ დაწეროს: „დგას განცალკევებით“.

შესწავლის პირველსავე ეტაპზე შუმერულმა გამოავლინა ერთი მორფოლოგიური თავისებურება — აგლუტინაცია, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ყოველი გრამატიკული კატეგორიის გადმოსაცემად ენა ხმარობს სახელის ფუძესთან ან ზმნის ძირთან მექანიკურად მიერთებულ აფიქსს. მსგავსი მოვლენა ახასიათებს მსოფლიოს არაერთ სხვა ენასაც, როგორიცაა ალთაური, ფინურ-უნგრული, ქართველური, მთის იბერიულ-კავკასიური, ზოგი აფრიკული ენა, კერძოდ, ბანტუ ენები და სხვა. ამიტომ, ცხადია, შუმერულის შედარება თავდაპირველად სწორედ ამ რიგის ენებთან დაიწყო. განსაკუთრებული ტიპოლოგიური (მორფოლოგიური) სიახლოვე შუმერულმა გამოამჟღავნა თურქულთან, რომელშიც გვხვდება ზოგიერთი შუმერული სიტყვაც, როგორიცაა, მაგალითად, დინგი „ღვთაება“ (შეად. თურქული თენგი „ღვთაება, ღმერთი“). შემჩნეულია შუმერულ-თურქულ ენებში გამოყენებული აფიქსების ფონეტიკურ-სემანტიკური (ფორმალურ-შინაარსობლივი) თანადამთხვევაც და ა. შ.

ამგვარსავე მორფოლოგიურ მსგავსებას ავლენს შუმერული ქართველურ (ქართულ-ზანურ (მეგრულ-ჭანურ/ლაზურ) — სვანურ) და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთანაც. პირველად ამ გარემოებას ხაზი გაუსვა მიხეილ წერეთელმა, როცა ის შუმერულ-ქართველური ენების მორფოლოგიას იკვლევდა. ამავე კუთხით დაუკავშირა შუმერული კავკასიურ ენებს გერმანელმა მეცნიერმა ფ. ბორკმაც, რომელმაც დაბეჯითებით განაცხადა, ტიპოლოგიურად შუმერული კავკასიურ ენათა ჯგუფს ეკუთვნისო.

შუმერულისთვის დამახასიათებელია ერგატიული კონსტრუქციაც. ეს წმინდა სინტაქსური მოვლენა კი, რომლის დროსაც მოქმედების სუბიექტი (ქვემდებარე) გადმოიცემა სპეციალური, კერძოდ, ერგატიული (ქართ. მოთხრობითი) ბრუნვით, ხოლო ობიექტი — სახელობითით (მაგ. „კაცმა ააშენა სახლი“), ნიშანდობლივი თავისებურებაა ქართველური, მთის იბერიულ-კავკასიური და ბასკური ენებისათვის. გარდა ამისა, შუმერული ზოგიერთ ამ ენასთან სხვა რიგის სინტაქსურ სიახლოვესაც იჩენს.

მაგრამ ცნობილია, რომ ენების მორფოლოგიური და სინტაქსური სიახლოვე სრულიადაც არ გამოდგება საყრდენად მათი გენეტიკური (ნათესაური) კავშირის მტკიცებისას. ძალზე ხშირია შემთხვევები, როცა ტიპოლოგიურად ერთი რიგის ენები გენეტიკურად სულ სხვადასხვა ოჯახებში ერთიანდებიან. გამონაკლისს არც შემერული წარმოადგენს. თუ ტიპოლოგიურად იგი ქართველურ ენათა ჯგუფს ეკუთვნის, გენეტიკურად შეიძლება უკავშირდებოდეს მას და შეიძლება არა.

ჩანამ უშუალოდ შემერულ-ქართველური ენების ნათესაობის საკითხს შეეხებოდეთ, ორიოდ სიტყვით გავეცნოთ ზოგიერთ ენათმეცნიერულ აქსიომას.

ნათესაობის (გენეტიკური ერთიანობის) გამოვლენის მიზნით ჩასატარებელი კვლევა-ძიების მეთოდი ითვალისწინებს ერთ მთავარ და მკაცრ მოთხოვნას: გამოვლენილ და დასაბუთებულ იქნას შესაღარებელი ენების მორფოლოგიური და ლექსიკური მასალის კანონზომიერი ფონეტიკური (ფორმალურ-გარეგნული) და სემანტიკური (შინაარსობლივი) შესატყვისობა. ამასთან ერთად, უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: ენათა ნათესაობის დასადგენად იმას კი არა აქვს იმდენი მნიშვნელობა, თუ რა სიდიდისაა შესაღარებელ ენებში მსგავსი ერთეულების პროცენტული რაოდენობა, არამედ იმას, რამდენად კანონზომიერია ამ ერთეულების ფონეტიკურ-სემანტიკური შესატყვისობანი.

ენათა ნათესაობის კვლევისას მხედველობაშია მისაღები ერთი გარემოებაც: ორ შესაღარებელ ენაში აბსოლუტურად იდენტური, „გაყინული“ ფორმების მქონე საზიარო მასალის არსებობის შემთხვევაში გათვალისწინებულ უნდა იქნას ამ ფორმების ერთი ენიდან მეორეში უფრო მეტად სესხების გზით მოხვედრის შესაძლებლობა, რადგანაც ცნობილია, რომ მონათესავე ენებში ასეთი მოვლენა ნაკლებადაა მოსალოდნელი; მონათესავე ენების მიერ საერთო, ძირი ენიდან აღებული მასალის ფონეტიკური ქსოვილი დროთა განმავლობაში, როგორც წესი, ძალზე იცვლება. ესაა ენათა განვითარების კანონზომიერი შედეგი. ნახესხები სიტყვების ფორმალური, გარეგნული მხარე კი თითქმის უცვლელად ან უმნიშვნელო ფონეტიკური ცვლილებითაა თავშემონახული მსესხებელ ენა-

შრ. ასეთ მასალაზე დაყრდნობა კი ენათა ნათესაობის ძიებისას ერთობ სახიფათოა და იგი სიფრთხილით შიდაგომას საჭიროებს.

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ გადავხედოთ, რა მდგომარეობაა ამ მხრივ შუმერულისა და ქართული (ქართველური) ენების მიმართ. შუმერული, როგორც ჩამოყალიბებული ენა, III ათასწლეულის I ნახევრიდან დამოწმებულია წერილობით. თუ წინასწარ დავუშვებთ შუმერულისა და ქართველური ენების ნათესაობას, მაშინ უნდა ვალიაოთ შემდეგი ფაქტიც: III ათასწლეულის დროინდელ შუმერულ წერილობით ძეგლებში არა გვაქვს დამოწმებული ამ ენებს შორის საზიარო სიტყვების ის რაოდენობა, რომელზე დაყრდნობით შეგვეძლო გვემტკიცებინა ამ დროისათვის აღნიშნული ენების ერთიანობა. აქედან გამომდინარე, ისლა დაგვრჩენია ვივარაუდოთ, რომ მათი დაშლა უნდა მომხდარიყო, ადრე, არა უგვიანეს IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში მაინც.

თავისთავად ცხადია, ამ დროიდან მოკიდებული დღემდე ქართული ენა ძალზე დიდ ცვლილებას განიცდიდა. როგორც ენათმეცნიერება ამტკიცებს, ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდს, რომელიც, ჩვეულებრივ, მთელი ლექსიკური ფონდის მხოლოდ 1—2%-ს შეადგენს, ყოველი ათასი წლის განმავლობაში აკლდება საშუალოდ 15% სიტყვებისა. მათი უმეტესი რაოდენობა ახლდება. ასე რომ, ამ ხუთი ათასი წლის მანძილზე ცვლილებას განიცდიდა ქართული ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდის 60% მაინც. ამდენად იგულისხმება, ქართულში ძალზე ცოტა იქნება დარჩენილი ის სიტყვები, რომლებიც, შესაძლებელია, არსებობდა საერთო სიტყვების სახით წინარე შუმერულ-ქართველურ ფუძე-ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში. ამიტომ გვიჭირს დღეს ქართულსა და შუმერულს შორის საერთო სიტყვების გამოხატვა.

ქართულმა ენამ ცვლილება განიცადა სხვა მხრივაც. იმ ადრეულ ეტაპზე თანამედროვე ზანური (მეგრულ-ჭანურ/ლაზური) და სვანური საერთო ქართველური ფუძე-ენის მხოლოდ დიალექტებს თუ წარმოადგენდნენ. მოგვიანებით, კერძოდ, II ათასწლეულის პირველ ნახევარში, საერთო ქართველურ ფუძე-ენას გამოეყო სვანური, ათასი წლის შემდეგ კი — ზანურიც. თუ გავითვალისწინებთ, რომ დღეს ასე ძნელია შედარებით არც ისე დიდი ხნის წინათ ერ-

თი ფუძიდან გამოყოფილი ამ ენების ნათესაობის ჩვენება, მაშინ აღვილი წარმოსადგენია, რაოდენ დიდად იზრდება ეს სიძნელე მრავალი ათასი წლის წინ ერთმანეთისაგან დაშორებული შუმერულისა და ქართულის შესაძლებელი გენეტიკური კავშირის მტკიცებისას, მით უფრო, როცა მათ შორის არ არსებობს ისეთი საშუალებო, გარდამავალი ენა, როგორიცაა, ეთქვას, ზანური — ქართულსა და სვანურს შორის. დღეს რომ გაგვაჩნდეს ამგვარი საშუალებო ენა, მაშინ ძალზე გაგვიადვილდებოდა შუმერულ-ქართველური ენების ურთიერთთან დაკავშირება.

აი, ასეთი სიძნელეები გვხვდება შუმერულ-ქართველური ენების ნათესაობის ერთობ მიმზიდველ საკითხზე მუშაობისას. ამ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ერთი გარემოებაც: შუმერული ენის მსგავს მკვდარ ენასთან ქართულის გენეტიკური კავშირის მტკიცებას რომ შევეუდგეთ, საჭიროა ჯერ ხელთ გვქონდეს თვითონ საერთო ქართველური ფუძე-ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდის თუნდაც მიახლოებითი სიზუსტით აღდგენილი სტრუქტურა იმ სახით, როგორითაც იგი არსებობდა, ეთქვას, III ათასწლეულში მაინც, თუ აღრე არა. დღეისათვის ამ მიმართებით დიდი მუშაობაა ჩატარებული თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის მიერ. ეს მუშაობა კიდევ დიდხანს გაგრძელდება, სანამ მივიღებდეთ ფუძე-ენის შემოწმებულ და საიმედო მასალას. ამით ჩვენ სრულიადაც არ გვინდა იმის თქმა, რომ სანამ არ იქნება ყველაფერი გაკეთებული საერთო ქართველური ფუძე-ენის აღდგენის საქმეში, არ ვაწარმოთ მუშაობა ქართულის შუმერულთან ან სხვა ძველადმოსავლურ მკვდარ ენასთან შედარების დარგში. სრულიადაც არა! პირიქით, ეს მუშაობა ინტენსიურად უნდა წარმოებდეს ახლაც, ოღონდ საჭიროა ქართველური ენების ლექსიკიდან შეირჩეს ისეთი მასალა, რომელიც ასახავს ამ ენების განვითარების რაც შეიძლება აღრეულ ეტაპს. ამ მხრივ ძალზე საინტერესოა სვანური ენის მასალა, რომელმაც, როგორც ცნობილია, უფრო მეტად შეინარჩუნა არქაული ფორმები, ვიდრე ზანურმა ან ქართულმა.

ჯერჯერობით სათანადო დონეზე კიდევ არაა შესწავლილი თვით შუმერული ენის ფონეტიკაც. იგი ჩვენთვის ძირითადად ცნობილია შუმერულიდან აქადურში ნასესხები სიტყვების ფონეტიკური ქსოვილის მიხედვით. ჩვენი ცოდნა შუმერულ ფონოლოგიაში

ისევე შეზღუდულია, როგორც ამ ნასესხები სიტყვების რაოდენობა. დღეისათვის მიმდინარეობს მუშაობა შემერული ფონეტიკის აღდგენა-დახვეწისათვის (დ. ედუარდი, ი. კრენერი, პ. ზაურენი, ა. სალონენი). შესამუშავებელია შემერული ლურსმული ტექსტების გადმოსაღებად საჭირო მარჯვე და მისადაგებული ნიშნების სისტემა. ამჟამად ლათინური ასოებით გადმოცემული შემერული ბგერების ნამდვილი ქლერადობა, შეიძლება ითქვას, ჩვენთვის უცნობია. მაგალითისათვის ავიღოთ შემერული ბგერა, რომელსაც ჩვეულებრივ გადმოვცემთ ლათინური გ ასოთი. შემჩნეულია, რომ ნაგულისხმევი ბგერა სხვადასხვა სიტყვაში სხვადასხვანაირად ქლერდა. მოსალოდნელია, რომ ზოგჯერ იგი უახლოვდებოდა მკვეთრ, ხახისმიერ, ქართული ყ-ს მაგვარ ბგერას (შეადარეთ: შემერული გჳიჳ „მინდორი“ და ქართული ყ ან ა, მეგრ. — ჭან. ჟონ ა). ჩვენთვის საინტერესო ენათა საერთო მასალის კანონზომიერი. ფონეტიკური შესატყვისობების გამოვლენა-დადგენა, როგორც ვხედავთ, ამ გარემოებითაცაა გაძნელებული.

ამგვარი დაბრკოლებები კარგად იყო ცნობილი იმ მეცნიერთათვის, რომლებმაც გაკვაღეს პირველი ბილიკი შემერულ-ქართულის ურთიერთობის გამოვლენის გზაზე, მაგრამ მათ ფარ-ხმალი არ დაუყრიათ. პირიქით, დასაწყისშივე შეძლეს ერთობ მნიშვნელოვანი შედეგების მოპოვება.

ამ საქმის პიონერი იყო ჩეხი მეცნიერი კ. კრამარჟი, რომელმაც ჯერ კიდევ 1905 წელს გამოაქვეყნა აღნიშნული ენების საზიარო ლექსიკური მასალისადმი მიძღვნილი გამოკვლევა: „შემერულ-ქართულის ენობრივი ერთობის შესახებ“. მაშინ თვით შემერული ენაც არ იყო სათანადოდ შესწავლილი. ამიტომაც არ იყო სწორი კ. კრამარჟის მიერ ქართულ ლექსიკურ მასალასთან შედარებული ზოგიერთი შემერული სიტყვის წაკითხვა.

შემერულ-ქართულის გენეტიკური ერთობის კვლევის დარგში ყველაზე მეტი მიხეილ წერეთელმა გააკეთა. მისი ნაშრომი „შემერული და ქართული“ ჯერ კიდევ 1912 წელს გამოქვეყნდა კრებულ „გვირგვინში“. კითხულობ ამ ნაშრომს და გაცვიფრებს მეცნიერის დიპაზონის სიფართოვე, შემერული ენის ბრწყინვალე ცოდნა. იგი იმჟამად მართლაც რომ მსოფლიო მეცნიერების დონეზე იდგა. აღნიშნული ნაშრომი გადამუშავებული და გაფართოებული

ლი სახით ხელახლა გამოქვეყნდა 1913—1916 წლებში ინგლისურ ენაზე, ხოლო 1959—1960 წლებში მისი გერმანული თარგმანი დაიბეჭდა ჟურნალში „ბედი ქართლისა“. ამ ნაშრომში წარმოდგენილია შუმერული და ქართველური ენების ლექსიკის, მორფოლოგიური ფორმანტებისა და სინტაქსური წყობის შედარება.

როგორც ცნობილია, შედარებითი ენათმეცნიერება სხვადასხვა ენების გენეალოგიური შეპირისპირებისას უმთავრეს მნიშვნელობას ანიჭებს შესადარებელი ენების მატერიალური საფუძვლის, ე. ი. ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და გრამატიკული მაჩვენებლების სისტემატური მსგავსების წარმოჩენას. ლექსიკური მასალის შედარებისას მთავარი ყურადღება ექცევა იმას, თუ რამდენად კანონზომიერია შესადარებელ სიტყვათა ფუძეების ფონეტიკური, ბგერითი მსგავსება, მათი ურთიერთშესაბამისობა. ეს მსგავსება ზოგჯერ ძალზე დიდია და თვალნათლივაც ჩანს, ხშირად კი მსგავსება-შესაბამისობის გამოსავლინებლად სპეციალური მუშაობის ჩატარებაა საჭირო. მაგალითად, თუ ერთი შეხედვითაც შეიძლება არ დავეჭვდეთ ქართული „კაცისა“ და მეგრული „კოჩის“ ფუძეების ბგერითი შესაბამისობის კანონზომიერებაში, სამაგიეროდ, სათანადო ანალიზის გარეშე ძნელია ვაღიაროთ ქართული „ძაღლისა“ და მეგრული „ჯოღორის“ ასეთივე კანონზომიერი ფონეტიკური მსგავსება-შესაბამისობა.

თუ ამ თვალსაზრისით გავსინჯავთ მ. წერეთლის მიერ დამუშავებულ მასალას, აღმოჩნდება, რომ მასში წარმოდგენილი შუმერული და ქართველური სიტყვების უმეტესი ნაწილის ფუძეთა ფონეტიკურ-შინაარსობლივი შესაბამისობა სრულიადაც არ იწვევს ეჭვს, მაგრამ აქ გვხვდება გარკვეული რაოდენობა ისეთი სიტყვებისა და გრამატიკული მაჩვენებლებისა, რომელთა მსგავსება მთლად დამაჯერებელი ვერაა. ქვემოთ ჩვენ მოვიყვანთ შუმერულ-ქართველური ლექსიკის მ. წერეთლისეული შეპირისპირების რამდენიმე დამახასიათებელ მაგალითს:

შუმერული

ქართულ-ზანური (მეგრულ-ჭანური) — სვანური

აგარ „მინდორი, მღელო“

ქართ. ა-გარ-ა, ა-გარ-აკ-ი, ა-გარ-ანი.

ა შ. „ერთი“ (რიცხვ. სახ.)	ქართ. ე-რთ-ი < *ე-შთ-ი; ჭან-მეგრ. ა-რთ-ი < * ა.-შთ-ი.
ბ ა ლ-ბ ა ლ „საუბარი, დიალოგი“	ჭან. ბალ-ბალ „ყბედობა, როშვა; ბოდვა“. სვან. ლი-გარ-გუალ-ი „ლაპარაკი“.
ბ ა რ „დაბლობი; უდაბნო“	ქართ. ბარ-ი; მეგრ. ბარ-ი; სვან. ბარ.
ბ ი რ „ცეცხლის გაჩაღება; გამონათება (ცეცხლისა)“	ქართ. ბრ-ი-ალ-ი.
დ ა გ „სადგომი; საცხოვრებელი“	ქართ. დგ-, სა-დგ-ოშ-ი, სა-დგ-ურ-ი.
ე ნ ე მ, ი ნ ი მ „ენა; სიტყვა, ბრძანება“	ქართ. ე-ნ-ა მნიშვნელობით „სიტყვა“; მეგრ. ნ-ი-ნ-ა; ჭან. ნე-ნ-ა; სვან. ნი-ნ.
ე რ ი მ/ნ, ე რ ე ნ „ჯარი; ხალხი“	ქართ. — მეგრ. ერ-ი.
გ ა ნ ა „მინდორი; მიწა“	ქართ. ყან-ა; ძვ. ქართ. „მაწა“; მეგრ. — ჭან. ღონ-ა.
ხ ა რ „ხარი“	ქართ. ხარ-ი; ჭან.—მეგრ. ხოჯ-ი; სვან. ხან.
ქ უ შ ¹ „ამოხვეწვა; ქოშინი“, კვენესა“	ქართ. ქოშ-ინ-ი, ქლოშ-ინ-ი; კუს-უნ-ი, კ-რ-უს-უნ-ი; ჭან. კუს „კვენესა“; მეგრ. კაშ-უ-ა „კვენესა“; სვან. კვეთს „კვენესა“.
წ უ „არ, არა“	ქართ. ნუ (უარყოფა).

¹ ქართული ტერმინი „ქუში“ აღნიშნავს ცხოველებში გავრცელებულ სასუნთქი გზების დაავადებას. შეადარეთ აგრეთვე: „ძილ-ქუში“.

რ ა, რ ი „სიარული“

ქართ. რ-გზ-ა.

ფ ე შ „ამოსუნთქვა“

ქართ. ფშ-ვ-ი-ნ-ვ-ა; სვან. ლი-ფშ-ულ-ი „სუნთქვა“.

გარდა ამისა, მ. წერეთელმა ერთმანეთს შეუღარა ქართველური და შუმერული ენების გრამატიკული ფორმანტებიც — ენის ერთ-ერთი ძირითადი მატერიალური საყრდენი. ყველაზე ხელშე-სახები და სარწმუნო ფორმალურ-შინაარსობლივი თანადამთხვევა გამოვლენილ იქნა აღნიშნული ენების პირთა ნაცვალსახელებს შორის. აქვე მოვიყვანთ შედარების მ. წერეთლისეულ ცხრილს:

შ უ შ.	ქ ა რ თ.	მ ე გ რ.	ჭ ა ნ.	ს ვ ა ნ.
მა- „მე“	მე-	მა-	მა-	მი-
ზა- „შენ“	შე-	სი-	სი-	სი-
-ნ- „ის“	წნ-	-ნ-	---	---

მ. წერეთელი უეჭველ ფაქტად მიიჩნევდა შუმერულისა და ქართულის ნათესაობას; თელიდა, რომ ქართული შუმერულთან ერთად ოდესღაც ქმნიდა ერთ ენობრივ მთლიანობას. მოგვიანებით მოხდა მათი დაყოფა. დღევანდელ ქართულში შემონახულია ამ ენობრივი ერთობის არა ერთი ნიშანი.

ქართულ-შუმერულ ლექსიკურ შეხვედრებზე ამჟამად მუშაობენ პოლონელი მეცნიერი იან ბრაუნი და გერმანელი ჰაინც ფენ-რიხი. არა ერთ ენობრივ პარალელზეა ლაპარაკი ქართველ მეკლე-ვართა ნაშრომებშიაც. გ. ჩიტაია, მაგალითად, ქართულ „ბარს“ (მიწის დასამუშავებელი იარაღი) უკავშირებს თოხის აღმნიშვნელ შუმერულ ტერმინს „მარ“; ვ. ბარდაველიძე პარალელს ავლებს შუმერულ მზის ღვთაება „ბაბარსა“ და ქართული პანთეონის ქალღმერთ. „ბაბარ/ბარბაღს“ შორის; მ. გეგეშიძე ფიქრობს, რომ ქართული „მარხილი“ ეტიმოლოგიურად შეიძლება უკავშირდებოდეს საზიდი ეტლის აღმნიშვნელ შუმერულ ტერმინს „მარგიდ“ (სიტყვ. „სათარევი, (საზიდი) ეტლი“). შუმერული ეპოსის ცნობილი გმირის გილგამეშის (ვარიანტი: ბილგამეში) სახელის მეორე ნაწილში. — გამეშ — ლ. მელიქსეთ-ბეგი ხედავს ქართული „კამე-ჩის“ სახელწოდებას. იგი მთელ სახელს თარგმნის ზეც: „შვილი კამეჩისა“. ძნელია დავეთანხმოთ ლ. მელიქსეთ-ბეგის „მეგრ შემოთა-“

ვაზებულ თარგმანს, რამდენადაც აღნიშნული სახელის პირველი ნაწილი გილ/ბილ შუმერულში სრულიადაც არ ნიშნავს „შვილს“. ამასთან ერთად, გამეშ-კამეჩის ფონეტიკური მსგავსება შეიძლება შემთხვევითიც იყოს. მაგრამ აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ გილგამეშის სახელის ახსნა შუმერული ენის მონაცემებით არ ხერხდება.

აი, მოკლედ ყოველივე ის, რაც დღემდეა გაკეთებული შუმერულ-ქართველური ენების ნათესაობის კვლევის დარგში. გასაკეთებელი ჯერ კიდევ ბევრია.

ახლა კი გვინდა ყურადღება შევაჩეროთ შუმერულ და ქართულ (ქართველურ) ენებში დადასტურებულ და დღეისათვის გამოვლენილ საზიარო ლექსიკაზე, რომლის ერთი ნაწილი საყოფაცხოვრებო სფეროს განეკუთვნება.

საყოფაცხოვრებო ლექსიკა

გორო/გორა — ღვინისა და მარცვლის საწყაო ერთეული. მარცვლის საზომად ახლაც იხმარება ლენჩხუმში. შეიცავს დაახლოებით 32 კგ-ს.

იგი უნდა მომდინარეობდეს შუმერულში, და, საერთოდ, ძველ შუამდინარეთში ფართოდ გავრცელებული საწყაო ერთეულის სახელწოდებისაგან: გურ, აქადურად ქურუ, რომელიც მოქმედებდა XXVIII საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე VI—IV საუკუნემდე. სხვადასხვა ეპოქაში იგი შეიცავდა 36 სილას (25, 31 ლ), 72 სილას (50, 62 ლ), 144 სილას (121, 24 ლ), 288 სილას (242, 49 ლ), 300 სილას (252, 6 ლ) და ა. შ.

ქართულ სამყაროში დღემდე თავშემონახული საწყაო ერთეული გორო სიდიდით უახლოვდება ძველ შუმერულ გურს. თავისი ფონეტიკური ჟღერადობითაც იგი ემთხვევა აღნიშნული საწყაო ერთეულის არა აქადურ (ქურუ), არამედ შუმერულ სახელწოდებას (გურ, *გორ). ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ „გორო“ ქართველურენოვან გარემოს, სილასთან (იხ. აქვე, გვ. 39) ერთად, ძალზე ადრე უნდა ქმონდეს მიღებული უშუალოდ შუმერული სამყაროდან.

გ უ დ ა¹, მეგრ. — ჭან. გულა; სვან. გულრა — ოთხში ამოღებული ცხვრის, თხის ან ხბოს ტყავის პარკი. ს.-ს. ორბელიანი თავის „სიტყვის კონაში“ მას ამგვარად განმარტავს: „ტყავისაგან შთასაღებელი“.

ეს სიტყვა წარმომდგარი უნდა იყოს „ხარის“ აღმნიშვნელი ერთ-ერთი ძირითადი შუმერული ტერმინისაგან გ უ დ. II ათასწლეულში შედგენილ ძველ შუმერულ-აქადურ ლექსიკონებსა და შუმერულ სამეურნეო ხასიათის დოკუმენტებში ძალზე ხშირად გვხვდება ტერმინი ქ უ შ-გ უ დ ა „ხარის ტყავი“, რომელსაც სხვა შინაური ცხოველების ტყავებთან ერთად ფართოდ იყენებდნენ არათხიერ ნივთიერებათა სათავეების დასამზადებლად. ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ხარის ტყავის ტომრები, გულები.

ქართულ გარემოში დადასტურებული ეს ტერმინი თავდაპირველად სწორედ არათხიერი ნივთიერებების შესანახ ჭურჭელს აღნიშნავდა. წყლისა თუ ღვინის გადასატანად გულების გამოყენება გვიან დაიწყეს. შესაბამისად შეეცვალა მას სახელწოდებაც — ასეთ გუდას უკვე „ტიკს“ ეძახიან.

როგორც ვხედავთ, განხილული ტერმინი ჩვენში დამკვიდრებულია იმავე ფონეტიკური ქლერადობითა და შინაარსით, როგორც ეს შუმერში იყო.

დო ქ ი — სხვადასხვა ზომის თიხის ცალყურა ჭურჭელი. შევადაროთ მას შუმერული დ უ ქ. ამ ტერმინით შუმერები ზოგადად აღნიშნავდნენ თიხის ჭურჭელს, კონკრეტულად კი იგი შეესაბამებოდა 1/2-დან 8 ლიტრამდე ტევადობის შქონე თიხის სურებს, დოქებს.

შუმერულ ზეპირ მეტყველებაში ეს ტერმინი, უნდა ვიფიქროთ, ისმოდა როგორც „დოქ“, მაგრამ წერილობით იგი ამ ფორმით მაინც ვერ გადმოიცემოდა. საქმე ისაა, რომ ლურსმულ დამწერლობას არ გააჩნია, თ ხმოვნის შესატყვისი გრაფიკული ნიშანი. საჭიროების შემთხვევაში ო-ს მაგივრად იგი ყველგან ხმა-რობს უ-ს. თუ ამას გავითვალისწინებთ, შეგვიძლია მივიჩნიოთ,

¹ აქ განხილული ზოგიერთი სიტყვის მიმართ (გულა, გიზგიზი, ქაშ) ჩვენი ყურადღება გაამახვილა ისტორიკოსმა კარლო თოფურიამ, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

რომ ტერმინი დოქ-ი ქართულ ენას მიღებული უნდა ჰქონდეს შუმერულენოვანი სამყაროდან.

სილა — მიუთითებს ჭურჭელში ნივთიერების გარკვეულ მდგომარეობაზე. ასეთი შინაარსითაა დამკვიდრებული ეს ტერმინი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეურნეო ყოფაში. მაგალითად, როცა ამბობენ „ფქვილი სილადაა ჭურჭელში“, იგულისხმება შემდეგი: ჭურჭელი ფქვილით პირთამდეა სავსე, ჭურჭელი ლაღმოსმულია და არა თავშედგმული.

ამავე ტერმინით — სილა — აღინიშნებოდა შუმერული საწყაო ერთეული, რომელიც შეიცავდა 0,842 ლიტრას. „სილა“ ეწოდებოდა აგრეთვე საწყაოდ გამოყენებულ თიხის დოქსაც.

ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ დაადასტურა „სილა“ ტერმინის არსებობის ფაქტი; როგორც აღვნიშნეთ, კახეთში დღესაც იხმარება იგი ჭურჭელში ამა თუ იმ ნივთიერების გარკვეული მდგომარეობის გადმოსაცემად.

კახეთის ტერიტორიაზე, თელავის რაიონის სოფელ გულგულას ახლოს არსებული სამაროვნის არქეოლოგიური შესწავლისას ერთ-ერთ სამარხში, რომელიც, ჩანს, მეთუნეს ეკუთვნოდა, აღმოჩნდა კარგად შემონახული თიხის ჭურჭლის კომპლექტი. მასში შემავალი ცალკეული ჭურჭლის აზომვა ჩაატარა არქეოლოგმა ა. ნუცუბიძემ. გამოვლინდა მეტად საყურადღებო ფაქტი: ყველა ჭურჭელში წყვით ჩადიოდა ზუსტად გარკვეული რაოდენობის თხევადი ან მყარი ნივთიერება. აღდგენილ იქნა ამ მხარეში XIV—XII საუკუნეებში გავრცელებული საწყაოთა მთელი სისტემა, რომელსაც საფუძვლად ედო სწორედ შუმერული სილას ტევადობის მქონე საწყაო (დაახლ. 0,800 ლ.).

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე შუმერული საწყაო ერთეულის „სილას“ ტერმინოლოგიური და მატერიალური დადასტურება საფუძველს გვაძლევს მივიჩნიოთ, რომ იგი ჩვენში ძველ-აღმოსავლური სამყაროდანაა შემოსული. სავსებით დასაშვებია, რომ „სილა მიღებული იყოს უშუალოდ შუმერული სამყაროდან საწყაო ერთეულ გურთან ერთად.

ხ ა რ ო — მარცელის შესანახი ხის ჭურჭელი; ორმო.

შუმერულში დამოწმებული გვაქვს მსგავსი ფონეტიკური ჟღერადობის მქონე ტერმინი ხ ა რ ა, რომელიც აღნიშნავდა მოზრდილ

თიხის, სპილენძის ან ბრინჯაოს ჭურჭელს. იგი ფართოდ გამოიყენებოდა ყოფა-ცხოვრებაში. ასეთ ჭურჭელს ნახევრად მიწაში დგამდნენ და ძირითადად მარცვლის, ზოგჯერ კი წყლის, ლუდის ან ლეინის შესანახად იყენებდნენ.

მისი აქადური სახელწოდება ხ ა რ უ შუმერულიდანაა ნასესხები. დაბეჯითებით ვერ ვიტყვით, რომ ქართულში აღმოსავლური სამყაროდან შემოსული ეს ტერმინი მიღებული გვექონდეს უშუალოდ შუმერული გარემოდან. შეიძლება იგი ჩვენში აქადური ენის მეშვეობით დამკვიდრდა, მაგრამ გამორიცხული არაა მისი მომდინარეობა პირდაპირ შუმერულიდან.

საერთო ლექსიკა

ბ უ ლ ბ უ ლ ი, მეგრ. მაფშალია, სვან. ბუბულ.

შუმერულ პანთეონში გვხვდება ერთ-ერთი ღვთაება შემდეგი სახელწოდებით: ნ ი ნ-ბ უ ლ ბ უ ლ-მ უ შ ე ნ, რომლის სიტყვასიტყვითი თარგმანი იქნება: „ღედოფალი ბულებულ ფრინველისა“. ამ ღვთაების შესახებ მისი სახელის გარდა არაფერია. ცნობილი.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია ამ სახელწოდების მეორე ნახევარმა: ბულებულ-მუშენ. ტერმინი მ უ შ ე ნ. — „ფრინველი“ მიუთითებს იმაზე, რომ მის წინ დაწერილი ბ უ ლ ბ უ ლ არის სახელწოდება ფრინველთა ერთ-ერთი სახეობისა, ოღონდ არ ვიცით, შუმერები საკუთრივ რომელს გულისხმობდნენ.

შუმერული ტერმინი ბ უ ლ ბ უ ლ, რომელიც ფონეტიკურად იდენტურია ქართული ტერმინისა „ბულებულ-ი“, შეიძლება ჩვენში შემოსული იყოს ქართველების რომელიმე ძველი მეზობლის ენიდან — სპარსულიდან („ბოლბოლ“), არაბულიდან („ბულებულ“), სომხურიდან („ბლბულ“) ან თურქულიდან („ბულებულ“): თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ეს ტერმინი ქართველურენოვან სამყაროში შემოსული იყოს უშუალოდ შუმერული გარემოდან.

გ ა, მეგრ.: „გორა, ბორცვი“.

ფონეტიკურ-სემანტიკურად იგი ახლოს დგას შუმერულ ტერმინთან გ ა — „მომადლო ადგილი, ბორცვი“. ეს მნიშვნელობა გარკვევით ჩანს შუმერულ ტერმინში: გ ა ნ ა-გ ა — „მაღალი მინდო-

რი“. ასე უწოდებდნენ მოსარწყავად მიუღგომელ ან ძნელად მისადგომ მინდორს.

შუმერული ტერმინის „გა“ ფორმალურ-შინაარსობლივი მსგავსება მეგრულში დამოწმებულ ტერმინთან გა არ იწვევს რაიმე ეჭვს, მაგრამ საქმეს აძნელებს ის გარემოება, რომ გვიჭირს წარმოვიდგინოთ აღნიშნული სიტყვის ქართველურენოვან გარემოში შემოსვლის გზა. საქმეს ართულებს ისიც, რომ საკუთრივ ქართულში ამ ფუძის არსებობა არ დასტურდება. თუმცა ახლა არ არსებობა არ ნიშნავს, რომ იგი საერთოდ არ არსებობდა. არაა გამორიცხული; რომ ქართულიდან ჩვენთვის საინტერესო ფუძე განდევნა ინდოევროპული წარმომავლობის „გორამ“. მსგავსი პროცესი მეგრულშიც თვალნათლივ შეიმჩნევა — გა-ს მაგივრად ხშირად „გორა“ იხმარება.

გ ი ზ გ ი ზ ი — ძლიერი ცეცხლის ხმა, ბრიალი.

შესაძლებელია, იგი მომდინარეობდეს შუმერული ტერმინიდან გი-ი-ზ ი „ჩირადღანი“ (სიტყვა-სიტყვით „ლერწამი (გი) + ცეცხლი (იზი) = ცეცხლწაკიდებული ლერწამი“). ქართული „გიზ-გიზი“ მიღებულია ფუძის გაორკეცვით. მრავლობითი რიცხვის ანდა მოქმედების ინტენსივობის გადმოცემა ფუძის განმეორებით ერთობ დამახასიათებელი მოვლენაა შუმერული ენისათვისაც. მართალია, შუმერულ წერილობით წყაროებში განხილული ტერმინი გაორკეცებული ფუძით დადასტურებული არაა, მაგრამ, შესაძლებელია, იგი არსებულებით ზეპირ მეტყველებაში. ხომ ცნობილი გარემოებაა, რომ ენის ლექსიკური ფონდის ყველა ერთეული არ აისახება წერილობით ძეგლებში. მოსალოდნელია, ეს ტერმინი ქართულში შემოვიდა გაორკეცებული ფუძითვე ანდა ასეთი მოვლენა მოხდა საკუთრივ ქართულ ნიადაგზე.

ქ ა შ ქ ი — ზ. ფანასკერტელ-ციციშვილის „სამეურნალო წიგნში“ ეს ტერმინი ასეა განმარტებული: „ქაშქი, რომელ არს წუენი ქერის კორკოტისა“, ე. ი. ქერის ღერდილის ნახარში წვენი. ძველ ქართულში დამოწმებულია ამგვარი ტერმინიც: ქაშქის წყალი. ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, ესაა „ნადუღარი ქერის წუენი“.

ორივე მოყვანილი ტერმინი — ქაშქი და ქაშქის წყალი — იხმარებოდა ლუდის აღსანიშნავად. შუმერები კარგად იყენენ დაუფლებულნი ლუდის დამზადების ტექნოლოგიას. ქერისა და ემე-

რის ღერძილის ხარშვა-დადულების გზით ღებულობდნენ 18 ხა-
რისხის ლუღს, რომელთა გადმოსაცემად იხმარებოდა ზოგადი ტე-
მინი ქ ა შ.

ქართულში დამოწმებული მსგავსი ჟღერადობა-სემანტიკის
მქონე ტერმინით „ქაშქ“, როგორც ს.-ს. ორბელიანის განმარტე-
ბიდან ჩანს, აღინიშნებოდა ასევე ქერის ხარშვა-დადულებით მიღე-
ბული სასმელი. ასე, რომ ქაშ/ქაშქ ტერმინების ქვეშ ნაგულისხმევი
სასმელის მიღების ტექნოლოგია ორივე შემთხვევაში ერთია.

ასლა ენახთ, რამდენად კანონზომიერია ზემოთ წარმოდგენი-
ლი შუმერულ-ქართული ტერმინების ფონეტიკური შესატყვისობა.
ამოსავალი ამ შემთხვევაში, უეჭველია, არის შუმერული ფორმა
„ქაშ“. თუ. მისგან მომდინარეობს ქართული ტერმინი „ქაშქ“, მა-
შინ გამოდის, რომ შუმერულ შ ბგერას ქართულში მოუცია შ ქ
კომპლექსი. ზოგიერთ თანამედროვე ქართველურ ენაში მსგავსი
ფონეტიკური მოვლენა დადასტურებულია. კერძოდ, ქართული შ
ბგერა ზანურში (მეგრულ-ჭანურ/ლაზურში) კანონზომიერად გვა-
ძლევს შქ/შკ კომპლექსს (შეადარეთ ქართ. შვიდი, მეგრ. შქვითი).
მაგრამ დღესდღეობით არა ჩანს ის, რომ ეს მოვლენა საერთოდ და-
მახასიათებელი იყო წინარექართველური ფუძე ენისათვის თუ
იგი მხოლოდ ზანური ენის ფონეტიკის შინაგანი განვითარების
გვიანდელ შედეგს წარმოადგენს. არაა გამორიცხული, რომ სხვა
ენობრივი სამყაროდან მიღებულ სიტყვებში შ ბგერისათვის შქ
კომპლექსის მისადაგება საერთო ქართველური ფუძე ენისათვის
ზოგადი დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენა იყო. ამჟამად კი
იგი მხოლოდ ზანურს შემორჩა. ამ გარემოებაზე დაყრდნობით მი-
გვაჩნია, რომ ქართული „ქაშქ“ მიღებული უნდა იყოს შუმერული
„ქაშ“ ტერმინისაგან.

ჩვენ აქ წარმოვადგინეთ შუმერულ-ქართველური ენობრივი
შეხვედრების რამდენიმე სახელდახელო მაგალითი. მკითხველი,
ალბათ, შეამჩნევდა, რომ ენობრივი პარალელების კომენტირებისას
ხშირად ვარჩევდით გვეთქვა: ესა თუ ის სიტყვა ქართულში უშუა-
ლოდ შუმერულიდან უნდა იყოს შემოსული. ასეთი განცხადებისას
ვითვალისწინებდით შემდეგ გარემოებას: ქართველების ძველი და
ახალი მეზობლების ცოცხალ თუ ამჟამად მკვდარ ენებში განხილუ-
ლი სიტყვები (გარდა „ბუღბუღისა“) დადასტურებული არა

გვაქვს. ეს გარემოება უნდა გამორიცხავდეს იმის შესაძლებლობას, რომ ზემოთ განხილული მასალა ქართულს მიღებული ჰქონდეს შუმერულიდან რომელიმე სხვა ენის გზით.

კატეგორიულად არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ შუმერულ-ქართველური ენების საერთო ლექსიკა და გრამატიკული ფორმანტები ქართულს ან შუმერულს უხსოვარ დროში ცალ-ცალკე ჰქონდეთ აღებული მათი საერთო წინა ენიდან. სამწუხაროდ, დღეს ძალზე ძნელია ვამტკიცოთ ასეთი. საერთო ფუძე-ენის ოდესღაც არსებობა. (მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ხელალებით უკუეაგდოთ მოსაზრება, თუნდაც ჯერჯერობით დაუ-საბუთებელი, რომლის მიხედვითაც შუმერული ენა ენათესავება ქართველურ ენებს. ზემოთ წარმოდგენილი მასალის საფუძველზე-დაც კი შეიძლება ეს თეორია დარჩეს სამუშაო ჰიპოთეზის უფ-ლებით.) მომავალში ქართულისა და შუმერულის გენეტიკური ერ-თობის დადგენის მიზნით წარმოებულმა კვლევა-ძიებამ საესებით მოსალოდნელია მოგვცეს პოზიტიური შედეგი, ე. ი. საბოლოოდ დავადგინოთ ამ ორი ენის ნათესაობა. ასევე შეიძლება საბოლოოდ უარყვოთ ეს თეორია. მეცნიერებისათვის, რა თქმა უნდა, ორივე შედეგი თანაბრად მნიშვნელოვანი იქნება.

შუმერებმა შექმნეს ლურსმული დამწერლობა

დამწერლობის გამოგონება ადამიანის გენიის უდიდესი მიღ-წევაა. იგი თამამად იკავებს ერთ-ერთ პირველ ადგილს უდიდეს გამოგონებათა გვერდით.

ცივილიზებულ საზოგადოების განვითარების ხანგრძლივი დროის მანძილზე არსებობდა და არსებობს სხვადასხვა მოხაზულო-ბისა და ფორმის ნიშნებით შედგენილი დამწერლობის სისტემები. ამ ნიშნებს ლურსმნის, ფრინველების, ცხოველების, სწორი ხაზე-ბით შემოსაზღვრული გეომეტრიული ფიგურების და ა. შ. ფორმა აქვთ, მაგრამ როგორიც უნდა იყოს მათი გარეგნული გრაფიკული სახე, ყველა ეს სისტემა ემსახურება ერთ მთავარ მიზანს: რაც შეიძლება ზედმიწევნით, ადექვატურად ასახოს იმ ენის თავისებუ-რებანი, რომლისთვისაცაა შექმნილი დამწერლობის ესა თუ ის სის-

ტემა. ამიტომაც, როცა საქმე დამწერლობის ტიპის განსაზღვრაზე მიდგება, ყურადღება ექცევა არა მის გრაფიკულ მხარეს, არამედ იმას, თუ ენის რომელ ერთეულს ასახავს ესა თუ ის ნიშანი, ანდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ნიშანი ან ნიშანთა ჯგუფი მხოლოდ სიტყვას გადმოსცემს თუ მთელ ამბავს; შეიძლება ნიშანი ასახედეს მარცვალს ან უფრო მარტივ ელემენტსაც. — ბგერას. ყოველივე ამის გათვალისწინებით არჩევენ დამწერლობის ოთხ ძირითად ტიპს: ხატოვანს, იდეოგრაფულს (ლოგოგრაფული), მარცვლოვანსა (სილაბური) და ანბანურს (ფონეტიკური).

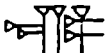
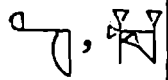
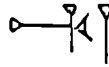
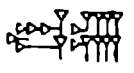
ხატოვანი ანუ პიკტოგრაფიული (ლათინური „პიკტო“ — „ეხატავ“ და ბერძნული „გრაფო“ — „ვწერ“ ზმნების შეერთებით) დამწერლობა ყველაზე ძველია. იგი შეიქმნა ჯერ კიდევ ნეოლითის ეპოქაში — დაახლოებით ამ შვიდი ათასი წლის წინათ. ხატოვან დამწერლობაში ცალკეულ ნიშანს ან ნიშანთა ჯგუფს თხრობითი, სიუჟეტური ხასიათი აქვს. თითოეული სურათი აქ მთელი მოთხრობაა. პიკტოგრაფიული დამწერლობა თითქმის დღემდე შემორჩათ ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელებს, ციმბირის ზოგიერთ ხალხს, მელანეზიისა და აფრიკის ზოგიერთ ტომს.

დამწერლობის განვითარების მომდევნო ეტაპია იდეოგრაფული დამწერლობა (ბერძნული სიტყვებისაგან: „იდეა“ — იდეა, აზრი, ცნება და „გრაფო“ — „ვწერ“). ზოგჯერ მას ლოგოგრაფულსაც უწოდებენ (ბერძნული „ლოგოს“ — „სიტყვა“ და „გრაფო“ — „ვწერ“). ამ დამწერლობაში ცალკეული ნიშანი, თუნდაც ნახატი ფორმისა, ზეპირ მეტყველებაში გარკვეულ სიტყვას შეესაბამება.

ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრეული იდეოგრაფიული დამწერლობაა ლურსმული დამწერლობის პირვანდელი სახე, რომელიც შუმერებმა შექმნეს IV ათასწლეულის ბოლოს. დამწერლობის ამ სისტემითაა შედგენილი ურუქსა და ჯგემდეთ-ნასრში აღმოჩენილი თიხის ფირფიტების ტექსტები.

შუმერულ იდეოგრაფულ დამწერლობაში, რომელიც ლურსმულის განვითარების წინა საფეხურს ასახავს, გარეგნულად ხატოვანი ნიშანი შეესაბამება ენის გარკვეულ კომპონენტს — სიტყვას. აქვე თანდართულ ტაბულაზე პირველ მწკრივში ზემოდან ქვემოთ წარმოდგენილია ყველაზე ადრეული ნიშნები (დაახლოებით 3300—3200 წლებისა). ამავე ტაბულაზე ნაჩვენებია ამ ადრეული ნიშნე-

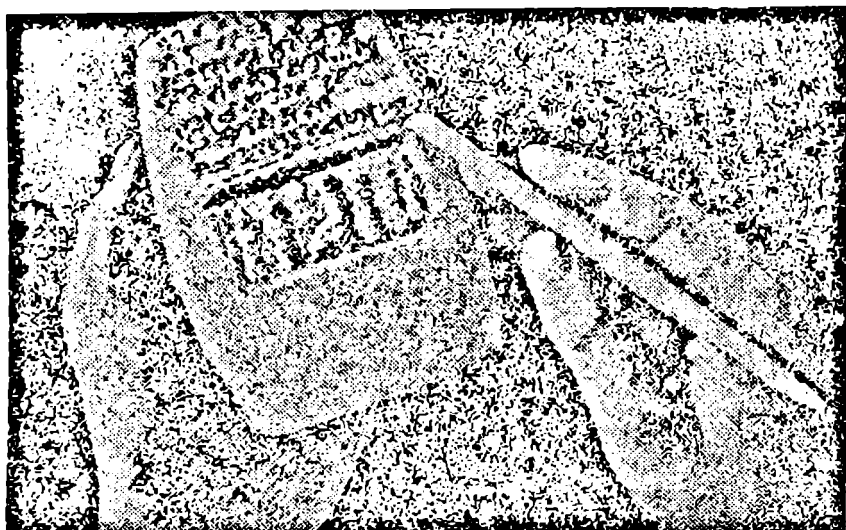
ბის განვითარების ეტაპები; რაც უფრო გვიანდელია ნიშანი, მით უფრო სხვა ფორმისაა იგი და ჰგავს ლურსმნების მაგვარი ზაზებით შედგენილ ნახაზს.

				თავი
				ხელს
				თვალი
				თევზი
				ზღინძველი
				ლუკი

შუშერული დამწერლობის განვითარება

ნიშნების გარეგნული ფორმის შეცვლა გამოწვეულია შემდეგი გარემოებით: შუშერები წერდნენ თიხის სველ ფირფიტებზე თავ-წაწეტილი ლერწმის ღეროთი. თიხაზე, რა თქმა უნდა, ძალზე ძნელდება მრგვალი და ოვალური ზაზების გამოყენება. ამიტომ ისინი თანდათანობით გარდაიქმნებოდნენ სწორ ზაზებად, რომლებიც ოდნავაა ჩადრმავებული თიხის ფირფიტაზე. ეს უკვე იმიტომ, რომ მწერალი ლერწმის ღეროს უფრო მაგრად აჭერდა ზაზის დაწყებისას, შემდეგ კი ოდნავ მსუბუქად გაჰრავდა ხელს და ხაზის დაბოლოება წვრილ ნათხაჭნად აჩნდებოდა ფირფიტას. ამგვარად, იგი

ემსგავსებოდა ლურსმანს ან ვიწრო სოლს. III ათასწლეულის შუამერული დამწერლობის ნიშნები სწორედ ასეთი ლურსმანისმაგვარი მოკლე ხაზებითაა შედგენილი. აქედან წარმოდგება სახელწოდებაც „ლურსმული დამწერლობა“¹. თუ რას უწოდებდნენ თვითონ შუამერები აღნიშნულ დამწერლობას, ჩვენთვის უცნობია.

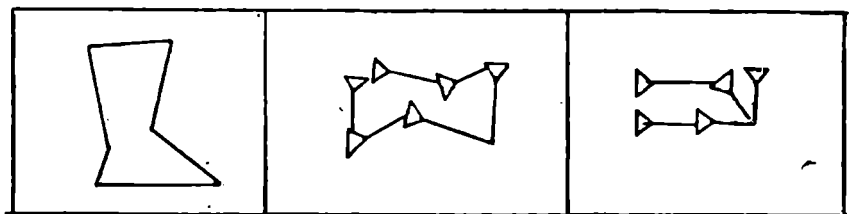

ასე წერდნენ შუამერები

თითქმის მთელი ათასი წლის მანძილზე მიმდინარე გრაფიკული ცვლილებების პარალელურად იცვლებოდა ნიშნების შესატყვისობაც. სიტყვებისა და ცნებების აღმნიშვნელი ნიშნები თანდათან ბარცვლების გამოშვატვლ ნიშნებად იქცეოდა. თვალსაჩინოებისათვის ეს პროცესი განვიხილოთ „ფეხის“ აღმნიშვნელი ნიშ-

¹ რუსულად მას кириллица — „სოლისებრი დამწერლობა“ ეწოდება, რაც დამწერლობის ამ სისტემის მიმართ ევროპულ ენებში დამკვიდრებული ტერმინების ზუსტ თარგმანს გამოხატავს. ქართულადაც მას ზოგჯერ „სოლისებრ“ ან „ჰალისებრ, ჰალურ დამწერლობას“ ეძახდნენ.

ნის მაგალითზე. ეს ნიშანი, როგორც იდეოგრამა, შუამერულ ენაში შეესაბამება სიტყვას გინ — „სიარული“. ამავე ნიშნით გადმოსცემდნენ სიარულთან ასოციაციით ახლო მდგომ ცნებასაც — თუმ — „მოტანა“ და გუბ — „მდგომა“. როგორც ვხედავთ, ეს სიტყვები და, საერთოდ, შუამერული ენის ყველა სიტყვის ძირი ერთმარცვლიანია. ამდენად, ეს ნიშანი სხვადასხვა კონტექსტში შეიძლება ეხმარათ უბრალოდ მარცვლის აღმნიშვნელადაც, რასაც ხშირად მიმართავდნენ კიდევ. დროთა განმავლობაში ასეთი შინაარსობლივი ცვლილება განიცადა თითქმის ყველა ნიშანმა; მათ შეუწარჩუნდათ თავდაპირველი სიტყვიერი მნიშვნელობები და ლექსებით ახალი — მარცვლოვანი მნიშვნელობებიც.

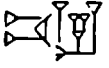
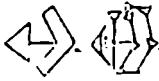
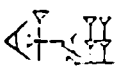
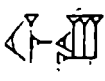
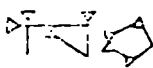
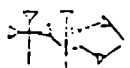
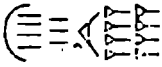
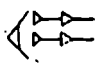

„ფეხის“ აღმნიშვნელი ლურსმული ნიშანი

ამის შემდეგ ძნელი აღარ იყო გრამატიკულ მაჩვენებლებად მარცვლების გამოყენება. რომ დაეწერათ, მაგალითად, ზმნა „სელა, სიარული“ მიმღეობით ფორმაში, საკმარისი იყო ფუძისათვის გინ ბოლოში დაემატებინათ შუამერულში მიმღეობის მაწარმოებელი ნიშანი ა. ჩაწერდნენ ასე: გინ-ნა, ან გინ-ა და წაიკითხავდნენ როგორც გინა — „მოსიარულე“; ან კიდევ: თუმ-მ-ა ან თუმ-ა — „მოტანილი“; გუბ-ბ-ა ან გუბ-ა — „მდგომი, დამდგარი“ და ა. შ. ამგვარად, III ათასწლეულის შუა ხანებში ლურსმული დამწერლობა საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ მარცვლოვანი დამწერლობის სახეს იღებს.

შუამერები საკმაოდ მარჯვედ იყენებდნენ ლურსმულ ნიშნებს განყენებული, აბსტრაქტული ცნებების გადმოსაცემლად: ისინი ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე ნიშნის კომბინაციით აღ-

წევდნენ მესამე ცნების გამოხატვას. რომ გადმოეცათ „ჭამა“, ამისათვის საკმარისი იყო დაეხატათ ადამიანის პირი (სახე პროფილში) და მის წინ დაესვათ პურის აღმნიშვნელი ნიშანი; „დაბადების“ ცნებას გადმოსცემდნენ ფრინველისა და კვერცხის იდუგაბით. ული ნიშნების შეერთებით და ა. შ. ეს გარემოება თვალნათლივ ჩანს ქვემოთ მოყვანილ ტაბულაზე:

აბსტრაქტული ცნებების გადმოცემის ხერხი

ამავე ხანებში შუმერების მიერ შექმნილი ლურსმული დამწერლობა გადაიღეს და თავიანთ ენას შეუფარდეს შუამდინარეთელმა სემიტებმა — ძველმა აქადელებმა; მათგან კი ეს დამწერლობა წინა აზიის მთელ რიგ ხალხებში გავრცელდა.

II ათასწლეულის დასაწყისში შუამდინარეთში დამკვიდრებას იწყებენ სემიტური მოდგმის ახალი ტომები — ამორეველები, რომლებმაც შუამდინარეთის სამხრეთში შექმნეს ბაბილონის, ხოლო ჩრდილოეთში — ასურეთის ძლიერი სახელმწიფოები. მათ

შეიტვისეს ადგილობრივ არსებული, განვითარების დიდი ზნის ისტორიის მქონე დამწერლობა.

სემიტური ენის სიტყვების ძირები ძირითადად სამმარცვლიანია. ამასთან ერთად, ამ ენის თავისებურებაა ის, რომ სიტყვაში იწერება მხოლოდ თანხმოვნები. ლურსმული დამწერლობის ნიშნები კი სემიტების ამ მხარეში დამკვიდრების დროისათვის სწორედ მარცვლების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ეს გარემოება კარგად გამოიყენეს ასურულ-ბაბილონელებმა. ლურსმული დამწერლობა მათ ადვილად მიუყენეს თავიანთ ენას შემდეგი პრინციპის დაცვით: დახურული მარცვლის დასაწერად ისინი იყენებდნენ ერთ ნიშანს (მაგალითად, ბაღ) ან ორს: ბაღ, წაკითხვა ორივესი ერთია: ბაღ. მარცვლოვანი მნიშვნელობის მქონე ლურსმული ნიშნების ამ სახით გამოყენება შესაძლებლობას ქმნიდა, ნიშანთა რაოდენობის გაუზრდელად მიედწიათ სემიტური ენის თავისებურებების ასახვისათვის. როცა დაწერდნენ ბაღ, ეს იმას ნიშნავდა, რომ ამ მარცვლის აუცილებელი კომპონენტებია თანხმოვნები ბ და ლ, ხოლო ხმოვანიც თუ აისახებოდა გრაფიკულად, ეს იმით, რომ თვითონ ლურსმული ნიშნები შექმნილი იყო არა სემიტური (ამ შემთხვევაში ასურულ-ბაბილონური, იგივე აქადური) ენისათვის, არამედ შუმერულისათვის, სადაც აუცილებელი იყო სიტყვის ფუძეში ხმოვნის გრაფიკული ასახვა.

ძველაქადური ლურსმული დამწერლობის სისტემა XXIII ს.ში გადაიღეს და ასეთივე პრინციპის დაცვით თავიანთ ენას შეუფარდეს ელამელებმაც, რომლებიც ცხოვრობდნენ შუამდინარეთის აღმოსავლეთით, დღევანდელი ირანის ოლქის ხუზისტანის ტერიტორიაზე.

ძველაქადურიდან განვითარდა ლურსმული დამწერლობის კიდევ ერთი შტო, რომელიც გავრცელდა შუამდინარეთის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მცხოვრებ ხალხებში. ამ შტოს ჩრდილოსირიულს ან ჩრდილომესოპოტამურ-სირიულს უწოდებენ. ლურსმული დამწერლობის ეს სახე ჩრდილო სირიაში ჩამოყალიბდა, სადაც ძველაქადური დამწერლობა გავრცელდა ჯერ კიდევ III ათასწლეულის ბოლოს. ცოტა მოგვიანებით მცირე აზიაში იქმნება ინდოევროპული მოდგმის ტომების — ხეთების ძლიერი გავრთიანება, სადაც ვრცელდება ამ მხარეში უკვე არსებული

ჩრდილოსიურიული სისტემის ლურსმული დამწერლობა. იგივე სისტემა გავრცელდა მითანის სახელმწიფოშიც, რომელიც XVII ს. შექმნეს მდინარე ევფრატის ზემო წელის მიდამოებში მცხოვრებმა ხურიული მოდგმის საკმაოდ ძლიერმა ტომებმა.

სირიასა და მცირე აზიაში უნდა გაცნობოდნენ ლურსმულ დამწერლობას ძველი ეგვიპტელებიც. XV ს. ეგვიპტის ფარაონები ლურსმულად წერდნენ ბაბილონის, ასურეთის, ხეთებისა და მითანის მეფეებისათვის გასაგზავნ დიპლომატიურ საბუთებს. ყოველივე ეს იმას მოწმობს, რომ II ათასწლეულის შუახანებისათვის ლურსმული დამწერლობა იმდროინდელი ცივილიზებული მსოფლიოს — წინა აზიის საერთაშორისო დამწერლობად გადაიქცა.

IX—VI სს. ვანის ტბის ირგვლივ მდებარე ვრცელ ტერიტორიებზე არსებობდა ურარტუს სახელმწიფო. ურარტელები ადრე, IX საუკუნეში წერდნენ ასურული ლურსმული დამწერლობით, რომლის ბაზაზე შემდეგ ჩამოყალიბდა ადგილობრივი ურარტული ლურსმული დამწერლობის სახე. ურარტელები წარწერებს აკეთებდნენ ძირითადად ქვებზე. საწერი მასალის თავისებურებამ განაპირობა ლურსმული ნიშნების მკვეთრი გრაფიკული ცვლილება — წვრილი, ლურსმნების მაგვარი ხაზების ნაცვლად ურარტული ნიშნები სამკუთხედისა და სოლის ფორმის მქონე ხაზებისაგანაა შედგენილი.

ლურსმულის ბაბილონური შტოდან განვითარდა სპარსულ-აქემენიდური დამწერლობა. ამ დამწერლობით შესრულებული უადრესი წარწერები განეკუთვნება VI ს. 20-იან წლებს, როცა ძლიერი აქემენიდი მეფეების მეთაურობით იქმნებოდა სპარსეთის სახელმწიფო. სპარსულ-აქემენიდური ლურსმული დამწერლობის კლასიკური ნიმუშია მეფე დარიოს I-ის (522—486 წწ.) დიდი სამეფოვანი წარწერა (ტრილინგვა) ბეპისტუნის კლდეზე.

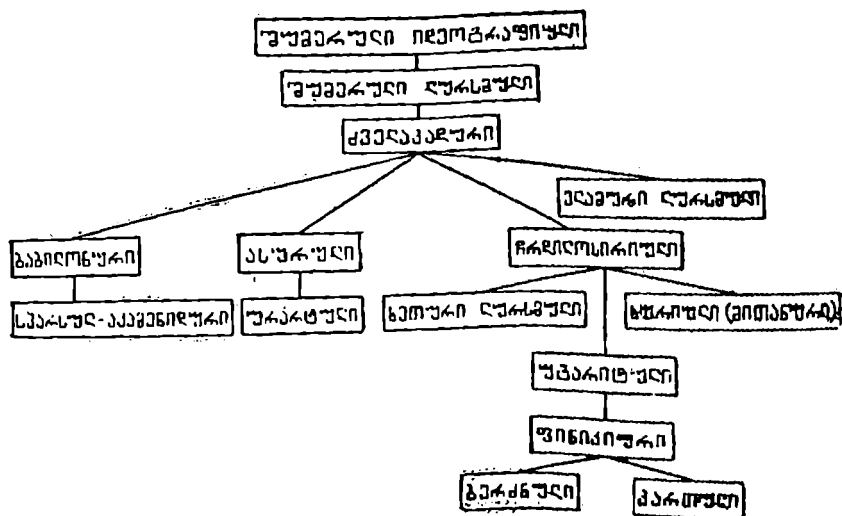
სპარსელებმა ლურსმული დამწერლობა გაამარტივეს: 600 ნიშნიდან მხოლოდ 36 ნიშანი აიღეს. ამასთან ერთად, თითოეულ ნიშანს მათ დაუტოვეს მხოლოდ ერთი მნიშვნელობა და ისიც გარკვეული ბგერისა. ამრიგად, სპარსელების ხელში ლურსმულმა დამწერლობამ მიიღო ანბანური, ფონეტიკური დამწერლობის სახე.

თუმცა დღეს უკვე ცნობილია, რომ ამ საქმეში სპარსელებს არ უნდა ეკუთვნოდეთ პრიორიტეტი. ლურსმული ნიშნები ბგერე-

ბის გადმოსაცემად გამოიყენეს ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში უგარიტელებმა, რომლებიც ჩრდილო სირიაში, დღევანდელი რას-შამრას ადგილას მდებარე ძველ ქალაქ უგარიტში ცხოვრობდნენ. მათი ლურსმული ანბანი შეიცავს 30 ნიშანს. ჯერჯერობით მეცნიერებაში არაა გადაწყვეტილი პრობლემა — უგარიტული ლურსმული დამოუკიდებელი, ადგილობრივი განვითარების შედეგია, თუ იგი ლურსმული დამწერლობის ჩრდილოსირიული შტოდანაა გადმოღებული. ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ უგარიტული დამწერლობა არის ლურსმული ნიშნების ანბანური მნიშვნელობით გამოყენების პირველი მაგალითი.

უგარიტულიდან განვითარდა ფინიკიური ანბანური დამწერლობა, ხოლო ამ უკანასკნელის საფუძველზე — ბერძნული და შეიძლება, ქართულიც (ი. ჯავახიშვილი). საკუთრივ ბერძნული კი საფუძვლად დაედო თითქმის ყველა თანამედროვე დამწერლობას.

ლურსმულის განვითარებისა და გავრცელების პროცესი თვალნათლივ ჩანს აქვე წარმოდგენილ გენეალოგიურ სქემაზე:

ლურსმული დამწერლობის გენეალოგიური სქემა

ლურსმულმა დამწერლობამ, რომელმაც განვითარების ხან-
გრძლივი გზა გაიარა იდეოგრაფული დამწერლობიდან ანბანურ
დამწერლობამდე, თითქმის 3500 წელი იარსება. I საუკუნის ბაბი-
ლონელი ქურუმები ჯერ კიდევ წერდნენ ამ „საიდუმლო დამწერ-
ლობით“, შემდეგ კი იგი საბოლოოდ დავიწყებას მიეცა. ლურსმუ-
ლად ნაწერი თიხის ფირფიტების უზარმაზარი არქივები, რომლე-
ბიც საუკუნეთა მანძილზე შექმნეს შუმერებმა, ასურელ-ბაბილონე-
ლებმა, ხეტებმა და სხვა ხალხებმა, დროთა განმავლობაში ნანგრე-
ვებითა და მიწით დაიფარა. მხოლოდ აქემენიდი მეფეების მიერ
კლდეზე ნაკვეთი წარწერები უყურებდნენ დღის სინათლეს და
მნახველებს მათი შეცნობის დაუოკებელ სურვილს უღვიძებდნენ.
არაერთი ბრწყინვალე მეცნიერის ტალანტი შეილია ლურსმულმა
დამწერლობამ, სანამ იგი გასცემდა თავის საიდუმლოებას. ეს ხა-
ნაც დადგა. გერმანელი მეცნიერის გ. გროტეფენდის, ინგლისელი
პ. რაულინსონისა და სხვათა გენიამ XIX ს. I ნახევარში შეძლო
ლურსმული დამწერლობის გაშიფვრა; არქეოლოგიურმა გათხრებ-
მა კი, გამოავლინეს უმდიდრესი არქივები და აი, ლურსმულმა ფირ-
ფიტებმაც დინჯად მოუთხრეს თანამედროვეობას ათასწლეულების
მიღმა ჩაკარგული მღელვარე ეპოქების შესახებ.

შუმერის პოლიტიკური ისტორია III ათასწლეულში

სამხრეთ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე III ათასწლეულის
პირველ ნახევარში უკვე ყალიბდება ადრეული პოლიტიკური გა-
ერთიანებები. მათ მთავარ ფუნქციას, უპირველეს ყოვლისა, შეად-
გენდა სარწყავი სისტემის ორგანიზაცია. თავის მხრივ, იგივე
ფუნქცია იყო მათი შექმნის უმთავრესი მიზეზიც. საყურადღებოა,
რომ შუმერის მეფეები სამხედრო ოპერაციებთან ერთად ყოველ-
თვის სიამაყით მოგვითხრობენ მათი ხელმძღვანელობით ჩატარებუ-
ლი საირიგაციო სამუშაოების, კერძოდ, სარწყავი არხების გაყვა-
ნის შესახებ. ეს სავსებით გასაგებია: შუამდინარეთის პირობებში
მორწყვა სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავი იყო.

პოლიტიკური გაერთიანებების სათავეში მდგომ მმართველებს
სხვადასხვა ტიტულები ჰქონდათ. ჯემდე-ნასრის წარწერებში

მმართველის ტიტულად გვხვდება ენ. მშვიდობიანობის დროს ენ (სიტყვ. „მეფე“) აერთიანებდა უმაღლესი ქურუმისა და სამოქალაქო საქმეების მეთაურის ფუნქციებს. მოგვიანებით ეს ფუნქციები შეითვისა მმართველმა, რომლის ტიტულია ენსი, რაც სიტყვა-სიტყვით „(ტაძრის) საძირკელის ჩამყარელს“ ნიშნავს. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ თავდაპირველად მისი მთავარი ფუნქცია ადგილობრივი ღვთაების სამსახური და მასთან დაკავშირებული საქმიანობის ხელმძღვანელობა იყო. სხვადასხვა ენსის სახელით შედგენილ წარწერებში უმთავრესად სწორედ ტაძრების მშენებლობის შესახებაა ლაპარაკი. რა თქმა უნდა, იგი იყო აგრეთვე ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრების მეთაურიც.

ცნობილია მმართველის ასეთი სახელწოდებაც: ლუგალი, რაც „დიდ კაცს“ ნიშნავს. თავდაპირველად იგი პრჩევითი თანამდებობა უნდა ყოფილიყო, რომელსაც განსაზღვრული ვადით თემის ან ოლქის სამხედრო საქმეების ხელმძღვანელობა ევალებოდა. მომდევნო ხანებში ამ ტერმინმა ახალი შინაარსი შეიძინა; III ათასწლეულის მეორე ნახევარში იგი იხმარებოდა მხოლოდ და მხოლოდ შეუზღუდველი მმართველის — მეფე-დესპოტის მნიშვნელობით.

აღნიშნულ პოლიტიკურ გაერთიანებებს, ჩვეულებრივ, ქალაქ-სახელმწიფოებს უწოდებენ. ეს იმიტომ, რომ ასეთი გაერთიანების ცენტრია ქალაქი, რომელიც თავის ხელისუფლებას ავრცელებს მის ირგვლივ მდებარე მცირე ტერიტორიაზე. ასეთი პოლიტიკური ერთეულის მმართველობის ფორმა კი იმგვარივეა, როგორიც სახელმწიფოს ახასიათებს: მის სათავეში დგას სრულუფლებიანი ენსი ან ლუგალი, რომელსაც ჰყავს საკუთარი ჯარი; მასვე ემორჩილება იძულების სხვა აპარატებიც: სასამართლო, პოლიცია და მისთანანი. ასე რომ, ქალაქი-სახელმწიფო მოზრდილი ქალაქის ოდენაა, მმართველობის აპარატის მიხედვით კი სახელმწიფოა.

სამხრეთ შუამდინარეთის ქალაქ-სახელმწიფოები III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობდნენ. მათ შორის გამუდმებული ბრძოლა იყო პირველობისათვის. ჩვენამდე მოაღწია მოგვიანებით შედგენილმა „მეფეთა სიებმა“, საიდანაც ირკვევა, რომ სამხრეთ შუამდინარეთში პირ-

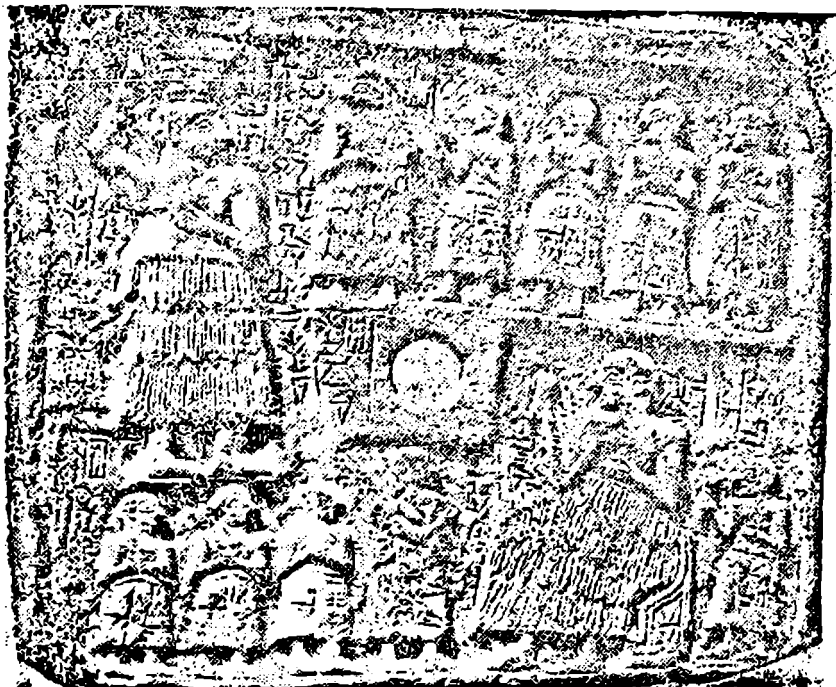
ველი პოლიტიკური გაერთიანებები — ქალაქი-სახელმწიფოები — ჩამოყალიბდა ქალაქების ერიდუს, ქიშის, ურუქის, ურის, ადაბის, ლარაქის, სიფარისა და შურუფაქის მეთაურობით. ამათგან ქრონოლოგიურად ყველაზე უადრესი იყო ქალაქი ერიდუ, სადაც, გადმოცემის თანახმად, პირველად გაჩნდა სამეფო ხელისუფლება. ისტორიულ ხანაში ერიდუ აღარ ასრულებდა აქტიურ როლს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. სამაგიეროდ, წინა პლანზე გამოდის ქალაქი ური, რომელმაც ეგრეთწოდებულ პირველ ადრედინასტიურ ხანაში¹ დიდ ეკონომიკურ ძლიერებას მიაღწია. ამაზე მეტყველებს ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში ინგლისელი მკვლევარის ლეონარდ ვულის მიერ აქ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ურის მეფეთა სამარხებში გამოვლენილი მდიდარი მატერიალური კულტურა.

ეს არის ეპოქა, საიდანაც სათავეს იღებს ბრწყინვალე შუმერული კულტურა.

ამავე ხანებში დაწინაურდა ქალაქი ურუქიც. მეფეთა სია გვამცნობს, რომ ურუქის ერთ-ერთი ცნობილი მეფე იყო გილგამეში, რომლის პიროვნების ირგვლივ მომდევნო საუკუნეებში ლეგენდების მთელი ციკლი შეიქმნა. ერთი ასეთი შუმერული გადმოცემის გვიანდელ ჩანაწერში მოთხრობილია გილგამეშისა და ქალაქ ქიშის მეფე აგას შორის გამართულ ბრძოლაზე. ქრონოლოგიურად ეს უნდა იყოს ადრედინასტიური ხანის მეორე პერიოდის, დაახლოებით XXVII საუკუნის ამბები. გადმოცემაში ნათქვამია: ქიშის მეფემ, რომელსაც ჰეგემონობა სურდა მთელს სამხრეთ შუამდინარეთზე, ელჩები მიუგზავნა გილგამეშს და მორჩილება მოსთხოვა. გილგამეში შეეკითხა ურუქის უზუცესთა საბჭოს, დავემორჩილოთ ქიშის მეფე აგას, ვთხაროთ მისთვის ჭეჭი და არხები, თუ იარაღით შევებრძოლოთ მას. უზუცესებმა პირველ წინადადებას დაუჭირეს მხარი. მაშინ გილგამეშმა გურუშთა, ე. ი. მოქალაქეთა კრებას მიმართა ასეთივე შეკითხვით. გურუშებმა ბრძოლის სურვილი განა-

¹ შესაძებ ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუმერის ისტორიას მიაკუთვნებენ ადრედინასტიურ ხანას, რომელშიაც გამოიყოფა სამი ქვეპერიოდი: პირველი პერიოდი ემთხვევა XXVIII საუკუნეს, მეორე — XXVII საუკუნეს, ხოლო მესამე — XXVI საუკუნეს. ამის შემდეგ იწყება შუმერის ისტორიის დინასტიური ხანა.

ცხადეს. შემდეგ ტექსტში უშუალოდ ბრძოლის ამბებია მოთხრობილი. როგორც ჩანს, ბოლოს ყველაფერი ზავით დამთავრებულია. ამ გადმოცემის შინაარსი აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ გვეჩვენებინა, რაოდენ ღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამ აღრეული ხანის პო-

ურანსე მონაწილეობს ტაძრის მშენებლობის საზეიმო ცერემონიაში

ლიტიკური გაერთიანებების ცხოვრებაში წინა ეპოქებიდან შემორჩენილ, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ ავტორიტეტულ მმართველობის სახალხო ორგანოებს. მეფე ვალდებულია, შეეკითხოს მათ მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების მიღების დროს, მაგრამ ვალდებული არაა, აუცილებლად მიიღოს უზუცესთა საბჭოს აზრი. ეს კი

უკვე უკვე იმაზე მიგვანიშნებს, რომ დაწყებულია მეფის შეუზღუდ-
ველი, დესპოტური ხელისუფლების ჩამოყალიბება.

ჩვენ შეგვეძლო რამდენიმე ცნობა კიდევ მოგვეყვანა ადაბის,
შურუთაქისა და ზოგი სხვა ქალაქის ცხოვრებიდან, მაგრამ ეს იქ-
ნებოდა ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, ჩვენამდე ნახევრად მითიური სახით
მოდწეული ცნობები, რომლებიც სრულ წარმოდგენას ვერ შეგვი-
ქმნიდნენ ამა თუ იმ ისტორიული პროცესის დაწყებისა და განვი-
თარების შესახებ. მხოლოდ ქალაქ ლაგაშის მმართველთა მრავალ-
რიცხოვან წარწერებში და ამ ქალაქის სატაძრო არქივების სამე-
ურნეო ტექსტებშია შემონახული მრავალი ძვირფასი ცნობა, რო-
მელთა მოშველიებითაც შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ამ ძლიე-
რი პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიას რამდენიმე საუკუნის
მანძილზე.

ლაგაშის აღზევება. ბრძოლა შუმერის გაერთიანებისათვის

დაახლოებით 2500—2370 წლებში ლაგაშს მართავდნენ ძლიე-
რი მეფეები, რომლებმაც შეძლეს შუმერის მნიშვნელოვანი ტერი-
ტორიის გაერთიანება. ამ მეფეთა დინასტიის დამაარსებლად ითვ-
ლება ურნანშე. მისი სახელით შედგენილ წარწერებში ძირითადად
სააღმშენებლო საქმიანობაზეა საუბარი. ამ პერიოდის ერთ-ერთ ბა-
რელიფზე ჩვენ ვხედავთ თვით ენს ურნანშეს თავის ოჯახის წევ-
რებთან და კარის დიდებულებთან ერთად. იგი მიუძღვის საზეიმო
პროცესიას და თავზე დადგმული კალათით მიაქვს აგურები. ამით
ხაზი აქვს გასმული იმ გარემოებას, რომ მმართველი, რომელიც
თავისი მოღვაწეობის მთავარ მიზნად ტაძრების მშენებლობას მი-
იჩნევდა, თვითონ ღებულობდა მონაწილეობას ერთ-ერთი მათგანის
საძირკვლის ჩაყრის საზეიმო ცერემონიაში.

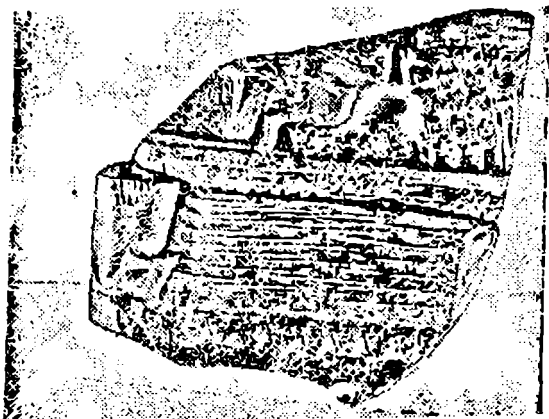
ლაგაშმა სამხედრო ძლიერებას მიაღწია ურნანშეს შვილიშვი-
ლის ეანათუმის ზეობაში. ამ დრომდე ლაგაშში ქიშის მეფე მესილი-
მას ემორჩილებოდა. ენერგიული მოქმედებით ეანათუმმა ააა მარ-
ტო შეძლო ქიშის მორჩილებისაგან თავის დაღწევა, არამედ მალე
კიდევაც შეიერთა ეს სამეფო.

განსაკუთრებით დიდხანს ებრძოდა იგი ქალაქ უმას მმართველს ენაქალს. ლაგაშსა და უმას გამუდმებული შუღლი და ბრძოლა კქონდათ ერთმანეთში სასაზღვრო ნაყოფიერი სარწყავი ველის გუედენას გამო, რომელიც ხელიდან ხელში გადადიოდა. ამჯერად კონფლიქტი დაიწყო უმას მხრიდან. მისმა მმართველმა მოთხარა სასაზღვრო ბოძები, მისი საკუთრა გუედენას ველი და შეიარაღებული რაზმებით მოადგა ლაგაშის საზღვრებს. ქალაქის კედლებთან გამართულ ბრძოლაში ეანათუმმა სასტიკი დამარცხება აგემა მოწინააღმდეგეს, გაანადგურა მომხდური და მისი ქალაქის — უმას საზღვრებში შეიჭრა. ეანათუმმა გუედენასთან ერთად შეიერთა სხვა ნაყოფიერი ველებიც, რომელთა შესახებ ლაპარაკია ამ ამბებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ წარწერაში. აქვე გვინდა მოვიყვანოთ ამ წარწერის ორიგინალიდან რამდენიმე ადგილი, რომელიც მიახლოებით მაინც შეგვიქმნის წარმოდგენას შუმერული ენის ძღერადობასა და ისტორიული ტექსტებისათვის დამახასიათებელ ლაკონურ სტილზე. ეანათუმი ამბობს: ე ა ნ ა თ უ მ ე, ლ უ გ ა ლ ლ ა გ ა - შ ა ქ ე, ლ უ - უ მ მ ა რ ა შ უ შ გ ა ლ დ ი ნ გ ი რ ე ნ ლ ი ლ ა ე ნ ა ს უ მ; დ ი ნ გ ი რ ნ ი ნ გ ი რ ს უ რ ა ა შ ა ქ ი ა გ ნ ი გ უ - ე დ ე ნ ა შ უ ნ ა მ უ ნ ი გ ი; ლ უ - უ მ მ ა ქ ე ე ა ნ ა თ უ მ რ ა ნ ა მ მ უ ნ ა ქ უ დ უ — „ეანათუმმა, ლაგაშის მეფემ, უმას ხალხს ღვთაება ენლილის დიდი ბადე შემოეახე (ე. ი. დავამარცხე); ღვთაება ნინგირსუს თავისი საყვარელი ველი გუედენა დავუბრუნე; უმას ხალხმა ეანათუმს (ერთგულება) შეჰფიცა“.

როგორც ვხედავთ, მეფე ეანათუმი უმელებზე გამარჯვებას მთავარი ღვთაების ენლილის შემწეობად თვლის. თავისი ქალაქის მფარველი ღვთაების ნინგირსუს ნების ასრულებად კი მიიჩნევს გუედენას ველის უკან დაბრუნებას. ასეთი სტილი საერთოდ დამახასიათებელია ძველი შუამდინარეთის მეფეთა წარწერებისათვის; მორწმუნე მეფეები ყველა თავიანთ ნამოქმედარს მხოლოდ და მხოლოდ ამა თუ იმ ღვთაების ნებას უკავშირებდნენ.

ეანათუმის ეს წარწერა გაცემებულია ე. წ. „ძერათა სტელაზე“. ქვის ამ მოზრდილმა ფილამ ასეთი სახელწოდება მიიღო მასზე ამოკვეთილი ბარელიეფის გამო: მტრის გვაშებით მოფენილ ბრძოლის ველს თავს დასტრიალებს ძერათა გუნდი. იქვეა წარმოდგენილი დაღუპულ ლაგაშელ მეომართა დასაფლავებისა და

სამხედრო ტყვეთა მსხვერპლად შეწირვის სცენები. სტელაზე გამოსახულია გამარჯვებული ეანათუმიც, რომელიც ეტლით მიუძღვის წინ ოთხ მწყრივად დაწყობილ ჯარს. გარდა იმისა, რომ თავისთავად ეს სტელა ბარელიეფის ხელოვნების შესანიშნავი

ეანათუმას „ძერათა სტელის“ ფრაგმენტი

ძეგლია, მას აქვს წმინდა ისტორიული ღირებულებაც, რამდენადაც იგი წარმოდგენას გვაძლევს იმდროინდელი სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ჩვენ ვხედავთ, როგორი იყო მაშინდელი შუმერული მეომრების შეიარაღება: მათ თავს უფარავდათ ლითონის, უეჭველია, სპილენძის მრგვალი მუზარადები, ხელთ გრძელი შუბები ეპყრათ; შეტევის დროს მთავარ როლს ასრულებდა ოთხთელიანი საომარი ეტლები, რომელშიც ვირებს აბამდნენ.

ეანათუმმა დაიმორჩილა ოდესღაც ძლიერი ურის სამეფოც, ხოლო ურუქის, ლარსასა და ერილუს შემოერთებით დამთავრდა მთელი სამხრეთი შუამდინარეთის გაერთიანება. ერთ-ერთ თავის წარწერაში იგი სიამაყით მოგვითხრობს შუამდინარეთის აღმოსავლეთით მდებარე ელამის ქვეყანაზე მოპოვებული გამარჯვების შესახებაც.

აქტიურ სამხედრო პოლიტიკას განაგრძობდა ლაგაშის შემდეგი მეფე ენთემნაც, რომელიც ეანათუმას ძმისწული იყო. მეფობის და-

საწყისში მან ენერგიულად აღკვეთა განდგომის მოსურნე ქალაქების მცდელობა. შეტევით პოლიტიკასთან ერთად მეზობლებთან ურთიერთობაში იგი მიმართავდა დიპლომატიასაც. ჩვენამდე მოაღწია ამ ეპოქის ერთ-ერთმა ვრცელმა დოკუმენტმა, რომელშიც მოთხრობილია, როგორ შეძლო ენთემენამ უმასთან მორიგება საქმის გაურთულებლად ისევე გუედენას ველის თაობაზე. ამ პირველ დიპლომატიურ დოკუმენტში, რომელიც ამავე დროს პირველი ისტორიული ხასიათის ჩანაწერიცაა, თხრობა იწყება ურნანშეს მეფობიდან და გრძელდება თითქმის ენთემენას მომდევნო მმართველთა ზეობის ხანამდე. მასში ნათქვამია: უმას მეფე ილმა შეუწყვიტა ლაგაშს ხარკის ძლევა, რომელიც შეწერილი ჰქონდა მას ჯერ კიდევ ეანათუმის დროიდან. ამასთან ერთად, მან შეიერთა გუედენას ველი და მის ირგვლივ მდებარე სხვა მიწებიც. შემდეგ ტექსტში ნათქვამია, რომ ლაგაში და უმა შეთანხმდნენ და საზღვარი კვლავ აღდგაო.¹ გუედენა ლაგაშს დარჩა. სამაგიეროდ, ენთემენამ, როგორც ჩანს, ხარკისაგან გაათავისუფლა უმა, რადგანაც შემდეგ ტექსტში ამის შესახებ უკვე აღარაფერია ნათქვამი.

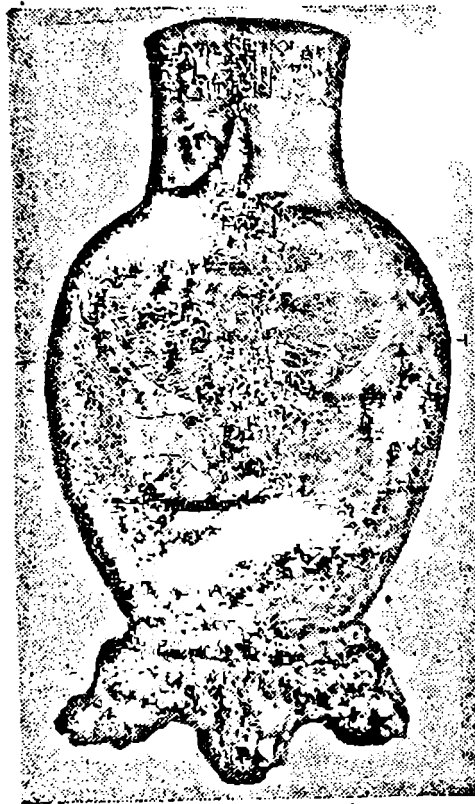
ენთემენას წარმატებით მოუგერიებია ელამელთა ახალი შემოტევა. ამრიგად, ქალაქ-სახელმწიფოებს შორის პირველობისათვის ბრძოლის თითქმის საუკუნოვანი პერიოდი დასრულდა და ლაგაშის მეთაურობით მთელი სამხრეთი შუამდინარეთი ძირითადად გაერთიანებულ იქნა. მომდევნო ეპოქა ხასიათდება საინტერესო სოციალური და ეკონომიკური მოვლენებით, რასაც აღვილი ჰქონდა ლუგალანდასა და ურუნიმგინას მეფობაში (XXIV ს.).

ცხადია, მთელი ეს სამხედრო ოპერაციები მოითხოვდა დიდ რესურსებს, რომელიც ძირითადად მოსახლეობისაგან აკრეფილი გადასახადებით იფარებოდა.

ბრძოლების ექომ გადიაარა. მშვიდობიანობის პერიოდი დადგა, მაგრამ ლაგაშის მმართველები მაინც არ იღებდნენ ხელს გადასახადების გაზრდაზე; პირიქით, სულ ახალ-ახალ საშუალებებს იგონებდნენ მოსახლეობისა და განსაკუთრებით ქურუმებისაგან თანხების გამოძალვის მიზნით. ამან ყოველ ზომას გადააჭარბა ლუგალანდას მეფობაში (XXIV ს. 80-იან წლებში).

პირველად სამეფო ხელისუფლებამ სატაძრო ქონებას შეუტია. მეფეს ყოველთვის თვალი ეჭირა ამ სიმდიდრისკენ და ცდი-

ლობდა მის ხელში ჩაგდებას. როგორც ჩანს, ლუგალანდამ მიადწია ამას; ამ პერიოდის საბუთებში ქალღმერთ ბაბას უმდიდრესი, სატაძრო მეურნეობა მთელი თავისი უძრავ-მოძრავი ქონებითი ოლდო-

• ენთემენას ვერცხლის ვაზა იმდუგულ-ფრინველის გამოსახულებით

ფალ ბარნამთარას საკუთრებად იწოდება. ამიერიდან ქურუმები ვალდებული იყვნენ, პირუტყვი თუ ტაძარზე დამოკიდებული მოსახლეობა მეფის მეურნეობაში სამუშაოდ გამოეყვანათ. ამავე დროს საკმაოდ დიდი გადასახადიც უნდა ეხადათ სამეფო კარის სასარგებლოდ. ყოველივე ეს, ცხადია, ზრდიდა ქურუმთა კანონიერი უკმაყოფილების გრძნობას და ამ წრეს თანდათანობით უპირისპირებდა სამეფო ხელისუფლებას.

ლუგალანდას საგადასახადო პოლიტიკამ ყველაზე მახინჯი სახე მიიღო. მოსახლეობის ფართო მასების მიმართ. ამ ამბების მომსწრე ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ მეფის ზედამხედველები თემებში დამარწმუნენ და გადასახადების აკრეფის საბაბით მოსახლეობას ძარცვავდნენო.

გადასახადები კი შეაწირეს ყველას და ყველაფერს: კერძო მეთევზეებს, მწყემსებს, თევზის სარეწებს და, რა თქმა უნდა, რიგით მეთეშეებს. მოქმედებდა ასეთი კანონიც: მამაკაცი,

რომელიც ცოლს გაეყრებოდა, მეფისა და მისი პირველი კარისკაცის სასარგებლოდ იხდიდა საკმაოდ მოზრდილ თანხას. მწყემსი, რომელიც ცხვარს მიიყვანდა გასაყრეჭად სასახლეში, იხდიდა განსაზღვრულ თანხას, მაგრამ უფრო მეტს, თუ ცხვარი თეთრი იყო. როცა მიცვალებულს მიასვენებდნენ სასაფლაოზე, აქ ჭირისუფალს ხედებოდა მთელი ჯგუფი მოხელეებისა და გადასახადების ამკრებლებისა, რომლებიც სხვადასხვა მაქინაციებით მიცვალებულის ნათესაებსა და ახლობლებს უფრო მეტ პურს, ლუდსა და სხვა ნივთებს გამოსძალავდნენ, ვიდრე ეს ადრე მოქმედი კანონით იყო გათვალისწინებული. ყოველივე ეს აუტანელს ხდიდა ფართო მოსახლეობის, მეტადრე კი ღარიბთა და ქვრივ-ობოლთა ცხოვრების პირობებს.

შექმნილი მდგომარეობით ისარგებლა ლავაშის წარჩინებული წოდებიდან გამოსულმა ერთ-ერთმა პირმა, სახელად ურუინიშინამ (იგივე ურუქაგინა) და მოსახლეობის საერთო უკმაყოფილება სამეფო კარის წინააღმდეგ მიმართა. მაგრამ მოხდა ისე, რომ ფართო აჯანყების გარეშე ლუგალანდა აიძულეს, ტახტიდან გადამდგარიყო. სხვა მხრივ ყოფილი მეფე და დედოფალი არ დაუსჯიათ. ამრიგად, ურნანშეს ღინასტია დაემხო და დაახლოებით 2370 წელს სამეფო ტახტი მიიღო სხვა გვარის წარმომადგენელმა, ურუინიშინამ.

იგი, როგორც არამეფური წარმომავლობის პირი, ხელისუფებას სათავეში მოექცა ხალხის ფართო მასებსა და ქურუმთა წრეზე დაყრდნობით. ამიტომ ტახტზე ასვლისთანავე იძულებული გახდა, ისეთი რეფორმები გაეტარებინა, რომლებიც მოსახლეობისა და ქურუმთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას ითვალისწინებდა. თავისი ხანმოკლე მოღვაწეობის განმავლობაში (სულ იმეფა 6 წელი) მან მოასწრო საკმაოდ ეფექტური რეფორმების გატარება. პირველ რიგში გააუქმა არსებული საგადასახადო სისტემა. როგორც რეფორმების ტექსტშია ნათქვამი, ურუინიშინამ უკან გამოიწვია გადასახადების ამკრებნი, დატოვა მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი თემებში; აიკრძალა ის ძალმომრეობა, რასაც დაბალი მასები განიცდიდნენ არისტოკრატიული წრის მხრიდან. რეფორმების ტექსტში ერთი ასეთი საინტერესო კანონი გვხვდება: თუ ღარიბი კაცის სახლი აშენებულია მდიდრის სახლის გვერდით და მდიდარი მოინდომებს

ღარიბის სახლს, ეტყვის მას: „მე მინდა ვიყილო შენი სახლი“. და ღარიბი მოითხოვს სამართლიან ფასს, მდიდარი კი არ მოისურვებს გადახდას, მაშინ მას არა აქვს უფლება, იხმაროს ძალადობა ღარიბის მიმართ.

ურუინიმიგინამ ქალაქიდან განდევნა მევალე-მევახშეები, ქურდები და მკვლელები. იგი სიამაყით აცხადებს: ამიერიდან არაფერი დაეკარგებაო ქვრივისა და ობოლს, ვერაფერს გამოსძალავს მათ, მოსახლეობა განთავისუფლდა სავალო კაბალისაგან, ძარცვისა და მკვლელობისაგან; მან ხალხს მისცა თავისუფლება (ამარ გი). ტექსტში ნათქვამია, რომ ყოველივე ამის უზრუნველსაყოფად მან ღეთაება ნინგირსუსთან დადებული პირობა გამოსცა კანონების სახით. სამწუხაროდ, ამ კანონებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. შეიძლება იგი ურუინიმიგინას ტახტიდან ჩამოგდებისთანავე გაანადგურეს რეფორმებით უკმაყოფილო პირებმა.

რეფორმები ნაწილობრივ ქურუმთა სასარგებლოდაც გატარდა. ქურუმები განთავისუფლდნენ გადასახადებისაგან. სატაძრო ქონება ხელშეუხებლად გამოცხადდა, თუმცა მთლიანად მათსაც კერძო დათმო იგი მეფემ. თუ წინათ სატაძრო მეურნეობის მიმართ საბუთებში წერდნენ: „ლაგაშის მეფის ღუგალანდას მეუღლის ბარნამთარას მეურნეობა“, ახლა დაიწყეს წერა: „ქალღმერთ ბაბას მეურნეობა. შაშა, ლაგაშის მეფის ურუინიმიგინას მეუღლე“. ასე რომ, ამ სფეროში წინანდელთან შედარებით ბევრი არაფერი შეცვლილა.

გვაროვნული წყობილების ზოგიერთი გადმონაშთის აღმოფხვრის მიზნით რეფორმა გატარდა საოჯახო სამართლის დარგშიც. განზრახული იყო კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი რეფორმების გატარება გვაროვნული არისტოკრატიის დასუსტების მიზნით, მაგრამ შინაგანმა და გარეშე მტრულმა ძალებმა ადრე შეწყვიტეს რეფორმატორი მეფის მოღვაწეობა.

ფართო რეფორმატორულ საქმიანობასთან ერთად ურუინიმიგინამ დიდი მასშტაბის მშენებლობებიც ჩაატარა. მის ღროს გაიყვანეს არხები, აიგო სასახლეები და ტაძრები ლაგაშში, გაამაგრეს ქალაქის ცენტრალური უბნის — გირსუს კედლები. ეს უკანასკნელი ღონისძიება გამოიწვევს იყო იმისათვის, რომ გარედან თავდას-

ხმის შემთხვევაში, რის საფრთხესაც, ალბათ, თავიდანვე გრძნობდა მეფე-რეფორმატორი, აემადლებინა ქალაქის თავდაცვისუნარიანობა. საფრთხეც მალე გამოჩნდა. შემოტევა დაიწყო ლაგაშის ძველისძეული მეტოქის, ქალაქ უმას მეფე ლუგალზაგესმა. თავდაპირველად ურუინიმიგინამ წარმატებით მოიგერია მტრის შემოტევა და ლუგალზაგესი აიძულა, ხელი აეღო პირდაპირ შეტევაზე და ალყად შემოღვომოდა ლაგაშს. მძიმე საალყო მდგომარეობა ასახულია იმდროინდელ სამეურნეო ტექსტებში: თავდაპირველად მუშახელის თვითური ანაზღაურება შემცირდა 10 პროცენტით, იძულებით ნომუშავეთა საკვების ნორმა კი — სანახევროდ. ხანგრძლივმა ალყამ ძალიან შეაწუხა მოსახლეობა, რომელიც აშკარა უკმაყოფილებას ამჟღავნებდა. საქმეს ის გარემოებაც ართულებდა, რომ რეფორმებით უკმაყოფილო მდიდრები და მევახშეები მტერს უჭერდნენ მხარს. ეს ის ფენა იყო, რომელიც კარზე მომდგარი მტრისათვის წარმოადგენდა „მეხუთე კოლონას“. ეს ფენა ცდილობდა, დამარცხებულიყო ურუინიმიგინა, რომელსაც თან გადაჰყვებოდა მისი რეფორმებიც. შექმნილი რთული ვითარებით ისარგებლა ლუგალზაგესმა და შეიჭრა ქალაქში ურუინიმიგინას მეფობის მეექვსე წელს. ისტორიაში ცნობილი ეს პირველი მეფე-რეფორმატორი ტახტიდან ჩამოაგდეს, ხოლო ლაგაშში მოძალადემ საშინლად ააოხრა. უნდა ვიფიქროთ, სწორედ ამ დროს განადგურდა ურუინიმიგინას კანონების ფირფიტებიც. ამით ისტორიამ დაკარგა თავისი ერთ-ერთი საინტერესო ფურცელი, ხოლო ჩვენი ცოდნა კაცობრიობის სამართლებრივი მოღვაწეობის სფეროში კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტით გაღარიბდა.

ურუინიმიგინას მომხრე მწერალი ამ მისთვის სამწუხარო ამბისადმი მიძღვნილ ელეგიაში წერს: „უმას ხალხმა ლაგაშის განადგურებით შესცოდა ნინგირსუს წინაშე. მათი წილხედომილი ძლიერება წარეტაცებათ მათ. ურუინიმიგინას, გირსუს მეფეს, ბრალი არაფერში მიუძღვის. რაც შეეხება ლუგალზაგესს, უმას მმართველს, დაე, მისმა ქალღმერთმა ნისაბამ ზიდოს მისი ცოდვის სიმძიმეილი“. გოდების ეს სიტყვები შუემერულად ასე ჟღერს: ლ უ უ მ მ ა ქ ე ე გ ი რ ლ ა გ ა შ ა ბ ა ხ უ ლ თ ა . ნ ა მ თ ა გ ნ ი ნ გ ი რ ს უ ლ ა ე ლ ა ქ ა მ . შ უ ი ნ შ ი გ ი ნ ა მ ე თ ა ქ უ ღ ქ უ ღ .

ნამთავრუნი მგინა, ლუგალ გირსუქამ, ნუგალ. ლუგალზაგესი, ენსი უმმაქამ, დინგირანი ნისაბაქე ნამთავბი გუნა ხელილი.

როგორც ისტორიული ამბების შემდგომმა მსვლელობამ ღაგვანა, ლაგაშის მეთაურობით შუმერის პირველი გაერთიანება არ აღმოჩნდა არც მტკიცე და არც ხანგრძლივი. საკმარისი იყო ერთი ძლიერი დარტყმა, რომელიც მას ლუგალზაგესმა მიაყენა, და იგიც სწრაფად დაიშალა. ამიერიდან ლუგალზაგესმა გააჩალა ფართო მასშტაბის ბრძოლა სამხრეთ შუამდინარეთის თავის ხელქვეით ხელახალი გაერთიანებისათვის.

უმას მმართველის ლუგალზაგესის შორს გამიზნული დაპყრობითი პოლიტიკა არ შეიძლებოდა შეჩერებულიყო ლაგაშის საზღვრებში. მომდევნო წლებში მან წარმატებით სძლია სამხრეთ შუამდინარეთის მთელი რიგი ქალაქების მმართველებს, შემოიერთა ურუქი, ლარსა, ადაბი და მიიღო ურისა და ურუქის მეფის ტიტული. იგი აცხადებდა ჩრდილოეთ შუამდინარეთზე გაბატონების პრეტენზიასაც. ამ მიზნით მან ჯერ კიდევ თავისი მეფობის დასაწყისში გაილაშქრა ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქების წინააღმდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ სასტიკი დამარცხება აგემა ქიშო მეფე ურზაბას, ლუგალზაგესმა მაინც ვერ შეძლო ამ მხარეში გაბატონება; ადგილობრივი სემიტები, რომლებიც უკვე საკმაოდ ძლიერ ძალას წარმოადგენდნენ ჩრდილოეთ შუამდინარეთში, არ აძლევდნენ ლუგალზაგესს ამის საშუალებას.

ძლიერი პიროვნების ხელქვეით მთელი სამხრეთი შუამდინარეთის ეს ახალი გაერთიანება უდავოდ პროგრესული მნიშვნელობის ფაქტი იყო. უპირველეს ყოვლისა, ამაღლდა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობა, რამაც, თავის მხრივ, განაპირობა ფართო სააღმშენებლო საქმიანობის გაშლა. გაყვანილ იქნა ახალი არხები, გაიწმინდა და გაფართოვდა ძველი ური და ურუქი, რომლებიც ახალი გაერთიანების ადმინისტრაციული ქალაქები გახდნენ. ლუგალზაგესი, როგორც გვამცნობს იგი ერთ-ერთ წარწერაში, თავისი მოღვაწეობის მთავარ შედეგად თვლიდა იმას, რომ „ქვეყანა სიმშვიდეში ცხოვრობდა და მინდვრები ირწყვებოდა უხვი წყლით“.

ლუგალზაგესის მეფობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. ისტორიის ასპარეზზე გამოვიდა ახალი ძალა — ჩრდილოეთით შექმნილი სემიტი ტომების გაერთიანების მეთაური, აქადის მეფე სარგონი. შუამდინარეთის მიწა მალე ეიწრო აღმოჩნდა ამ ორი ძლიერი პიროვნებისათვის. მათ შორის შეტაკება გარდუვალი გახდა. ბრძოლაში სარგონმა გაიმარჯვა. ისტორია მას სარგონ დიდს ანუ სარგონ აქადელის სახელით იცნობს.

შუმერი აქადის დინასტიის ხანაში !

იქ, სადაც ტიგროსი და ევფრათი ყველაზე უფრო უახლოვდებიან ერთმანეთს, III ათასწლეულის შუა ხანებში აღმოცენდა სემიტური ქალაქი აქადი. სავაჭრო გზაჯვარედინზე მდებარეობამ ხელი შეუწყო ამ ქალაქის სწრაფ დაწინაურებას. მალე იგი ჯერ სემიტური ჩრდილოეთის, ხოლო შემდეგ მთელი შუამდინარეთის პოლიტიკური ცენტრი გახდა.

აქადის ძლიერი დინასტიის პირველი წარმომადგენელია სარგონი (2469—2314 წწ.). იგი თავისი ეპოქის უთვალსაზიროესი პიროვნება და ფართო მასშტაბის მოღვაწე იყო, რის გამოც მისი სახელი ძველ დროშივე პოპულარული გახდა: სარგონის პიროვნების გარშემო შეიქმნა მთელი ციკლი ლეგენდებისა, რომელმაც დაფარა ზოგიერთი ისტორიული ჭეშმარიტება და სამუდამოდ უცნობი გახდა ჩვენთვის. ერთი მათგანი მოგვითხრობს სარგონ-

სარგონ აქადელი

მელმაც დაფარა ზოგიერთი ისტორიული ჭეშმარიტება და სამუდამოდ უცნობი გახდა ჩვენთვის. ერთი მათგანი მოგვითხრობს სარგონ-

ნის ბავშვობისა და მისი მეფედ გახდომის ამბავს. თხრობა პირველ პირში მიმდინარეობს; რასაც ლეგენდის გვიანდელი ჩამწერი მეტი დამაჯერებლობის გამო აკეთებს. სარგონის მამის სახელი ლეგენდამ არ იცის. დედა კი ისე ღარიბი ყოფილა; რომ შვილის გაზრდა არ შესძლებია და იძულებული გამხდარა, კალათში ჩასმული ბავშვი ევფრატის სანაპიროზე ლერწმის კორომში დაეტოვებინა. ბავშვი უპოვია წყლის მზიდვე აქის, გაუზრდია და მისთვის მებაღეობა უსწავლებია. შემდეგ პოემაში ნათქვამია, რომ ახალგაზრდა სარგონი შეიყვარა ქალღმერთმა იშთარმა და მეფედ დასვა ქალაქ აქადში. მოგვიანებით შედგენილ მეფეთა სიებში სარგონი იხსენიება მებაღედ, რომლისათვისაც ქიშის მეფე ურზაბაბას მერიქი თანამდებობა უბოძებია. ეს არის და ეს, რაც ვიცით სარგონის ცხოვრების ადრეულ წლებზე. ერთი რამ აშკარაა — იგი არ იყო მეფური წარმომავლობის პირი და ხელისუფლების საბავეში უზურპაციის გზით მოექცა ურზაბაბას კარზე მომხდარი რომელიღაც არეულობის დროს. სავარაუდებელია, ეს შემთხვევა უკავშირდებოდეს ქალაქ ქიშიზე ლუგალზაგესის ლაშქრობისა და ურზაბაბას დამარცხების ამბებს. აქადში გამაგრებულმა სარგონმა თავი მეფედ გამოაცხადა და დაირქვა შარუქინი, რაც „ჭეშმარიტ მეფეს“ ნიშნავს. სახელი სარგონი ამ უკანასკნელისაგან მომდინარე ბერძნული ფორმაა. ოფიციალურ წარწერებში სარგონი არსად მიუთითებს თავის მეფურ წარმომავლობაზე.

მეფობის დასაწყისში სარგონმა ადვილად დაიპყრო აქადის ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქები, შემდეგ კი მახვილი ლუგალზაგესის წინააღმდეგ მიმართა. ბრძოლის საბაბი ადვილად გამოინახა: შუმერის ძლიერმა მბრძანებელმა უარი უთხრა სარგონს დამოუკიდებლად. დაიწყო ომი, რომელიც სარგონის წარწერების მიხედვით, ლუგალზაგესისა და მისი მოკავშირეების სრული განადგურებით დამთავრდა. თვითონ ლუგალზაგესი ტყვედ ჩავარდა. სარგონმა იგი გაატარა ღეთაება ენლილის ჭიშკარში; ჩანს, თავისი მთავარი მოწინააღმდეგე მან მსხვერპლად შესწირა შუმერის პანთეონის უმაღლეს ღვთაებას. ამის შემდეგ სარგონმა დაიმორჩილა ქალაქები ური, ლაგაში და „ქვემო ზღვის“ (სპარსეთის ყურის) ნაპირებს მიაღწია. გამარჯვების ნიშნად სარგონმა თავისი ძლევამოსილი მახვილი

ზღვის ტალღებში ამოავლო და ამით ქვეყანას ამცნო, რომ მთელი შუამდინარეთი მისი კვერთხის ქვეშ გაერთიანდა.

გადმოცემის თანახმად, სარგონს ულაშქრია შორეულ დასავლეთშიაც, კერძოდ, კუნძულ კვიპროსზე. წარმატებით დალაშქრა მცირე აზიის უკიდურესი ჩრდილოეთი ოლქები, ხოლო აღმოსავლეთით — ელამიც. შეიქმნა მანამდე არნახული სიდიდისა და სიძლიერის იმპერია, რომლის საზღვრები სპარსეთის ყურიდან ჩრდილო-დასავლეთით სირიის საზღვრებამდე იყო გადაჭიმული. დასავლეთით მას ხმელთაშუა ზღვა ეკრა, ხოლო აღმოსავლეთით ირანის ზეგანზე გადადიოდა. შუმერი ამ იმპერიის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად იქცა.

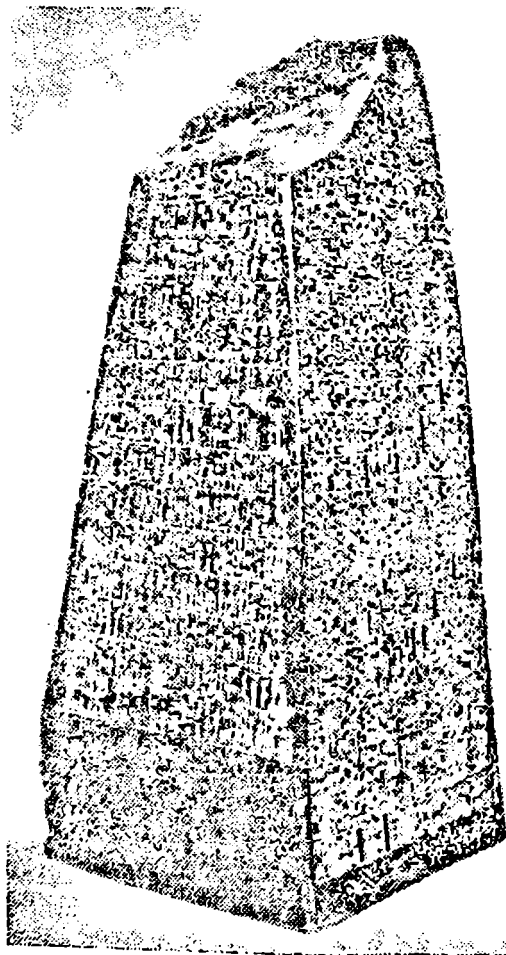
სარგონის ასეთი სწრაფი და ძლევამოსილი გამარჯვება, უპირველეს ყოვლისა, ახალი არმიის ორგანიზაციამ განაპირობა. მან შექმნა 5400 კაცისაგან შემდგარი მუდმივი ჯარი, რომელიც შუბებითა და საბრძოლო ცულებით შეიარაღებული მეომრებისაგან შედგებოდა. თავდაცვის საშუალება წოწოლა სპილენძის მუხარადი და ტყავის ფარი იყო. სარგონის არმია ბრძოლაში გაშლილი მწყობრით უტევდა, ჰქონდა ძალზე სწრაფი მანევრირების უნარი.

გამარჯვების მეორე პირობა იყო სარგონის მოქნილი პოლიტიკა. იგი გამოდიოდა ხალხთა ფართო მასების მეთაურად, ხოლო ეყრდნობოდა ახალ, მასზე ეკონომიკურად დამოკიდებულ არისტოკრატიას, რომელსაც უხვად ურიგებდა მიწებს.

სარგონი თავიდანვე გრძნობდა კულტის მსახურთა მხარდაჭერის აუცილებლობას. ამიტომ მან შუმერული პანთეონის ღმერთები თავის ღვთაებებად გამოაცხადა და ნიფური — საერთო შუმერული რელიგიური ცენტრი — იმპერიის წმინდა საკულტო ადგილად შერაცხა, ამავე დროს, მტკიცე ღონისძიებანი გაატარა სატაძრო ქონებისა და მეურნეობის მართვა-გამგეობის სადავეების ხელში ჩასაგდებად. უეჭველია, ამ მიზნით დანიშნა სარგონმა თავისი ქალიშვილი ენხედუანა. ქალაქ ურში ღვთაება ნანას ტაძრის მფარველად ქურუმად.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკონომიკურ სფეროში ჩატარებულ ზოგიერთ რეფორმას. საშინაო ბაზრის გაფართოების მიზნით შემოღებულ იქნა ზომა-წონის ერთიანი სისტემა. ძირითადი საწყაო ერთეული გახდა ე. წ. აქადური გური, რომელიც შეიცავდა 300

სილას (1 სილა=0,844 ლიტრს). სწრაფი ტემპით დაიწყო საქარაენო გზების მშენებლობა. განეითარდა საგარეო ვაჭრობაც. თავის ერთ-ერთ წარწერაში სარგონი სიამაყით აცხადებს, რომ მისი ქვეყნის ნავსადგურებში შემოდიან უცხოეთის ხომალდები.

მანიშთუშუს ობელისკი

დიდი მხედართმთავრული ნიჭისა და პოლიტიკური მმართველობის შესანიშნავი უნარით დაჯილდოებული სარგონ აქადელი დამსახურებულად იკავებს ერთ-ერთ საპატიო ადგილს ძველი დროის გამოჩენილ პიროვნებათა გვერდით. იგი ნოვატორი იყო ყველაფერში. თავისი ეპოქა ერთბაშად წასწია წინ და ყოფილი მებაღე დიდ პიროვნებად შევიდა ისტორიაში.

სარგონის მემკვიდრეები კი არც თუ ისე გამოჩენილნი ყოფილან. ეს მოსალოდნელიც იყო. ისტორიაში თითქოს დაკანონებული წესი მოქმედებს: დიდ, პოლიტიკურ მოღვაწეს უნიჭო

ნეხული წესი მოქმედებს: დიდ, პოლიტიკურ მოღვაწეს უნიჭო

პოლიტიკანი სცვლის ყოველთვის. ასეცაა: ნიჭიერ წინაპარს უიშვიათეს შემთხვევაში თუ გამოუდის თავისი ტოლი მემკვიდრე.

სარგონ დიდის შვილებს რიმუშსა და მანიშთუშუს, რომელთაც მორიგეობით ერგოთ მამისეულ ტახტზე ჯდომა, არაფრით გამოუჩენიათ თავი. ისინი სახელგანთი მამის მიერ გატყეპნილი გზით მიდიოდნენ. მთელი თავიანთი მეფობა განდგომის მოსურნე ქალაქების დასჯას შეალიეს და ძლივს შეინარჩუნეს იმპერია. მხოლოდ მანიშთუშუ გვახსენებს ცხოვლად თავს და ისიც ეკონომიკურ სფეროში ფართოდ წარმოებული საქმიანობის წყალობით. ჩვენამდე მოაღწია მისი სახელით შედგენილმა ერცელმა დოკუმენტმა, რომლის ტექსტი წარწერილია ქვის დიდ ოთხწახნაგოვან, პირამიდის ფორმის სტელაზე. იგი მეცნიერებაში „მანიშთუშუს ობელისკის“ სახელწოდებითაა ცნობილი.

დოკუმენტი შეიცავს ძვირფას ცნობებს ძველი შუამდინარეთის საადგილმამულო ურთიერთობისა და, რაც მთავარია, თემის შესახებ. ჩვენ ვგებულობთ, როგორი იყო შუამდინარული თემის სტრუქტურა, მისი მმართველობის ორგანოების ძირითადი ფუნქციები, ვეცნობით თემში შემავალი დიდი ოჯახების სამეურნეო ყოფის დეტალებსა და სხვ.

ნარამსუნის გამოსახულება ქვის სტელაზე

ნარამსუნის გამოსახულება ქვის სტელაზე

აქადის იმპერიამ თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია მანიშ-
თუშუს მეგკეიდრის ნარამსუენის დროს (2290—2254 წწ.). ნა-
რამსუენმა არნახულად გააფართოვა დაპყრობათა არე. ჩრდილო-
ეთის მიმართულებით ჩატარებული ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს
მას ევფრატის სათავეებამდეც კი მიუღწევია, რასაც მოწმობს დღე-
ვანდელი დიარბექირის ახლოს აღმოჩენილი ბაზალტის ქვის სტელა
ნარამსუენის გამოსახულებითა და წარწერის ფრაგმენტით. ასევე
წარმატებით მიაღწია მან ფინიკიის დასავლეთ საზღვარს და გავიდა
ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროზე. ნარამსუენის ძლიერი მახვილი
მისწვდა ელამის უშორეს ოლქებსაც კი. სუზაში ჩატარებული
არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩნდა ქვის დიდი ფილა,
რომელზედაც გამოსახულია ძლევაშოსილი ნარამსუენი. ის ამაყად
მიუძღვრს წინ მთის დაკლავნილ ბილიკებზე ელამის დასალაშქრად
მიმავალ თავის ჯარსკაცებს.

აქადის ეს ძლიერი მბრძანებელი „ქვეყნის ოთხივე მხარის
მეფის“ ტიტულს ატარებდა. ესეც არ იკმარა და თავი ღმერთად
გამოაცხადა. საკუთარ წარწერებში იგი თავს „აქადის ღმერთს“
უწოდებს.

სარგონიდების ხანაში შუმერები მშვიდად გრძნობდნენ თავს.
მათ ძალზე დიდი პეტორიტეტი ჰქონდათ მთელს იმპერიაში. ესეც
იყო: იარაღსა და ლაშქრობებს გადაყოლილი სემიტები, რომლებიც
საკმაოდ მწყურალად იყვნენ სწავლა-განათლებლასა და კულტურაზე,
შუმერების ერთობ ბეჯითი მოწაფეები გამოდგნენ. ისინი ხარბად
ითვისებდნენ ყოველივე კარგს, რაც მათ სამხრეთ შუამდინარეთში
დახვდათ. საოცარია, რომ ახლო წარსულში ამ მომთაბარე ტომებს
მოჭარბებულად აღმოაჩნდათ სულიერი შემოქმედების დაფასების
იშვიათი უნარი. პოლიტიკურად ძლიერი აქადელები საკმაოდ დიდ-
ხანს და ერთგულად მეცენატობდნენ შუმერულ კულტურას, იცა-
ვდნენ და ეთაყვანებოდნენ მას, როგორც უპირველეს ღვთაებრივ
ნიჭს. დამპყრობელი ხალხის მიერ დამხედური კულტურისადმი
ასეთი მოწიწება ერთობ იშვიათი მოვლენაა ისტორიაში.

საყურადღებოა შემდეგი გარემოებაც. ძნელბედობის უამს
ისევე შუამდინარეთელმა სემიტებმა უპატრონეს თავიანთ განმანათ-
ლებელ კულტურას. სწორედ მათი წყალობით შემოინახა შუმერუ-

ლი ლიტერატურის არაერთი თავმოსაწონი ნიმუში თარგმანისა თუ ორიგინალის სახით. შუმერელ ფილოლოგებთან ერთად მათ პირველებმა შეადგინეს შუმერულ-აქადური ლექსიკონები, რის წყალობითაც შუმერული ენის ლექსიკამ თავისი გაუხუნარი მრავალფეროვნებით მოაღწია ჩვენამდე. დაბოლოს, აქაურმა სემიტებმა სიამაყის გრძნობით შეურიეს თავიანთ ძარღვებს შუმერული სისხლი... მაგრამ მანამდე ჯერ კიდევ დიდი დროა გასავლელი; შუმერებს არაერთ პოლიტიკურ ორმტრიალში მოუხდებათ გავლა.

ყველაზე ძნელი ხანა მათთვის დაიწყო XXIII ს. შუა წლებიდან, როცა შუამდინარეთის დაბლობს ზაგროსის მთიანეთში მცხოვრები მომთაბარე, ველური ტომები — გუთიები შემოესია. ისინი პირველად ნარამსუენის მეფობის ბოლო წლებში გამოჩნდნენ და მალე მთელ შუამდინარეთში გაბატონდნენ.

ას წელზე მეტ ხანს გაგრძელდა მათი ბატონობა, რაც ძალზე ძვირად დაუჯდა ქვეყანას. განსაკუთრებით დაზარალდა ჩრდილო ოლქები. იმდროინდელი დოკუმენტები მოგვითხრობენ აოხრებული ქვეყნის სავალალო მდგომარეობაზე. მოშალა სარწყავი სისტემა. ეს კი დიდი უბედურება იყო შუამდინარეთისათვის. მკვეთრად შემცირდა მოსავალი, გახშირდა შიმშილობა. მდინარე ტიგროსზე შეწყდა ნაოსნობა. მოსახლეობა გუთიებმა მძიმე გადასახადებით დაბეგრეს. ხალხი დამპყრობლებს უწოდებდა „მთის შხამიან გველს, რომელმაც აავსო ქვეყანა მტრობითა და ძალადობით“. ამ ეპოქის ერთ-ერთ ტექსტში ნათქვამია: „გუთიები ამოარებენ მეუღლეებს ერთმანეთს, სტაცებენ შვილებს დედ-მამას“.

შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყო სამხრეთის ქალაქები, რომელთაც ესოდენ დიდი რბევა და აოხრება არ განუცდიათ. ამ დროს განსაკუთრებით დაწინაურდა ლაგაში, რომლის ახალი პოლიტიკური და ეკონომიკური აღმავლობა გუდეას ენსობის დროს (XXII ს. II ნახევარი) უკავშირდება. საკუთარ წარწერებში გუდეა თავის თავს უწოდებს არა მარტო ლაგაშის ენსს, არამედ მთელი „ქვეყნის კეთილ მწყემსსაც“, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ მისი ხელისუფლება შედარებით დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ლაგაში ამ დროს გუთიებისაგან დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული იყო. მის მმართველს ევალებოდა ყოველწლიური ხარკი ეხადა დამპყრობლებისათვის. სა-

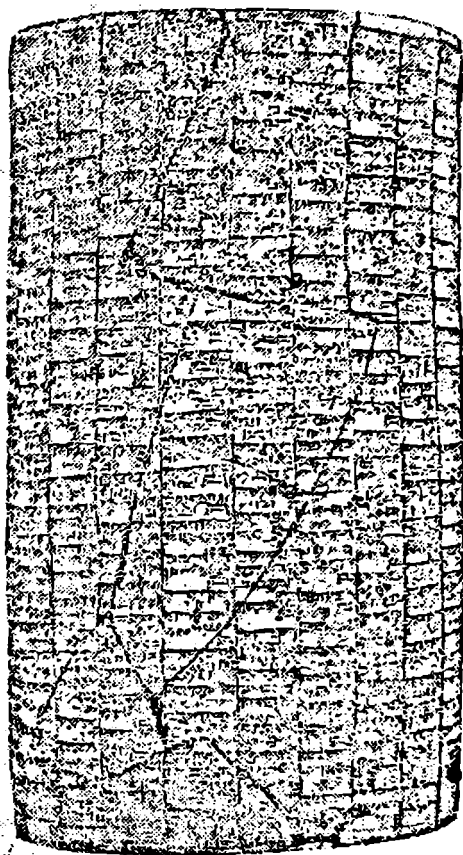
მაგიეროდ, გუდამ უზრუნველყო მშვიდობიანობა თავის სამფლობელოში. იგი პოულობდა სახსრებს იმისათვისაც, რომ ეშენებინა ტაძრები და სასახლეები არა მარტო ლაგაშში, არამედ ქალაქურშიც. გუდამ შუმერის ისტორიაში ცნობილია „მშენებელი ენის“ სახელწოდებით. ჩვენამდე მოაღწია მისი სახელით შედგენილ-

გუდამს ქანდაკება

მა სააღმშენებლო წარწერებმა თიხის ცილინდრებზე, რომლებშიაც მოთხრობილია ლაგაშის მფარველი ღვთაების ნინგირისუს ტაძრის ენინუს მშენებლობის შესახებ. ამ წარწერებს ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვთ, როგორც კლასიკურ შუმერულ ენაზე დაწერილ ძეგლებს. ამის გარდა მათ აქვთ წმინდა ისტორიული ღირებულებაც; მათში შემონახული მრავალი ძვირფასი ცნობა ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის იმდროინდელი შუმერის ეკონომიკური ცხოვრების შესახებ.

ლაგაშის მსგავსად ამ დროს ეკონომიკურად გაძლიერებულან შუმერის სხვა ქალაქებიც, კერძოდ, უმა და ურუქი. განსაკუთრებით დაწინაურებულა ურუქის მმართველი უთუხეგალი, რომელიც მალე სათავეში ჩაუდგა უცხოელთა ბატონობისაგან

ქვეყნის განთავისუფლებიდან. გუთი-გულეას სამშენებლო წარწერა თიხის ცილინდრზე. ლეების საქმეს. გუთი-გულეას სამშენებლო წარწერა თიხის ცილინდრზე. ების წინააღმდეგ უთუხეგალის ბრძოლაზე მოგვითხრობს ლექსად შედგენილი ერთი მისი წარწერა, რომელიც გვამცნობს: უთუხე-

გალმა თავისი რაზმებით ბრძოლა გაუმართა გუთიების მეფეს თი-
რიქანს და მოსახლეობის აქტიური მხარდაჭერით შედარებით ად-
ვილად სძლია მოწინააღმდეგესო. თირიქანი ბრძოლის ველიდან გა-
ქცეულა და თავი შეუფარებია სოფელ ღუბრუმისათვის, მაგრამ
ადგილობრივ მოსახლეობას იგი შეუპყრია და უთუხეგალისათვის
გადაუცია. გუთიების ეს უკანასკნელი მეფე სიკვდილით დაუსჯიათ.
ამით დამთავრებულა კიდეც უცხოელთა საუკუნოვანი ბატონობა
შუამდინარეთში. „შუმერისა და აქადის სამეფო“ უთუხეგალმა აღა-
დგინაო, კვითხულობთ ზემოხსენებულ წარწერაში, მაგრამ მას მშვი-
დობიანი მმართველობა დიდხანს არ დასცალდა. ამ ამბებიდან ცოტა
ხნის შემდეგ უთუხეგალი წყალში დაიხრჩო. ამიერიდან მთელ შუა-
მდინარეთში ურის III დინასტიის ძლიერი მეფეები გაბატონდნენ.

ურის III დინასტიის ეპოქა

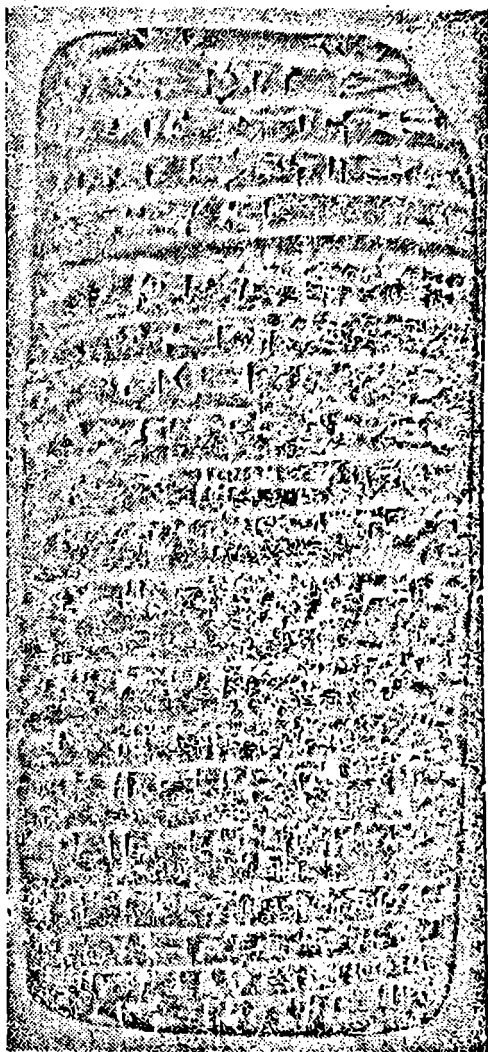
გუთიების განდევნისა და უთუხეგალის ტრაგიკული აღსასრუ-
ლის შემდეგ ქვეყნის საჭე ურის მმართველთა ხელში გადავიდა. ამ
ქალაქში ადრე ორი სხვა დინასტია მთავრობდა. XXII საუკუნეში
კი აქ მესამე დინასტია აღზევდა, რომელმაც თავისი ძალაუფლება
მთელს შუამდინარეთზე გაავრცელა. ამიტომაც შუმერის ისტორიის
ამ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მონაკვეთს ურის III დინასტიის ეპო-
ქას ვეძახით.

ქრონოლოგიურად იგი არაა მაინცაღამაინც ხანგრძლივი —
სულ 108 წელს მოიცავს (2132—2024 წწ.), მაგრამ თავისი მნი-
შვნელობით დიახვაც რომ დიდია. სავსებით სამართლიანად, მას
შუმერის რენესანსის ხანასაც უწოდებენ.

ბარბაროსების ხანგრძლივმა ბატონობამ საგრძნობლად შეარ-
ყია ქვეყნის ეკონომიკა, დააქუცმაცა იგი პოლიტიკურად, მოიშალა
სარწყავი სისტემა, რაც ყველაზე დიდი უბედურება იყო შუმერი-
სათვის. ურის III დინასტიის მეფეებს თითქმის თავიდან მოუხდათ
ყველაფრის გაკეთება. მათ სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ შედარე-
ბით მოკლე დროში შეძლეს ქვეყნის ხელახალი გაერთიანება, საკ-
მაოდ დიდხანს საიმედოდ დაიცვეს მისი საზღვრები და, რაც მოა-
გარია, აღადგინეს საირიგაციო სისტემა.

ამ ეპოქის სამეურნეო და კულტურული ცხოვრების შესახებ ზაქმაოდ დაწერილებით ცნობებს გვაწვდის უამრავი თიხის ფირფიტა, რომელთა რაოდენობა 30 ათასს აჭარბებს. დღესდღეობით გამოქვეყნებულია მხოლოდ 20 ათასამდე სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენტი. ერთი ამგვარი ლურსმული ფირფიტა შემთხვევით თბილისშიაც მოხვედრილა, რომელიც ამჟამად ლევან მუჯირის კერძო კოლექციაშია დაცული. მისი ტექსტის თარგმანი ამ რამდენიმე წლის წინ ქართულადაც გამოვაქვეყნეთ. ამჟამად მსოფლიოს ცნობილი მეცნიერები ინტენსიურ მუშაობას ეწევიან შუმერული დოკუმენტების შესწავლისა და გამოცემისათვის.

ურის III დინასტიის დროს სახელმწიფოს მეთაური იყო შეუზღუდველი, სიცოცხლეშივე გაღმერთებული მეფე — ლუგალი, რომელიც ქვეყანას მრავალრიცხო-

თბილისში დაცული შუმერული თიხის ფირფიტა

ვანი ბიუროკრატიული აპარატის დახმარებით მართავდა. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ კაცობრიობის ისტორიაში შუშერებმა ყველაზე ადრე შექმნეს და დანერგეს კიდევ პრაქტიკაში დიდი სახელმწიფოს მართვის საკმაოდ მოქნილი სისტემა. ამითაც მათ გარკვეული წვლილი შეიტანეს პოლიტიკური მმართველობის სისტემათა ევოლუციაში.

ამ დროს იმპერია დაყოფილი იყო საშუალო სიდიდის ოლქებად, რომელთაც სათავეში მეფის მიერ დანიშნული მმართველები — ენსები ედგნენ. სულ იყო სამოცამდე საენსო. ოლქის მმართველი ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებული უბრალო მოხელე იყო, რომელსაც მეფე თავისი შეხედულების მიხედვით გადააყენებდა ანდა გადაიყვანდა ხოლმე ერთი ოლქიდან მეორეში. ამის გამო ოლქის მმართველები ნაკლებად უკავშირდებოდნენ თავიანთი საგამგებლოს მოსახლეობას. ეს კი გამორიცხავდა ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ოპოზიციური დაჯგუფების წარმოშობას.

ენსი მისდამი დაქვემდებარებულ ოლქში უძღვებოდა ადმინისტრაციულ და ეკონომიკურ საქმიანობას. მის კარზე სამეფო ხელისუფლებისაგან მიზაგრებული იყო სპეციალური თანამდებობის პირი შ ა გ ი ნ ა, რომელსაც ოლქის სამხედრო საქმეების ხელმძღვანელობა ევალებოდა. ენსის ერთ-ერთი ხელქვეითი რ ა ბ ი ა ნ უ მ ი კი თვალყურს ადევნებდა ოლქის საპოლიციო სამსახურს. საენსოს მცირე დასახლებებს სათავეში ედგა ხ ა ზ ა ნ უ მ ი. რაბიანუმისა და ხაზანუმის თანამდებობები, როგორც ტერმინების ეტიმოლოგიიდან ჩანს, აქადური წარმომავლობისაა. ამ მოხელეთა ფუნქციები, უნდა ვიფიქროთ, განისაზღვრა და ადმინისტრაციულ ცხოვრებაში დაინერგა სწორედ აქადის დინასტიის ხანაში.

გარდა ამისა, ცალკეულ საენსოში მოქმედებდა საოლქო სასამართლოც, რომელსაც სათავეში ედგა ხელისუფლებისაგან დანიშნული მოსამართლე (დიქუ). სასამართლო საქმეების წარმოებაში მას ეხმარებოდა სასამართლოს აღმასრულებელი — მ ა შ - ქ ი მ ი და სამეფო ხელისუფლებისაგან დანიშნული ზედამხედველი — გ ი რ ი, რომლის ფუნქციები რამდენადმე უახლოვდებოდა, დრევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, პროკურორის პრაეროგატივებს.

მეფის კარი ცალკეულ ოლქებში მიმდინარე საქმიანობას ხელმძღვანელობდა და თვალყურს ადევნებდა უამრავ კურიერ-მალე-მსროლთა დახმარებით. ისინი დღედაღამ მიმოდინდნენ იმპერიის უსასრულო გზებზე და მეფისა თუ მსხვილი სახელმწიფო დაწესებულებების ბრძანება-დირექტივებს აწვდიდნენ ოლქის მმართველებს. ელჩ-კურიერების დახმარებითვე ხორციელდებოდა ფართო დიპლომატიური ურთიერთობანიც შუმერის იმპერიის მახლობელ თუ შორეულ მეზობლებთან. სახელმწიფოს საელჩო-საკურიერო სამსახურს ხელმძღვანელობდა სამეფო კარის ერთ-ერთი დიდი მოხელე სუქალმახი, რომლის თანამდებობა ზოგ შემთხვევაში პირველი მინისტრის თანამდებობასაც კი უტოლდებოდა.

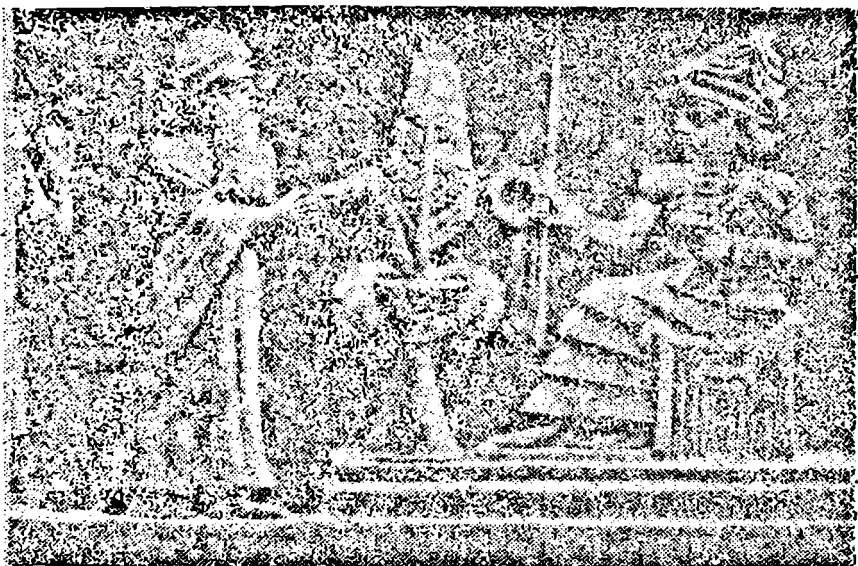
ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების უტყუარი მოწმობაა კანონთა კრებულის გამოცემაც, რომელიც შედგენილია ურის III დინასტიის პირველი წარმომადგენლის ურნამუს (2132—2113 წწ.) სახელით. ესაა ისტორიაში დღესდღეობით ცნობილი უძველესი კანონები. მართალია, ისინი ძალზე ფრაგმენტულადაა მოღწეული, მაგრამ მაინც ხერხდება ზოგიერთი მუხლის მთლიანი სახით აღდგენა. შესავალში მეფე-კანონმდებელი მოგვითხრობს თავისი მმართველობის შესახებ, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ურნამუს თავისი სამეფო მოღვაწეობის დასაწყისში მთელი რიგი ღონისძიებები ჩაუტარებია სახელმწიფოს სამხედრო ძლიერების ამაღლების მიზნით. მას გაულაშქრნია მეზობელი ლაგაშის მმართველის, გუდგას სიძისა და მემკვიდრის ნამახანის წინააღმდეგ, დაუმარცხებია იგი და ტყვედ წამოყვანილი სიკვდილით დაუსჯია კიდევ. ასე დაიწყო ბრძოლების ახალი ეტაპი შუამდინარეთის ხელახალი გაერთიანებისათვის.

ამის შემდეგ ურნამუ შეუდგა რეფორმების გატარებას და საკანონმდებლო საქმიანობას, რის შედეგსაც წარმოადგენს სწორედ ზემოხსენებული კანონები. ჩვენამდე მოაღწია ამ მეფის სახელით შედგენილმა რამდენიმე სააღმშენებლო წარწერამაც, სადაც ლაპარაკია მის დროს წარმოებულ სატაძრო მშენებლობაზე.

შუმერის სახელმწიფომ დიდ სამხედრო და პოლიტიკურ ძლიერებას მიაღწია ურნამუს მომდევნო მეფის შულგის ზეობაში (2112—2065 წწ.). მან არაერთხელ გაილაშქრა ზაგროსის მთიანეთში მცხოვრები ტომების — სუმერებისა და ლულუბეელების

წინააღმდეგ და მათ კარგა ხნით დაუკარგა შუამდინარეთზე ლაშქრობის სურვილი.

შულგიმ ასევე წარმატებით დალაშქრა ელამიც, გაანადგურა მისი ერთ-ერთი ოლქი ანშანი და იქ მმართველად დასვა თავისი მოხელე. ამის შემდეგ მან მახვილი ჩრდილოეთით, სუბარტუსა და მდინარე ტიგროსის სათავეებში მდებარე სხვა ოლქების წინააღ-

ურნაშე სამეფო ხელისუფლების ნიშნებს იღებს ღვთაებისაგან

მდეგ მიმართა. ეტყობა, აქ გაიმარჯვა, რაკი შემდგომი ლაშქრობა უფრო შორს, ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, სირიისაკენ მოაწყო. ამიერიდან კვლავ აღდგა შუამდინარეთის ერთიანი შუმერულ-აქადური სახელმწიფოს ძველებური ზიძლიერე. თავის წარწერებში შულგი იწოდება „შუმერისა და აქადის მეფედ“. მის ტიტულატურას დაემატა ახალი წოდებაც — „ქიშის მეფე“, რაც მაშინ მსოფლიო მბრძანებლის სინონიმი იყო. ესეც არ იკმარა და შულგიმ თავისი თავი ღმერთადაც გამოაცხადა. ოფიციალურმა რე-

ლიგიამ მისი პიროვნების კულტი უმაღლესი ღვთაების კულტთან გაათანაბრა.

მომდევნო მეფეებს ასეთი ფართო დაპყრობითი ლაშქრობების შესაძლებლობა აღარ მიეცათ. საერთო მდგომარეობა მათთვის ძალზე არასახარბიელოდ შეიცვალა. დასავლეთიდან შუამდინარეთზე ინტენსიური შემოტევა დაიწყო სემიტური მოდემის ახალმა ტომებმა, რომელთაც შუმერული წყაროები „ამორეველებს“ უწოდებს. ამ ტომთა წრეს განეკუთვნებოდა შემდგომში ბაბილონის ცნობილი მეფის ხამურაბის წინაპრები.

შუღის მემკვიდრეები ამარსუენა და შუსუენა შეუპოვრად ებრძოდნენ ამ ახალ მტერს. შუსუენამ თავისი მეფობის მეოთხე წელს ააშენა კიდეც „დასავლეთის კედელი“, რომელსაც წინური კედლის მოვალეობა უნდა შეესრულებინა, მაგრამ ასე არ მოხდა. ძნელბედობის დროს ელამელებმაც გააახლეს შემოტევები აღმოსავლეთიდან. მათთან ბრძოლაში სასტიკად დამარცხდა ურის III დინასტიის უკანასკნელი მეფე იბისუენა (2046—2024 წწ.), რომელიც ტყვედ წაიყვანეს ელამში. ამ ტრაგედიის თარიღი — 2024 წელი ითვლება უკანასკნელი შუმერული სახელმწიფოს მზის ჩასვენების თარიღად. მის ნანგრევებზე მოგვიანებით აღმოცენდა მცირე პოლიტიკური ერთეულები — ისინის, ლარსას, მარისა და ეშნუნას სამეფოები. შუმერებმა ერთხანს კიდევ შეინარჩუნეს თავისთავადობა, მაგრამ დრომ თავისი გაიტანა და მათაც დაიწყო სწრაფი შერევა სემიტებთან. ეს პროცესი XVIII საუკუნეში, ხამურაბის ზეობის ეამს, უკვე დამთავრებული ჩანს.

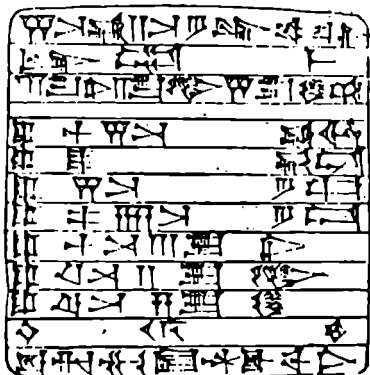
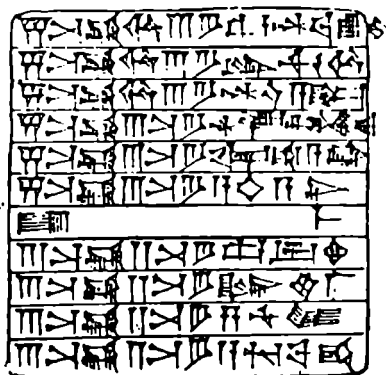
ასე გაქრა ისტორიის ასპარეზიდან ეს ენერგიული ხალხი, რომელიც თითქმის ათასწუთასი წლის მანძილზე იბრძოდა, შრომობდა, ქმნიდა. დროთა ქარტყილებმა დაშრიტეს შუმერების საოცრად შემოქმედებითი ენერგია, მაგრამ კაცობრიობას შუმერთა მოსაგონრად დარჩა მდიდარი და ორიგინალური კულტურა.

შუმერის საზოგადოება III ათასწლეულში

ამ წიგნის დასაწყისში არქეოლოგიური კულტურების მიმოხილვისას ზოგიერთი რამ უკვე ვთქვით შუმერების აღრეული ხანის საზოგადოების შესახებ. ახლა კი ვისაუბრებთ III ათასწლეუ-

ლის დროინდელ მოვლენებზე. ამჯერად ჩვენ დახმარებას გავგიწევინ წერილობითი წყაროები. ათასობით თიხის ფირფიტაზე ფიქსირებულია შუმერების ყოველდღიური სამეურნეო საქმიანობის მრავალი მომენტი. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით შეგვიძლია უფრო ზუსტად აღვადგინოთ ჩვენგან 4—5 ათასი წლით დამორებული საზოგადოების შინაგანი სტრუქტურა, ვიდრე, ვთქვათ, 4—5 საუკუნის წინანდელი საქართველოს ან სხვა რომელიმე ქვეყნის საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ცხოვრების სურათი.

როგორც არქეოლოგიური კულტურების ზოგადი მიმოხილვიდან დავინახეთ, IV—III ათასწლეულების მიჯნაზე შუამდინარეთის საზოგადოება საკმაოდ დაწინაურებულია. მეურნეობის ძირითადი დარგი მიწათმოქმედებაა. აქაური ადვილად დასამუშავე-

ურის III დინასტიის დროინდელი სამეურნეო დოკუმენტები

ბელი და მაღალნაყოფიერი ნიადაგების წყალობით არც თუ ისე დიდი შრომის დახარჯვით შეიძლებოდა უხვი მოსავლის მიღება, მითუმეტეს მას შემდეგ, რაც სოფლის მეურნეობაში გამწევე ძალად ვირისა და ხარის გამოყენება დაიწყო. მიწის ბუნებრივი მაღალმოსავლიანობა აღარ ქმნიდა შრომის იარაღების შემდგომი განვითარებისა და სრულყოფის საჭიროებას. ამიტომაც იყო, რომ სამხრეთი შუამდინარეთი მთელი თავისი ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე ტექნიკის განვითარების მხრივ ერთ-ერთ ჩამორჩენილ რაი-

ონად რჩებოდა. სოციალურ და პოლიტიკურ სფეროში მომხდარი მოვლენები აქ სხვა გარემოებებით იყო გაპირობებული, კერძოდ, უდიდეს საირიგაციო სამუშაოებთან დაკავშირებული კოლექტიური საქმიანობის ხასიათით.

უარესად შრომატევადი სამელიორაციო სამუშაოების გარეშე სამხრეთ შუამდინარეთის ჭაობიან ტერიტორიაზე მიწათმოქმედება წარმოუდგენელი იყო. დატბორილი და დაჭაობებული ადგილი რომ ხენა-თესვისათვის ვარგისი გამხდარიყო, უნდა გაეყვანათ საწრეტი არხები, ხელახალი დატბორვა-დაჭაობების თავიდან აცილების მიზნით აეგოთ დამცველი ჯებირები და სხვ. სამუშაოთა კომპლექსის მეორე ეტაპი უკვე დაკავშირებული იყო წყლის რეგულირებასთან. შუმერელი მიწათმოქმედის მთავარი საფრთხე იყო წყალდიდობა. გაზაფხულ-ზაფხულის თვეებში ნაპირებიდან გამოსული ტიგროსისა და ეფრატის ტალღები ათეულ კილომეტრზე წაღეკავდა ხოლმე ნათეს ფართობებს. ამას ხშირად თან ახლდა სტიქიური უბედურებაც — მთელი რიგი დასახლებული ადგილების დატბორვა და წალეკვა, რაც ადამიანების ცნობიერებაში ნამდვილი წარლენის შთაბეჭდილებას ტოვებდა.

ამავე დროს წყალს სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა ამ მხარისათვის. მორწყვის გარეშე აქ არაფერი ხარობდა. სწორედ ამიტომ შუამდინარეთის მიწა შუმერებს დასერილი ჰქონდათ საირიგაციო არხების ხშირი ქსელით. თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მოსახლეობა არხების გაყვანას, მოწმობს ის ფაქტი, რომ ძალზე ხშირად იგი წელთაღრიცხვის სათავედაც კი იყო მიჩნეული. არა ერთ და ორ ათეულ სამეურნეო ხასიათის დოკუმენტშია ნათქვამი: „ეს ამბავი მოხდა მაშინ, როცა მეფემ (მითითებულია მეფის სახელი) ესა და ეს არხი გაიყვანა“. არხების გაყვანა არათუ ცალკეული ადამიანის, ადამიანთა ჯგუფების შესაძლებლობასაც კი აღემატებოდა. ტექნიკის განვითარების დაბალი დონის პირობებში ამ კოლოსალური სამუშაოს შესასრულებლად ათასობით ადამიანის გაერთიანება იყო საჭირო. სწორედ ამან განაპირობა მოსახლეობის ისეთი რთული პოლიტიკური ორგანიზაციის საკმაოდ ადრე წარმოშობა და თითქმის უცვლელი სახით ათასწლეულების მანძილზე შენარჩუნება, როგორიცაა თემი და სახელმწიფო. სწორედ ამას გულისხმობდა ფ. ენგელსი, როცა წერდა: „მიწათმოქმე-

დების პირველი პირობა აქ — ესაა ხელოვნური მორწყვა, რომელიც წარმოადგენს თემის, ოლქის ან ცენტრალური ხელისუფლების საქმეს“.

საირიგაციო სამუშაოების წარმოებაში და, საერთოდ, მიწათმოქმედებაში გამოყენებული იყო იურიდიულად თავისუფალი მუშახელის შრომა. რა თქმა უნდა, უცხო არ იყო მონის შრომაც, რითაც ოდითგანვე სარგებლობდნენ შუმერები: ჯერ კიდევ ურუქის ეპოქის ტექსტებშია ნახსენები მონა-ქალი, მაგრამ მონათა შრომა ყოველთვის ძალზე შეზღუდულად გამოიყენებოდა.

ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ მონების, განსაკუთრებით კი მონა ქალთა დასაქმების ძირითადი ადგილი იყო საოჯახო მეურნეობა. თუმცა აქაც იშვიათად გვხვდებიან მონები. ყველაზე დიდ, პატრიარქალურ ოჯახებშიაც მონების რიცხვი ორ-სამს არ აღემატებოდა. ჯერჯერობით მხოლოდ ერთადერთი შემთხვევაა დადასტურებული, როცა გაუყოფელი სამი ძმის ნაშვიერთაგან შემდგარ დიდ საოჯახო მეურნეობას ჰყავდა 6 მონა. საშუალო სიდიდისა და, მითუმეტეს, მცირე ოჯახებს მონები სულაც არ ჰყავდათ.

მონებს ვხვდებით სახელმწიფო მეურნეობაშიაც, მაგრამ ძალზე მცირე რაოდენობით. აქაც უმთავრესად მონა ქალთა შრომა იყო გამოყენებული და ისიც მეურნეობის ისეთ დამხმარე დარგებში, როგორიცაა საფეიქრო საქმე, მარცვლეულის ფქვა ხელწისქვილებით, კულინარია და მისთანანი. სამეურნეო დოკუმენტების მონაცემთა საფუძველზე შეიძლება დადგინდეს, რომ სახელმწიფო მეურნეობაში მომუშავე მონების, უმეტესად კი მონა ქალთა რიცხვი შეადგენდა მთელ დასაქმებული მუშახელის მხოლოდ 15—20 პროცენტს. ასეთ ვითარებაში მონურ შრომას არა თუ არ შეეძლო თავისუფალი მუშახელის გამოდევნა და წარმოების ძირითად დარგებში გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვება, როგორც ეს მოხდა საბერძნეთისა და რომის საზოგადოებებში; არამედ წარმოუდგენელია მას რაიმე არსებითი გავლენა მოეხდინა წარმოების ხასიათზე. ამიტომაც არ შეგვიძლია აღნიშნული ეპოქის დროინდელი შუმერის საზოგადოება მონათმფლობელურ საზოგადოებად მივიჩნიოთ. სინამდვილეში ესაა ადრეკლასობრივი საზოგადოების ერთ-ერთი ტიპი, რომლისათვისაც დამახასიათებელია სხვადასხვა სო-

ციალურ-ეკონომიკური წყობების თანაარსებობა, თემისა და დესპოტური ხელისუფლების არსებობა მეფის სახით და სხვ. აკადემიკოსი გ. მელიქიშვილი სამართლიანად უწოდებს მას წინარე ფეოდალურ საზოგადოებას, ითვალისწინებს რა იმ გარემოებას, რომ განვითარების გზაზე იგი, სავსებით მოსალოდნელია, უფრო ფეოდალურ ურთიერთობაში გადაზრდილიყო, ვიდრე მონათმფლობელურ საზოგადოებად ჩამოყალიბებულიყო.

რას წარმოადგენდა საერთოდ ძველადმოსავლური და, კერძოდ, შუმერული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი თემი? იგი, უპირველეს ყოვლისა, გარკვეულ ტერიტორიაზე მოსახლე ადამიანთა კოლექტიური ორგანიზაციის ფორმაა, რომლის მთავარ ფუნქციას შეადგენდა საირიგაციო სისტემის გამართვა და მასზე ზედამხედველობა. თემის (შუმერულად: უ რ უ) მმართველობის ორგანოებს წარმოადგენდა სახალხო კრება (უ ნ ქ ი ნ) და უხუცესთა საბჭო (ა ბ ა შ). სახალხო კრებაში მონაწილეობის უფლება ჰქონდა თემის ყველა სრულწლოვან წევრს, იგულისხმება, რა თქმა უნდა, მამაკაცები. კრებაზე იხილავდნენ თემის საერთო საქმეებს. უხუცესთა საბჭოს მთავარი ფუნქცია სასამართლო საქმეების წარმოება იყო. სახალხო კრებისა და უხუცესთა საბჭოს გაერთიანებულ სხდომაზე ირჩევდნენ თემის ზედამხედველს (უ გ უ ლ ა უ რ უ), თემის მიწათმომწყოებს (ს ა გ ს უ), თემის უხუცესებს (ა ბ ა უ რ უ), თემის მოსამართლეებს (დ ი ქ უ უ რ უ), საპოლიციო საქმის ხელმძღვანელს (მ ა შ ქ ი მ უ რ უ) და აღმასრულებელი ფუნქციის მატარებელ სხვა თანამდებობის პირებს. ასეთსავე სხდომებზე განიხილებოდა ზოგიერთი რთული სასამართლო საქმეც, როგორიცაა სიკვდილით დასჯა, თემიდან მოკვეთა და მისთანანი.

თემი იყო აგრეთვე საზოგადოების მთავარი ეკონომიკური უჯრედი. III ათასწლეულის თემი საკმაოდ წინა წასული პირველყოფილ, გვაროვნულ თემთან შედარებით, რომლისთვისაც დამახასიათებელია წარმოების საშუალებებზე კოლექტიური საკუთრება, კოლექტიური წარმოება და კოლექტიური მოხმარება. III ათასწლეულის შუმერულ სამეზობლო, ტერიტორიულ თემში კი კოლექტიური საკუთრება შენარჩუნებულია მხოლოდ საერთო სათემო მიწებზე, წყალსა და თემის საძოვრებზე. კოლექტიური შრომა აუცილებელია და სავალდებულო საირიგაციო სამუშაოებზე.

და ბოლოს, კოლექტიური მოხმარება ხორციელდება მხოლოდ წყალზე. მიწა საშუალო ზომის ნაკვეთებადაა განაწილებული მეთემეებზე სარგებლობის უფლებით, მასზე მოწეული მოსავალი კი წარმოადგენს კერძო საკუთრებას.

სათემო მიწის ნაკვეთითა და წყლით სარგებლობა უკვე ნიშნავს მოცემული თემის წევრობას ანდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, თემის წევრობა არის სათესი მიწითა და წყლით სარგებლობის პირობა. ამა თუ იმ მიზეზით თემიდან გასვლა იწვევდა აღნიშნულ უფლებათა დაკარგვას. სწორედ ამიტომ შენიშნავს კ. მარქსი: „თვითეთლი მეთემე დაკავშირებულია თემთან ისე, როგორც ფუტკარი თავის სკასთან“.

მეთემე ვალდებული იყო თემისა და სახელმწიფოს წინაშე, რაც გამოიხატებოდა შემდეგში: უპირველეს ყოვლისა, გადაეხადა გადასახადები, გასულიყო საირიგაციო ან სხვა სახის საზოგადოებრივ სამუშაოებზე, რომელიც წარმოებდა თემის ან სახელმწიფოს მითითებით, გაეწია კულტის სამსახური და მიეღო მონაწილეობა ლაშქრობაში.

მეთემეები იწოდებოდნენ შესაბამისად თემის შვილებად (დ უ მ უ უ რ უ). თავისუფალი მეთემის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი იყო გ უ რ უ შ ი („ძლიერი; კაცი“).

III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან აშკარად შეიმჩნევა თემის შიგნით მიმდინარე ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი. იწყება მიწების ყიდვა-გაყიდვა. ლოკუმენტები გვამცნობენ, რომ თითქმის ყოველთვის გამყიდველია რიგითი მეთემე, ხოლო მყიდველია თემის მიწათმომწეობი, თემის ზედამხედველი, კულტის მსახური ან ვაჭარი. ესენი ქმნიან იმ კასტას, რომელიც თანდათანობით შორდება და უპირისპირდება თემის ძირითად მასას. აღნიშნულ პროცესს შედეგად მოჰყვა ნახევრად უმიწო ან მთლიანად გალატაკებულ მეთემეთა გაჩენა, რომელნიც იძულებულნი არიან, შინამოსამსახურებად დაუდგნენ შეძლებულ პირებს ანდა აღმოჩნდნენ სახელმწიფო მეურნეობის აღმინისტრაციისადმი ეკონომიკურად დამოკიდებულ მდგომარეობაში, ამ უკანასკნელისაგან მიიღებენ რა მეურნეობაში მუდმივად მუშაობის პირობით მიწის მცირე ნაკვეთს. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათი მონებად გადაქცევა კანონით არ შეიძლება. ისინი საზოგადოების სრულუფლე-

ბიან მოქალაქეებად რჩებიან და შესაბამისად იწოდებიან გურუშებად — იურიდიულად თავისუფალი პირის აღმნიშვნელი ტერმინით. სწორედ ესაა შუმერული და, საერთოდ, ძველდმოსავლური საზოგადოების სოციალური ურთიერთობის ერთ-ერთი თავისებურება.

რამდენიმე სიტყვით შევეხებით სახელმწიფო მეურნეობის სტრუქტურასაც. ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ სახელმწიფო მეურნეობა, განსაკუთრებით ურის III დინასტიის ეპოქაში, გადაჭიმული იყო მეფის, იგივე სახელმწიფოს საკუთრებაში არსებულ უზარმაზარ ფართობზე. ეს მიწები მუშავდებოდა მეურნეობაზე ეკონომიკურად დამოკიდებული მუშახელის — გურუშების ძალებით. ისინი აქ მთელი წლის მანძილზე მუშაობდნენ თვითრი ან წლიური სარგოს საფასურად. გასამრჯელოდ ძირითადად ეძლეოდათ ქერის მარცვალი დღეში 2 ლიტრის ოდენობით. წელიწადში ერთხელ აძლევდნენ 3—4 ლიტრ ზეთს და 1—2 კგ მატყლს ან მის სანაცვლოდ — ტანსაცმელს. ამასთან, მთელი წლის მანძილზე მეურნეობას საკმაოდ ბევრი მუშახელი ჰყავდა დაქირავებული — მამაკაცები და ქალები, რომელთაც შრომას დღიურად უნაზღაურებდნენ — დღეში გამოეწერებოდათ 5—6 ლიტრი მარცვალი, იშვიათად შესაბამისი ღირებულების ვერცხლიც.

მეურნეობაში ცალკეულ დარგს უძღვებოდა ადმინისტრაციისაგან დანიშნული სამუშაოს მწარმოებელი, სპეციალური თანამდებობის პირი ნუბანდა. მასვე ევალებოდა ჩატარებული სამუშაოს წერილობითი ანგარიშის შედგენა. ასეთ ანგარიშებში მითითებულია სამუშაოს ხასიათი, მუშახელის რაოდენობა და შრომის ანაზღაურების არსებული წესით გაცემულ პროდუქტების ოდენობა. ამ საბუთებს ადგენდნენ უშუალოდ ნუბანდას ზედამხედველობით მომუშავე მდივან-მწერლები — დუბსარიები, ესენი კი თავის მხრივ მუშათა ცალკეული რაზმების უფროსების, ე. წ. უგულების მიერ მოწოდებული ჩანაწერებით სარგებლობდნენ. საბუთს ხელს აწერდა ნუბანდა, უგულა და დუბსარი. აი, ამ საბუთებმა ათასობით მოაღწია ჩვენამდე. ისინი უძვირფასესი წყაროა შუმერის საზოგადოების ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების სურათის აღსადგენად.

შუმერის ეკონომიკური ცხოვრება ძალზე დიდი სპეციალიზაციით ხასიათდებოდა. ქვეყნის ცალკეული მხარეები მეურნეობის გარკვეულ დარგში იყო დახელოვნებული. ქალაქ ურისა და მისი შემოგარენის მეცხოვრებნი ძირითადად ხელოსნობას მისდევდნენ. ლაგაშის ოლქი მარცვლეულის წარმოების მთავარი რაიონი იყო. უმასა და მის შემოგარენში მიწათმოქმედებასთან ერთად დიდი ადგილი ეჭირა ხელოსნობას; უმელები განსაკუთრებით სატრანსპორტო საშუალებების — ნაეების, მოზრდილი გემებისა და სახმელეთო ტრანსპორტის აღჭურვილობის კეთებით იყვნენ ცნობილი. დაწინაურებული იყო აქ სამჭედლო და საფეიქრო საქმეც. დღევანდელი დრეკემის ადგილას მდებარე ძველი შუმერული ქალაქი ფუზრიშ-დაგანი მთელი ქვეყნის მეცხოველეობის ცენტრს წარმოადგენდა. აქ გამართულ დიდ სახელმწიფო ფერმებში ამრავლებდნენ მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსან პირუტყვს. ფართოდ მისდევდნენ მეფრინველეობასაც. ფუზრიშ-დაგანი შუმერის რელიგიურ ცენტრს ნიფურს, სატახტო ქალაქ ურსა და სხვა მსხვილ დასახლებულ პუნქტებს ყოველდღე შეუფერხებლად ამარაგებდა მეცხოველეობის პროდუქტებით. ამ მხრივ იგი შუმერის ჩიკაგოს როლს ასრულებდა. ხორცისა და მეცხოველეობის სხვა პროდუქტების ტრანსპორტირებაზე მიმაგრებული იყვნენ სპეციალური მოსამსახურეები, რომლებიც დოკუმენტებში მტვირთავეების (უქუილა) საერთო სახელით იხსენიებიან.

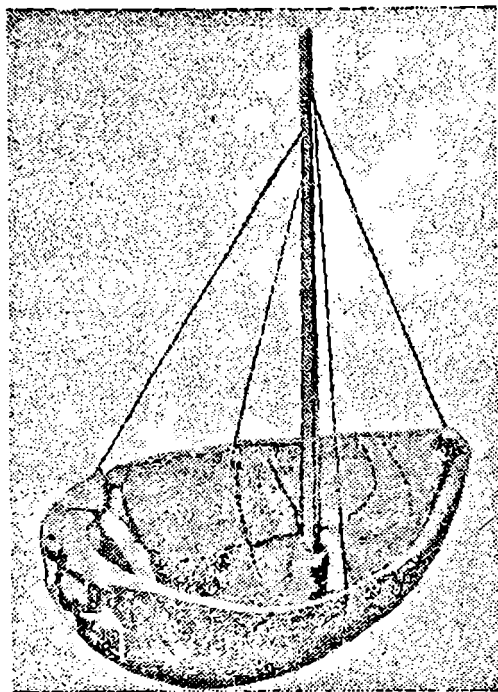
ფუზრიშ-დაგანში კარგად იყო დაყენებული მეცხოველეობის მეორადი პროდუქტების გადამუშავების საქმეც. აქაური ხელოსნები განსაკუთრებით ტყავის დამუშავებაში იყვნენ დაოსტატებული. მთელს შუმერში იყო განთქმული ფუზრიშ-დაგანელი დაბალების ნახელავი — ცხვრისა და ხარის ტყავისაგან დამზადებული სატრანსპორტო ტომრები, იგივე გუდები ანდა ოსტატურად გამოქნილი საფეხსაცმლე მასალა, რომლისაგანაც აქვე კერავდნენ სხვადასხვა პირობებში სახმარ მსუბუქსა და ლამაზ ფეხსაცმელებს. ფუზრიშ-დაგანშივე ხდებოდა მატყლის პირველადი დამუშავებაც, საიდანაც შემდეგ მას უმას საფეიქრო სახელოსნოებში აგზავნიდნენ.

მეურნეობის ცალკეულ დარგებში ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის ამგვარი სპეციალიზაცია თავისთავად უზიძგებდა ვაჭრობის განვითარებას და ამალლებდა ვაჭრების როლს ყოველდღიურ ცხოვრებაში. ქვეყნის შიგნით საქონლის გაცვლა-გამოცვლასა და, საერთოდ, ვაჭრობის განვითარებას აადვილებდა ის გარემოება, რომ III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დროინდელ შუმერის საზოგადოებაში საქონლის საერთო ექვივალენტის როლი მტკიცედ დაიმკვიდრა ვერცხლმა. სარგონ აქადელისა და შულგის მიერ ჩატარებული რეფორმების წყალობით ფასის მდგრადი ერთეული გახდა 8,4 გრამიანი ვერცხლის ზოდი, რომელსაც სიკლს უწოდებდნენ. სამოცი ასეთი სიკლი შეადგენდა ერთ მინას ანუ 505 გრამს.

ზუსტად იყო განსაზღვრული ზომა-წონის ერთეულებიც. შულგის რეფორმით წონის ძირითადი ერთეული გახდა სილა, რომელიც შეიცავდა 0,842 ლიტრს. სამასი სილა შეადგენდა 1 გურს ანუ 252,6 ლიტრს.

შუმერის საზოგადოებაში ვაჭრობა ჯერ კიდევ IV ათასწლეულის დასასრულიდან იკიდებს ფეხს. ჯვმდეთ-ნასრის ეპოქაში ცალკე ჩანს გამოყოფილი ვაჭართა ფენა, რომელმაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა III ათასწლეულის მეორე ნახევარში მოიპოვა. შუამდინარეთის მტკრიან გზებზე გამუდმებით მიმოდრიდნენ ვიარებისაგან შემდგარი ქარავნები, რომლითაც ვაჭრებს (დამგარებს) ერთი ადგილიდან მეორეზე გადაქონდათ ხელოსნობის ნაწარმი თუ მიწათმოქმედების პროდუქტები. ღიდვაჭრები (დამგარ-გალ) კი მეზობელ ქვეყნებშიაც სტუმრობდნენ ხშირად, სადაც გაქონდათ მარცვლეული, ფინიკი და მეცხოველეობის ნაწარმი. წერილობითი წყაროების, კერძოდ, ზემოთ ნახსენები გუდეას ცილინდრულ წარწერების ტექსტების მონაცემებით დასტურდება, რომ შორეული მცირე აზიიდან თუ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ოლქებიდან შუმერში შემოქონდათ ხე-ტყე, ლითონი და სანელსაცხებლე მასალები; ეგვიპტიდან მოდიოდა სამშენებლო ქვა და ძვირფასი ლითონები, ინდოეთიდან — სპილთხის ძვალი, ხოლო აღმოსავლეთით მდებარე ირანის ზეგანიდან ძვირფასი ჯიშის ხის მასალას ეზიდებოდნენ. არაპირდაპირი ცნობებით დგინდება, რომ შუმერელი ვაჭრები აღწევდნენ ევფრატისა და ტიგროსის სათავეების მიღმა მდებარე სამხრეთ ამიერკავკასიის ოლქებსაც კი, საიდანაც მიჰქონდათ უმთავრესად ღვინო.

ვაჭრები დიდ როლს ასრულებდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც. სამეფო კარი ხშირად აგზავნიდა მათ ელჩებად მეზობელ სახელმწიფოებში სხვადასხვა დიპლომატიური დავალებებით. შუმერელი ვაჭარი განათლებული პიროვნება იყო. ჩვენამდე მოაღწია მათ მიერ სახელდახლოდ შედგენილმა საანგარიშო დო-

შუმერული ნავის თიხის მოდელი

კუმენტებმა, საიდანაც ვიგებთ, რომ დიდვაჭარი არა მარტო სრულყოფილად ფლობდა წერა-კითხვას, არამედ საკმაოდ სწრაფად და ზუსტად ასრულებდა რთულ მათემატიკურ გაანგარიშებებსაც.

ვაჭრობის ინტერესები მოითხოვდა გზებისა და ტრანსპორტის განვითარებას. ამიტომაც იყო კარგად გამართული სახმელეთო და სამდინარო გზებით დაფარული მთელი შუმერის ტერიტორია. ერთ-ერთი დიდი სახმელეთო-საქარავენო არტერია იწყებოდა უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე სატახტო ქალაქ ურიდან და აღიოდა ქალაქ ლაგაშში, სადაც

იგი ორად იტოტებოდა — ერთი შტო აღმოსავლეთით, ირანისაკენ მიემართებოდა, მეორე — ჩრდილოეთით, ნიფურისაკენ, გზის ეს მონაკვეთი აივლიდა ქალაქებს: უმას, ადაბს, ფუზრიშ-დაგანს და შევიდოდა ნიფურში. აქედან მისი ერთი ტოტი დასავლეთით, ხმელთაშუა ზღვისპირეთისაკენ გადაუხვევდა და აღწევდა აქ მდებარე

ვაჭრობის დიდ ცენტრს ქალაქ ებლას, რომელთანაც შუმერს გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა. ნიფურიდან ცენტრალური გზის მეორე ტოტი აუყვებოდა ევფრატისა და ტიგროსის ხეობებს და აღწევდა მცირე აზიის და სამხრეთ ამიერკავკასიის ოლქებს.

სახმელეთო გზას ურიდან ნიფურამდე მიუყვებოდა სამდინარო გზაც, რომელიც დატოტვილი არხებით ერთმანეთთან აერთებდა ქვეყნის დასახლებულ პუნქტებს. მაღალკიჩოიანი საჭაპანო თუ სამგზავრო ნაგები მსუბუქად მისრიალებდნენ ამ გზაზე დინების მიმართულებით, ხოლო დინების საწინააღმდეგოდ, კერძოდ, ურიდან ნიფურამდე, მათ ნაპირ-ნაპირ მიათრევდნენ ბურღაკები — ნაგების გადაყვანაზე სპეციალურად მიმაგრებული მუშები.

სახმელეთო გზის ყოველ 20 კილომეტრიან მონაკვეთზე გემართული იყო ფუნდუკები, სადაც მგზავრს შეეძლო დაესვენა, დანაყრებულისა და ღამეც გაეთია. ფუნდუკები საჭიროების შემთხვევაში მგზავრებს უზრუნველყოფდნენ საგზლითა და ტრანსპორტით, ასე რომ, აქემენიდური ირანის მეფეთა მიერ მოწყობილი საქარავნო გზები სრულიადაც ვერ დაიკვეხნიდნენ ამ საქმეში პრიორიტეტს.

შუმერების საოჯახო ყოფა და ყოველდღიური ცხოვრება

შუმერული ოჯახი იყო საზოგადოების ძირითადი ეკონომიკური უჯრედი. იგი იქმნებოდა ნებაყოფლობითი ქორწინების საფუძველზე. ახალშუმერულ ხანაში (ურის III დინასტიის ეპოქა) ოჯახები უკვე მონოგამიურია, რაც იმას ნიშნავს, რომ მამაკაცსა და ქალს შეეძლოთ ერთდროულად ყოფილიყვნენ მხოლოდ ერთ ქორწინებაში.

მომავალი მეუღლეები მოწმეებისა და სასამართლოს წარმომადგენლის თანდასწრებით აფორმებდნენ საქორწინო ხელშეკრულებას, რომლის ძალითაც ისინი ურთიერთს აღუთქვამდნენ სამეუღლეო პირობებს. სათანადო იურიდიულ დოკუმენტებში ამ პირობებზე კონკრეტულად არსად არაფერია ნათქვამი.

მამის სახლიდან პატარძალი ქმარს, ჩვეულებრივ, თავის სახლში მიჰყავდა. დამოწმებულია მამაკაცის ზედსიძედ შესვლის შემ-

თხვევებიც. ამ დროს ვაჟი მამისეული ქონებიდან კარგავდა მემკვიდრეობას, სამაგიეროდ, ასეთ უფლებას იძენდა სიმამრის კარში-დამოწე.

განქორწინების უფლება ჰქონდა მხოლოდ მამაკაცს. თუ იგი ამის თაობაზე აღძრავდა საქმეს რაიმე გარკვეული საფუძვლის გარეშე, მაშინ იგი განქორწინებისათვის იხდიდა ჯარიმას ერთი მინავერცხლის (505 გ) ოდენობით, რომლის მეექვსედი ნაწილი, ანუ 10 სიკლი ვერცხლი ეძლეოდა ცოლყოფილს. როგორც ვხედავთ, შუმერული სამართალი ძალზე უფროთხილდებოდა ოჯახის სიმტკიცეს: 1 მინა ვერცხლი არც ისე მცირე თანხა იყო იმ დროს. ამ ფულით შეიძლებოდა დაახლოებით ორი ძროხის ან 7—8 ცხვრის ყიდვა.

ოჯახში მამაკაცს ძალზე დიდი უფლებები ჰქონდა. იგი იყო მეუღლისა და შვილების უფროსი, შეეძლო მთელი თავისი ქონება მემკვიდრეობით დაემტკიცებინა იმისთვის, ვინც მას სურდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ კი, რაიმე განსაკუთრებული ანდერძის არარსებობის შემთხვევაში, ქონების მემკვიდრედ გამოდიოდნენ მხოლოდ ვაჟები. ქალიშვილს მამის ქონებიდან წილი არ ეკუთვნოდა. ძმები თავიანთი სურვილით გამოუყოფდნენ მას ნაწილს საჩუქრის სახით, რაც ყველგან და ყველა პირობაში ქალის საკუთრებად რჩებოდა.

ქმრის გარდაცვალების შემდეგ მისი მეუღლე ქონების მემკვიდრედ არ ითვლებოდა; იგი წილს ვერ მიიღებდა. თავის რჩენა შეეძლო იმ საჩუქრით, რასაც ძმები ან ქმარი, ვიდრე ცოცხალი იყო, მიუბოძებდა. ხშირად ეს საჩუქრები საკმაოდ დიდი იყო. ლოკუმენტებში ვკითხულობთ, რომ ჩვეულებრივ ქმარი ცოლს აჩუქებდა ხოლმე. სახლის ნაწილს, მიწის მოზრდილ ნაკვეთს, საქონელს, ავეჯს და ა. შ.

შვილების მცირეწლოვანების შემთხვევაში უკაცო ოჯახის უფროსად ითვლებოდა დედა, მაგრამ ამ დროსაც იგი ქონების გაყოფისას ცალკე წილს ვერ მიიღებდა.

როგორც ვხედავთ, შუმერულ საზოგადოებაში მტკიცე პატრიარქალური ოჯახი ბატონობდა.

შუმერულ ოჯახში, ჩვეულებრივ, 3—4 ბავშვი მაინც იყო. საზოგადოებაში ბავშვის უფლებრივი მდგომარეობა განისაზღვრე-

ბოდა მისი დაბადების მომენტში მამის სოციალური სტატუსის მიხედვით. ერთ-ერთ შემერულ იურიდიულ საბუთში ასეთი შემთხვევაა აღწერილი: შუსუნას მეფობის მეექვსე წელს (2050 წ.) ლაგაშის სასამართლომ განიხილა ეინმე შეშქალას საჩივარი, რომელიც აცხადებდა, რომ იგი არაა მონა. ამ საქმეზე გამოძახებულმა ორმა მოწმემ დაადასტურა, რომ შეშქალა დაიბადა მაშინ, როცა მისი მამა ურლამა, როგორც ჩანს, დავალიანების გამო, დროებით მონის პირობებში მუშაობდა და ცხოვრობდა მევალის კარზე. ეს გარემოება საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ სასამართლოს შეშქალა მონად ჩაეთვალა. შეილზე დაბადებისთანავე მამის სოციალური სტატუსის მექანიკურად გავრცელების ასეთი მკაცრი კანონის არსებობას შემერელის თვალში ის გამართლება ჰქონდა, რომ არ მომხდარიყო წოდებათა შორის არეულობა. ამ საქმეში წესრიგის დაცვას კი დიდ ყურადღებას, უპირველეს ყოვლისა, გაბატონებული წოდება აქცევდა.

დაბადებისთანავე ბავშვს სახელს ოჯახის უფროსი არქმევდა. შემერებს უფრო მოსწონდათ თეოფორული სახელები, ისეთები, რომლებშიც ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ამა თუ იმ ღვთაების სახელწოდება შედიოდა. ვაჟებისათვის უმეტესწილად არჩევდნენ ამგვარ სახელებს: ლუდინგირა — „ღვთის კაცი“ (შეადარეთ ქართული „ღვთისავარი“, „ღვთისო“), ურნინგირსუ — „ღვთაება ნინგირსუს გმირი, ვაჟაკი“, ირნანა — „ღვთაება ნანას მონა“ და მისთანანი. გოგონებს უფრო ასეთი სახელები შეეფერებოდათ: გემელამა — „ღვთაება ლამას მონა ქალი“, ბაბამამუ — „ღვთაება ბაბა დედაა ჩემი“, ნინდინგირა — „ღვთაების დედოფალი“. შემერულ ონომასტიკონში ძალზე გავრცელებული იყო აქადური სახელებიც, როგორიცაა ვაჟებისათვის: ახუმილი — „ღვთის ძმა“. დანილი — „ჩემი ღმერთი ძლიერია“... ქალებისათვის: ნავირთუმი — „მანათობელი“ (შეადარეთ ქართული „თინათინი, (მ)ნათელა“), დადუ — „სიყვარული“ და მრავალი სხვა.

მოზრდილი ადამიანი საზოგადოებაში იწოდებოდა სახელისა და მამის სახელის მოხსენიებით. ამ უკანასკნელის დამატებას ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც დღეისათვის გვარს გააჩნია. როცა დაწერდნენ ასე: ირნანა ღუმუ ურშულფაე — „ირნანა, ურშულფაეს შვილი“, ისე აღიქვამდნენ, როგორც ჩვენ აღვიქვამთ

ამჟამად სახელსა და გვარს. ზოგჯერ მიუთითებდნენ მამის თანამდებობას ან პროფესიასაც: ურბაბა ღუმე ურშაბა ღიქუ — „ურბაბა, ურშაბა მოსამართლის შვილი“.

ხშირად ოჯახში იყო ერთი ან ორი მონა — დროებითი ან მუდმივი. დროებითი მონობა ძირითადად დავალიანების საფუძველზე წარმოიშობოდა. უფრო მეტად კი ოჯახში მუდმივი მონები ჰყავდათ. რა თქმა უნდა, იყო ოჯახების დიდი უმრავლესობა, რომელთაც მონა საერთოდ არ ჰყავდათ. შუმერები ოჯახში უფრო ამჯობინებდნენ მონა ქალების ყოლას მათი მშვიდი ბუნების გამო. მამაკაც მონებს, თუკი ასეთი გააჩნდა ოჯახს, უფრო მეტად სამიწათმოქმედო სამუშაოებზე იყენებდნენ, ანდა მსურველებზე აქირავებდნენ ღლეში 3—5 სილა მარცვლის საფასურად.

ახალშუმერულ ხანაში ძირითადად მცირე ოჯახებია გაბატონებული, მაგრამ გვხვდება გაუყოფელი, დიდი ოჯახებიც, სამი ან ოთხი ძმის ნამრავლით. ასეთ დიდ ოჯახში უფროსის როლს ინარჩუნებდა ოჯახის მამა, ან უფროსი ძმა, რომელიც ამ დიდი ეკონომიკური უჯრედის ორგანიზატორი და სამეურნეო ხელმძღვანელი იყო.

შუმერული ოჯახის საცხოვრებელი სახლი აგებული იყო გამოუწვავი აგურისა და ალიზისაგან, ჰქონდა სწორკუთხა ფორმა და, ჩვეულებრივ, ხელოვნურად გაკეთებულ მომაღლო მიწაყრილზე იდგა, რათა წვიმების ან წყალდიდობის დროს არ დატბორილიყო. ბანური სახურავი ეყრდნობოდა პალმისაგან დამზადებულ ბოძებს. მხოლოდ დიდგვაროვანთა სახლების გადახურვაში იყენებდნენ ხის ძელებს. ასეთ სახლებში ხისა იყო ბოძებიც. მაგრამ ხე, მოგესვენებათ, ძალზე ძვირად ფასობდა შუამდინარეთში და მშენებლობაში მას იშვიათად ხმარობდნენ. სახლის ბანზე აწყობდნენ ლერწმისა და ჩაღის კონებს, რომელსაც შემდეგ თიხის სქელი ფენით გადალესავდნენ.

შენობა, ჩვეულებრივ, უფანჯრო იყო. სინათლე სახლში მხოლოდ კარიდან შედიოდა. სახლს ჰქონდა ეზოც, რომელსაც აგურის კედლით შემოზღუდავდნენ; იგი მხოლოდ სამხრეთისაკენ იღებოდა ჭიშკრით. საცხოვრებელი ბინებისა და ეზოების ამგვარად მოწყობას განაპირობებდა აქაური ცხელი და მშრალი კლიმატი. მზის

მცხუნვარე სხივებისაგან დაცული სახლ-კარი მთელი დღის განმავლობაში ოჯახის წევრთა ერთადერთი თავშესაფარი იყო.

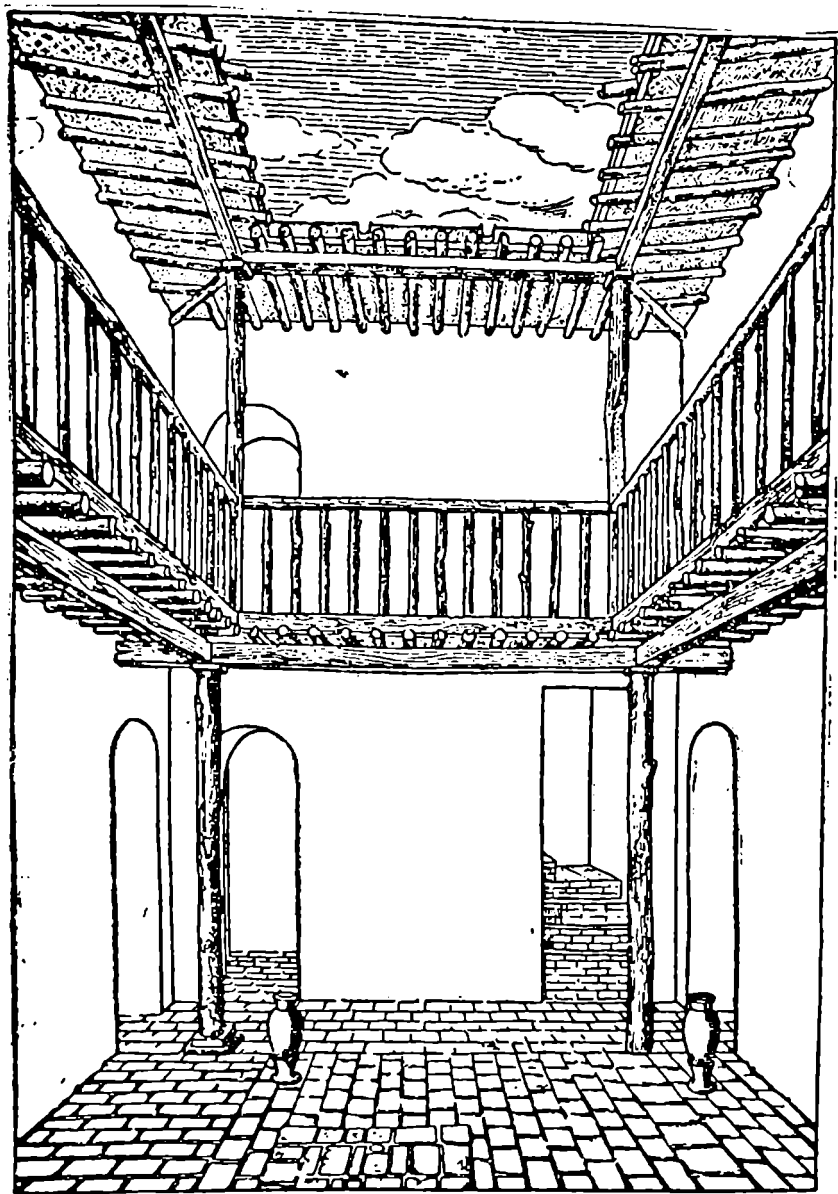
მოსახლეობის შეძლებული ნაწილი იშენებდა ორსართულიან სახლებს შიდა ეზოთი და ხის გალერეებით. ასეთი სახლების მეორე სართული, ჩვეულებრივ, საძინებლად იყო განკუთვნილი.

ავეჯსა და სხვა საოჯახო ნივთებს ძირითადად ლერწმისაგან ამზადებდნენ. ლერწმისა იყო საწოლები, მაგიდები, სკამები, სკივრები და მისთანანი. ოჯახში იშვიათად ნახავდით ქვის, განსაკუთრებით კი ხის ნივთებს. ეს უკანასკნელი დიდი ფუფუნება იყო შუმერელისათვის და მხოლოდ მდიდრებს თუ გზაჩნდათ. ზოგიერთი შეძლებული ხისგან სახლის კარებსაც კი ამზადებდა, მაგრამ თუ იგი ორი-სამი დღით სხვაგან წავიდოდა, იძულებული იყო, კარები ჩამოეხსნა და თან წაეღო, სახლისათვის კი დროებით სათადარიგო ლერწმის კარი შეემა. ხის ნივთებზე მაშინ ისე ნაღირობდნენ, როგორც, ვთქვათ, ახალ საუკუნეებში — ოქროზე. სახლის გაყიდვის შემთხვევაში ცალკე იანგარიშებოდა მისი ხის ნაწილები, რომელთაც გულდაგულ აზომავდნენ და სხვადასხვა ფასად ცალ-ცალკე ყიდდნენ.

საოჯახო საქმიანობას, როგორც ყველგან და ყოველთვის, უძღვებოდა დიასახლისი. მას ეხმარებოდა შინამოსამსახურე — მონა ქალი, თუკი ჰყავდათ. ქალისათვის ყველაზე მძიმე საქმე მარცვლეულის დაფქვა იყო, თითქმის ყოველდღე უხდებოდა მას ამ დამქანცველი სამუშაოს შესრულება. რა თქმა უნდა, იყო საზოგადოებრივი წისკვილები (ე-ხ ა რ-ხ ა რ), მაგრამ იქაც ხელით ფქვავენ და დიდი საფასურის გადახდას ამჯობინებდნენ, ეს სამუშაო ისევ სახლში შეესრულებინათ. თითქმის ყველა ოჯახს საამისოდ ჰქონდა ქვიშაქვისაგან დამზადებული ხელწისკვილი (ნ-ა-ხ ა რ-შ უ).

ოჯახში დიასახლისის ერთ-ერთი მთავარი საქმე იყო ქსოვაც. მასვე ევალებოდა წვრილფეხა პირუტყვისა და ფრინველის მოვლაც.

მამაკაცები უმთავრესად მინდვრად მუშაობდნენ. შუამდინარეთისათვის დამახასიათებელი ცხელი ჰავის პირობებში ეს მეტად რთულ და შრომატევად საქმეს წარმოადგენდა. ჩვენამდე მოაღწია ძველი შუმერელი აგრონომების მიერ შედგენილმა, „მიწათმოქმე-

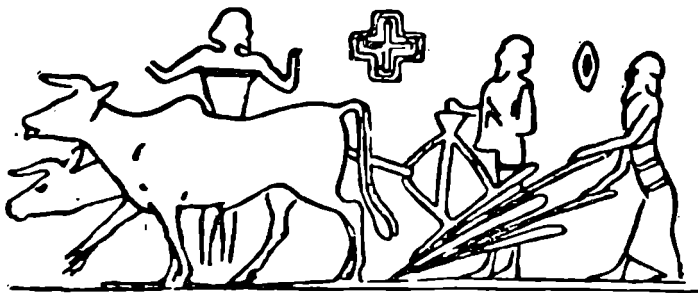

შუმერელი ღიღებულის სახლი შიდა ეზოთი (რეკონსტრუქცია)

დის კალენდრის“ პირობითი სახელწოდებით ცნობილმა, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების სახელმძღვანელომ, რომელშიაც თანამიმდევრობით ჩამოთვლილია ყველა ის სამუშაო, რაც აუცილებლად უნდა ჩატარებულიყო სასურველი მოსავლის მისაღებად.

შუამდინარეთის მიწაზე შეიძლებოდა ორი მოსავლის მიღება. ამ მიზნით შემოღებული იყო სამმინდვრიანი სისტემა: ერთი მინდორი დაკავებული ჰქონდა საშემოდგომო ნათესებს, მეორე — საგაზაფხულოს, ხოლო მესამე ისვენებდა. საშემოდგომო თესვა ტარდებოდა სექტემბერ-ოქტომბერში და მოსავალს იძლეოდა ივნის-ივლისში. საგაზაფხულო თესვას აწარმოებდნენ თებერვალ-მარტში და მოსავალს იღებდნენ ნოემბერ-დეკემბერში. ასე რომ, ერთი მოსავლის მიღებას 8 თვე სჭირდებოდა.

შუმერელი გლეხი უპირველესად მინდორს რწყავდა. დასათესი მინდორი წყლით უნდა დაფარულიყო რამდენიმე სანტიმეტრის სიმაღლეზე. წყლის გაშვების შემდეგ მინდორზე უნდა მოეტარებინათ ფესხავეული ხარები სარეველა ბალახების დასრევისა და

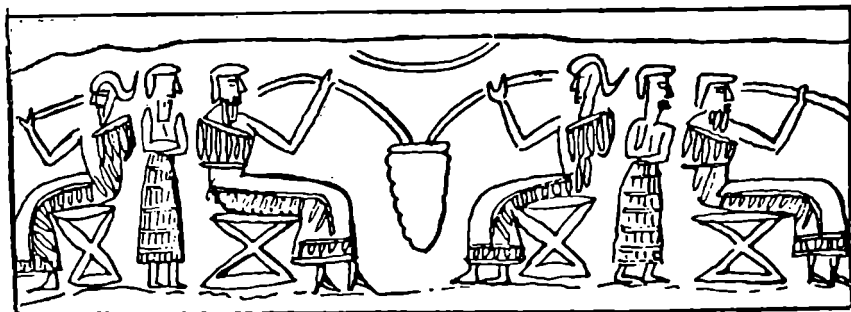

შუმერული სათესი გუთანა

მიწის ზედაპირის მოსწორებდს მიზნით. ჯერ თოხით, შემდეგ კი, სპეციალური ფარცხით ერთხელ კიდევ ასწორებდნენ მინდორს. გაშრებოდა თუ არა მიწა, იწყებოდა პირველი ხვნა. შემდეგ მეორედ მოხნავდნენ, ნახნავი დროგამოშვებით სამჯერ მოსწორდებოდა ფარცხით კოლბოხების დაფხვნის მიზნით. მხოლოდ ამის შემდეგ იწყებოდა ხვნა სპეციალური სათესი გუთნით, რომელშიც ერთი ან ორი უღელი ხარი (შეიძლებოდა ვირიც) იყო შებმული.

გუთანს საგანგებოდ ქქონდა მოწყობილი ძაბრი, საიდანაც საჭირო რაოდენობის თესლი ხნულში იყრებოდა. ნათესის კვლებს თოხებით ასწორებდნენ. წამოზრდილ ჯეჯილს მომკამდე ოთხჯერ რწყავდნენ. საშემოდგომო ნათესის მომკა იწყებოდა ივნის-ივლისში. მომკილ თავთავს სწრაფად გალენდნენ კალოზე კვერით, გაანიავენდნენ და აგვისტოს დასაწყისში მოსაეალს უკვე აბინავენდნენ სპეციალურ საცავეებში, რომელსაც შუმერები ხარას (შეადარეთ ქართული „ხარო“, იხ. აქვე, გვ. 40) უწოდებდნენ. ბოლოს ოჯახში ატარებდნენ მიწათმოქმედების მფარველი ღვთაების, ნიურთასადმი მიძღვნილ რიტუალს — აცხობდნენ სპეციალურ კვებებს, ლოცულობდნენ და ა. შ.

სამიწათმოქმედო სამუშაოთა ციკლში, როგორც დავინახეთ, ყველაზე ხშირი მორწყვის ოპერაციებია. ეს ძალზე შრომატევადი საქმე იყო, რადგან არხები ხშირად საჭიროებდა გაწმენდა-გათარ-

ლუდის სმა ლერწყმის მიღებით

თობას. ცენტრალური არხიდან მომდინარე წყალს წინასწარ აგროვებდნენ მინდვრის განაპირას გამართულ დიდ რეზერვუარში, იქიდან კი მცირე არხებით წყალი მთელს მინდორს თანაბრად ეფინებოდა (ამიტომ ასწორებდნენ მინდორს ასე საგულდაგულოდ). მინდორმოვლილი, გაჭუჭყიანებული წყალი სპეციალურ რეზერვუარებში გროვდებოდა, სადაც დიდი რაოდენობით რჩებოდა ლამი. ახლა საჭირო იყო ამ ლამისაგან წყალსაცავის სწრაფი გაწმენდა, რომ მეორედ მორწყვის დროისათვის რეზერვუარი წესრიგში

ყოფილიყო. ყველა ამ სამუშაოს ოჯახის უფროსი მამაკაცი ასრულებდა მოზრდილი შვილების, ხოლო თუ პყავდა, მონის ან დაქირაებული კაცის დახმარებით.

შუმერის მიწა უხვად ანაზღაურებდა მასზე დახარჯულ შრომას. სათანადო დოკუმენტების მონაცემებით დგინდება, რომ ერთი ჰექტარი იძლეოდა დაახლოებით ტონა-ნახევარ მარცვალს. იმასაც თუ გავითვალისწინებთ, რომ წლის განმავლობაში ორჯერ შეიძლებოდა ამოდენა მოსავლის მიღება, გამოდის, ჰექტარზე წლიურად საშუალოდ 25 ცენტნერი მოსავალი უნდა ვიანგარიშოთ. ერთ შუმერულ ოჯახს კი ერთი ბური მიწა მაინც ჰქონდა, რაც დღევანდელი ზომებით 6 ჰექტარს აღემატებოდა. ახლა ჩვენთვის უკვე გასაგებია, რატომ იყო ასე იაფი მარცვლეული შუმერში: 1 სიკლი ვერცხლის საფასურად 1 გურის ანუ 252 ლიტრი მარცვლის ყიდვა შეიძლებოდა. ეს მაშინ, როცა ერთი ცხვარი 7—8 სიკლს ფასობდა.

სამიწათმოქმედო სამუშაოთა გარდა მამაკაცს ვეალებოდა სამუშაო იარაღების კეთება ან მათი შეკეთება და ოჯახის საჭიროებისათვის ლუდის გამოხდაც. ამ საქმეში შუმერები დიდად იყვნენ დახელოვნებული. როგორც ვთქვით, ისინი სხვადასხვა ჯიშის მარცვლეულისაგან თერამეტამდე ხარისხის ძვირადღირებულ ლუდს ამზადებდნენ. შუმერულ ოჯახში ხომ დიდი რაოდენობით იხმარებოდა ლუდი, რაც კლიმატის თავისებურებით იყო გაპირობებული.

ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქოს შუმერელი მთელ თავის სიცოცხლეს მხოლოდ შრომაში ატარებდა. არა! მან იცოდა გეგმაზომიერი დასვენებაც და, შეიძლება ითქვას, კარგი, გონივრული დასვენებაც. თვეში ხუთი-ექვსი უქმე დღე მაინც იყო. თითოეული მათგანი ეძღვნებოდა ამა თუ იმ რელიგიურ დღესასწაულს. შუმერულ კალენდარში 30-დღიანი მთვარის თვე მოქმედებდა და ამიტომ გასაგებია, რომ საზეიმო დღეები, ძირითადად, მთვარის ფაზების მიხედვით იყო გამოთვლილი. თვის პირველი დღე იწოდებოდა დიდი ახალმთვარეობის დღედ (უ ს ა რ გ ე ლ ა). მეექვსე და მეშვიდე დღე განკუთვნილი იყო საღვთო ეტლის ზეიმისათვის. მეთხუთმეტე დღე სავსემთვარეობას ეძღვნებოდა. მთვარის დაღმავალი ფაზების მდგრად მომენტებს აღნიშნავდნენ თვის 25-ე

შუმერული მამაკაცის ჩაცმულობა.

და 27-ე დღეებში. 29-ე დღე კი ცხადდებოდა მთვარის დევანების (უნა) დღედ.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დღესასწაული იყო ახალი წლის დადგომის (ზაგმუ) ზეიმი. იგი ემთხვეოდა გაზაფხულის დღელამ ტოლობას. შუმერები ამ დღესასწაულს განსაკუთრებით გამოირჩეულად აღნიშნავდნენ. საზეიმო ცერემონიალი შვიდ დღეს გრძელდებოდა. ამ დროის განმავლობაში, როგორც თავის ერთ-ერთ წარწერაში გვამცნობს გუდეა, მთელს შუმერში მყარდებოდა საყოველთაო მშვიდობა, სიყვარული და თანასწორობა; ეს უკანასკნელი, რა თქმა უნდა, დროებით.

წლის განმავლობაში იყო სხვა საკულტო დღეებიც, რომელთა დაცვას ყოველი შუმერელი დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა. თვით თეულ ამ დღესასწაულზე ოჯახებს სათემო ტაძარში მორიგეობით მიჰყავდათ სამსხვერპლო ცხოველები — ერთი-ორი ცხვარი და ამდენივე თხა; თან მიჰქონდათ ლუდი და პური. რელიგიური რიტუალის აღსრულების შემდეგ ქუროში კლავდა სამსხვერპლო ცხოველებს და მათ შიგნეულზე მისნები მომავალს წინასწარმეტყველებდნენ. დაკლული ცხოველის ხორცი იქვე იხარშებოდა და მლოცველები მიირთმევდნენ მისგან მომზადებულ სადღესასწაულო სადილს. უკმე დღის დანარჩენ დროს შუმერელი ან სამლოცველოს ეზოში ატარებდა და ტაძრის მოსიმღერეთა (ნარ-ნარ) გუნდს უსმენდა, საუბრობდა მეზობლებთან, ან სახლში მიდიოდა და თავისიანებთან ისვენებდა. ტაძარში გამართულ სადღესასწაულო ზეიმს ქალებიც ესწრებოდნენ.

საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებში შუმერელი მამაკაცი და ქალი, ბუნებრივია, საგარეოდ ჩაცმული გამოდიოდა. ჩვენამდე მრავლად მოღწეულ შუმერელთა ქვის ქანდაკებების, საკულტო ღარნაკებისა თუ საბეჭდავებზე მოთავსებული გამოსახულებების წყალობით ასე თუ ისე ზუსტი წარმოდგენა გვექმნება შუმერულ კოსტიუმებზე. ვიცით, რომ დაბალი წოდების შუმერელი მამაკაცი იცვამდა კაბას, რომელიც ტანს ფარავდა წელიდან მუხლამდე ან შუა წვივამდე. წელზე მას იმაგრებდა ტყავის ქაპრით ან ზონრით. წელზედა სამოსს რიგითი შუმერელი, ჩვეულებრივ, არ ატარებდა. ქურუმები და დიდგვაროვნები კი იცვამდნენ ფართო კაბას, რომელიც მხრებიდან ოდნავ გაშლილად ეშვებოდა კოჭებამდე. დაახლო-

Figure 1. Royal Headdress

ებით ამგვარ სამოსს ატარებდნენ სამეფო გვარის წარმომადგენლებიც. ლაგაშის ცნობილი ენსი გუდუა ერთ-ერთ ქანდაკებაზე სწორედ ამგვარ გრძელ კაბაშია გამოსახული.

მთლიან, გრძელ კაბებს იცვამდნენ ქალებიც. უსახო ან მოხატული ნაჭრისაგან შეკერილი ტრაპეციული კაბა მხარილივ ჩამოუყვებოდა სხეულს შუა წვივამდე. ასეთ სამოსში, როგორც წესი, მარჯვენა მხარი და ხელი დაუფარავი რჩებოდა.

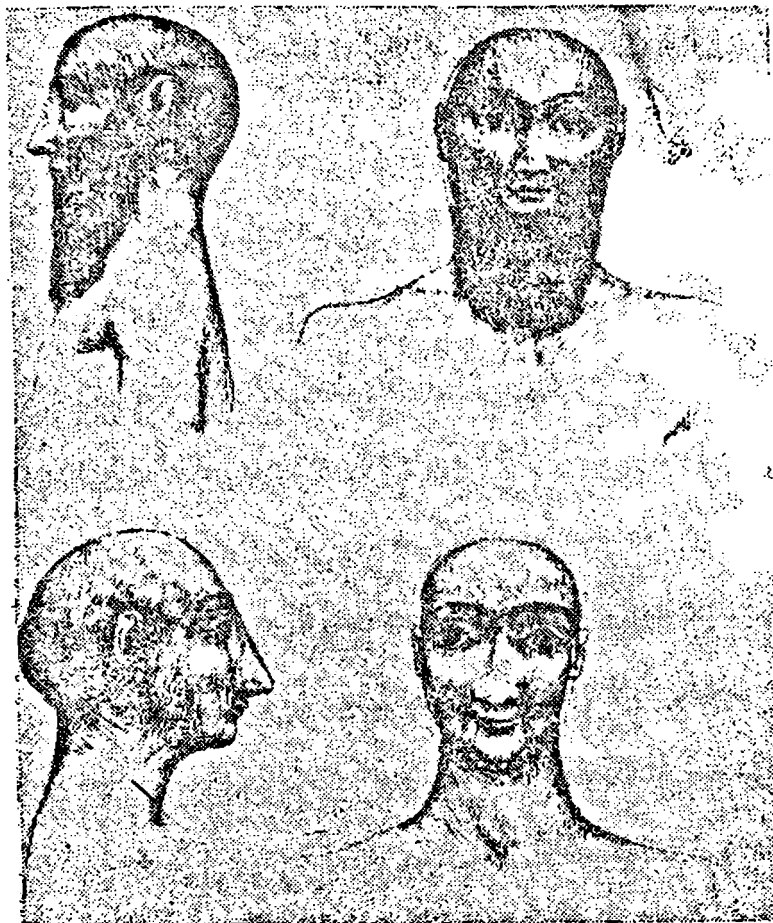
შუმერელი მამაკაცები თავს სუფთად იპარსავდნენ. ქულს, ჩვეულებრივ, არ იხურავდნენ. თავსაბურავს მხოლოდ ქურუმები და მეფეები ატარებდნენ, ალბათ, როგორც გარკვეული დანიშნულების ინსიგნიას. რიგითი შუმერელი მამაკაცი, მზისაგან დაცვის მიზნით, გადაპარსულ თავზე სპეციალურ ნელსაცხებელს ისვამდა. რაც შეეხება ქალებს, ისინი განსაკუთრებულ გემოვნებას თავსამკაულების ხმარებასა და თმის ვარცხნილობაში იჩენდნენ. ზემოთ ნახსენებ რელიეფურ გამოსახულებებზე ნათლად გაირჩევა ქალთა ოცდაათამდე სრულიად განსხვავებული თმის ვარცხნილობა.

აი, ასეთი იყო ზოგადად შუმერული საზოგადოება, რომლის წიაღშიაც ჩაისახა იმ პერიოდისათვის საკმაოდ მწყობრი აზროვნება და განვითარდა მაღალი კულტურა.

შუმერულ საზოგადოებრივ აზროვნებას, უპირველეს ყოვლისა, რელიგია ჰკეებავდა. რელიგიის პოზიციებიდან აფასებდა რიგითი შუმერელი რეალური ცხოვრების ყოველდღიურ მოვლენებს.

შუმერების რელიგია

იმ შორეულ წარსულში ადამიანი ძალზე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბუნებასთან; უფრო მეტიც: იგი თითქმის მთლიანად დამოკიდებული იყო ბუნებაზე. მის თვალწინ მიმდინარე ბუნების მოვლენები, რომელთა შეცნობა და ახსნა მას არ შეეძლო, ბადებდა შიშს, რაც თავისთავად განაპირობებდა ამ მოვლენების გაღმერთებას. კლასიკურ ხანაში შუმერულ რელიგიაში ფეტიშიზმის ანუ უსულო საგნებისა და მოვლენების გაღმერთების ნიშნები მკრქალი გადმონაშთების სახითაა თავშემონახული, მაგალითად, მთის კულტის არსებობა, მდინარეთა აღიდებისადმი, როგორც წამრღვენი

შუმერულ მამაკატა ტიპები

სტიქიონისადმი, განსაკუთრებული შიში, რაც აისახა კიდევ შუმერულ მითოლოგიაში.

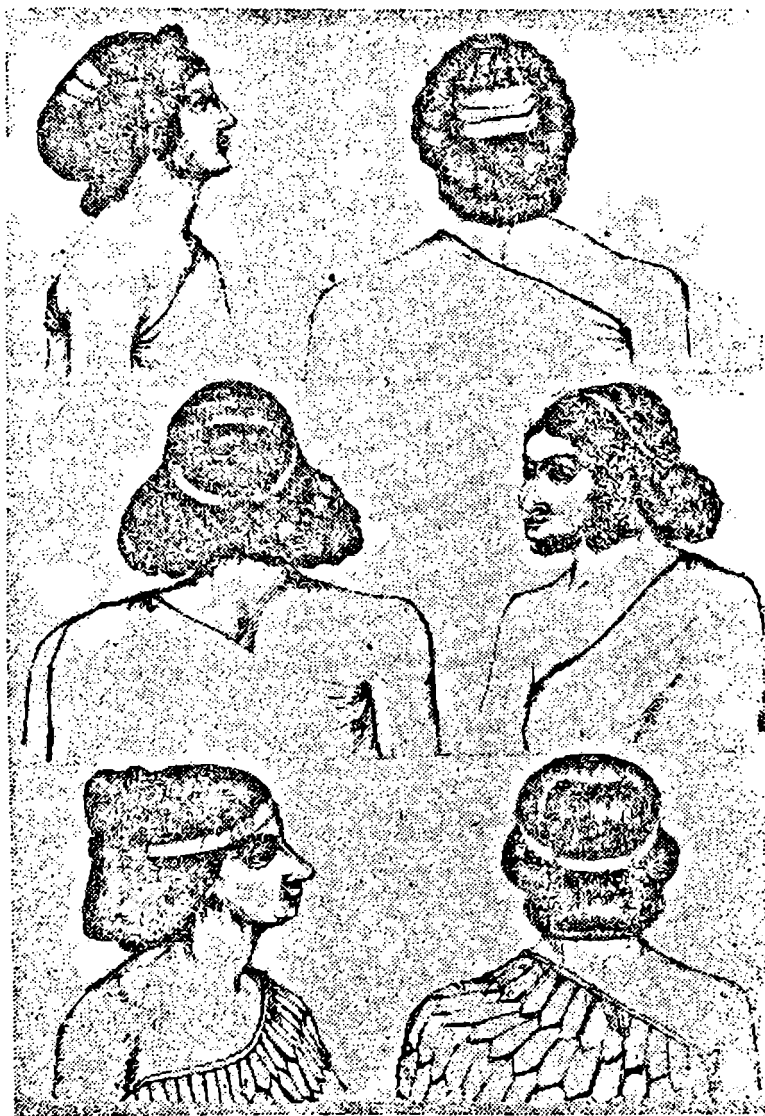
შუმერულ რელიგიაში, ასევე გადმონაშთის სახით, თავს იჩენს ტოტემიზმის ნიშნებიც. ისტორიულ ხანაში დამოწმებულია შემ-

თხევები, როცა ღმერთებს თაყვანს სცემდნენ არა მარტო ადამიანთა მსგავსი გამოსახულებების, არამედ ცხოველებისა და ნახევრად ცხოველ-ადამიანთა სახითაც. მაგალითად, მიწათმოქმედების მფარველი ღვთაების ნინურთას წმინდა ცხოველად ითვლებოდა ვირი, ხოლო მის მეუღლეს გულას, თაყვანს სცემდნენ ძაღლის სახით. ღვთაება ენქის სიმბოლური ცხოველი იყო მთის თხა და თევზი, ან თევზ-თხის კენტავრული გამოსახულება. მზის ღვთაება უთუ/შამაშის სიმბოლო კი იყო ჭარი.

ამგვარად, ვხედავთ, რომ შუმერების რელიგია პოლითეისტური ყოფილა, ე. ი. მას მრავალღმერთიანობა ახასიათებდა. ღმერთები ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდნენ: მიწისზედა ანუ ციური ღვთაებები და მიწისქვეშა ანუ ქვესკნელის ღმერთები. მათი რაოდენობის დადგენაში გვეხმარება შუმერული თეოლოგიების მიერ დიდი პასუხისმგებლობით შედგენილი ღვთაებათა სპეციალური სიები. ამ თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვანია თეოფორული საკუთარი სახელების მონაცემებიც, რომელთა პირველი ან მეორე ნახევარი, ჩვეულებრივ, ამა თუ იმ ღვთაების სახელია. ღვთაებათა ფუნქციებისა და მათი სახელოს განსაზღვრისათვის ძვირფას ცნობებს შეიცავს მდიდარი შუმერული ლიტერატურა — ზითები, ლოცვები, ჰიმნები, დატირების ტექსტები, იურიდიული ხასიათის დოკუმენტებიც კი. მათში თითქმის ყოველთვისაა ლაპარაკი ღვთაებათა ცხოვრების ამა თუ იმ მხარეზე, მათ საქმიანობაზე.

დღეისათვის დადგენილია, რომ შუმერულ პანთეონში 3500-მდე დიდი თუ მცირე ღვთაება შედიოდა. ღვთაებებს მიწერილი ჰქონდათ უალრესად ადამიანური თვისებები: ისინი ჭამდნენ, სვამდნენ, იძინებდნენ, უყვარდათ, მოშურნეობდნენ და ებრძოდნენ ერთმანეთს ადამიანების მსგავსად, ოღონდ ეს იყო, უკვდავი იყვნენ. ეს საოცარი ღვთაებრივი წილხვედრი — უკვდავება — დედამიწელთაგან მხოლოდ ერთ კაცს, ზიუსუდრას უბოძეს ღმერთებმა წარღვნის დროს კაცობრიობის თესლის გადარჩენისათვის ჯილდოდ. ამის შესახებ მოთხრობილია ერთ ლამაზ შუმერულ მითში, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ შევხვებით.

შუმერის ყოველ ქალაქს თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა. ლავაში, მაგალითად, თაყვანს სცემდნენ ნაყოფიერების ღვთაებას ნინგირსუსს, რომლის სახელობაზე ენსმა გუდემ აავო ქალაქის

შუბერელ ქალთა თმის ვარცხნილობის ნიმუშები

უბირველესი ტაძარი ენინუ. ნიფურში აღიდებდნენ შუმერული პანთეონის ერთ-ერთ უმაღლეს ღვთაებას ენლილს, რომლის ტაძარი ექური („სახლი (არის) მთა“) უმდიდრესად და უმნიშვნელოვანესად იყო მიჩნეული მთელს შუმერში. იგი ამავე დროს შუმერული ნაციონალური კულტურის ცენტრადაც ითვლებოდა. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან ენლილი იქცა საერთო შუმერულ ღმერთად, პანთეონის უმაღლეს ღვთაებად, ხოლო ნიფური — შუმერის მექად. ურში თაყვანს სცემდნენ მთვარის ღვთაებას ნანას. ქალაქ უმას ღვთაება იყო ქალღმერთი ნისაბა და ა. შ. ყოველ ღვთაებას ჰყავდა მეუღლე — ქალღვთაება, რომელსაც იმავე ქალაქში სცემდნენ თაყვანს.

თითქმის ყველა შუმერული ღვთაება მიწიერი წარმოშობისა იყო; მათი დაბადების ადგილად მიაჩნდათ აღმოსავლეთით მდებარე მთიანეთი, სადაც ადრე, შუმერელთა რწმენით, ადამიანთა საცხოვრისი იყო. იქ, მაღალ მთებში, იდგა ღმერთების ტახტი; იქვე იკრიბებოდნენ ისინი მოკვდავთა საქმეების გასარჩევად. საფიქრებელია, რომ მათზე ესოდენ დიდი წარმოდგენა შუმერულ რელიგიაში ზნდა შეეცანათ სამხრეთ შუამდინარეთის დაბლობის პირველამთვისებლებს — ერიდუელებს, რომელთა გონებაშიც მთა, როგორც მათი პირველსაცხოვრისი, მუდამ ნაღვლიან მოგონებად ცოცხლობდა.

შუმერულ პანთეონში პირველ ადგილზე იდგა ექვის უმაღლესი ღვთაება — ანი, ენლილი, ენქი, ნანა, უთუ და ინანა. ისინი ორტრიადაში ერთიანდებოდნენ. პირველ სამეულს შეადგენდა ცისღმერთი ან (აქადურად ანუ), ჰაერის მეუფე ენლილ და მიწის ღვთაება ენქი (აქადურად ეა).

უბირველესი ღვთაება ან (სიტყვასიტყვით: „მაღლა;ცა“) განასახიერებდა ცას და სინათლეს. იგი იწოდებოდა „ღმერთების მეუფედ“ და „მამად“, რომლის უმაღლესი ფუნქცია სამყაროში წესრიგის დაცვა იყო. მორწმუნე შუმერელს ანი წარმოდგენილი ჰყავდა ყოველდღიური, მიწიერი ცხოვრებისაგან ძალიან შორს, უმაღლეს, მესამე ცაში მჯდომ მკაცრ ღვთაებად, რომლის რისხვა სასტიკ სასჯელად ევლინებოდა ადამიანებს. ანისადმი მიძღვნილ ერთ-ერთ ჰიმნში ასე მიმართავენ ამ ღვთაებას:

მაღალო მეუფე, ღვთაებრივი ძალის სრულმყოფელო,
ქედუდრეკო ხარო, ყოველ თესლთა აღმომცენებელო,
ნათელო სახელო, ყველასათვის შიშის შთამწერგავო,
შენს მაღალ ნებას ეერავინ შესცელის
ზენავ, ღვთიური ძალის მაღალო მთაო,
უმალესი ტახტია ადგილი შენი,
ოჲ, ან, ღვთაებათა მეუფე!

1

ანის მეუღლედ ითვლებოდა ქალღმერი ქ („მიწა“), რომელ-
საც ზოგჯერ ნინთუს („სიცოცხლის მომცემს, დამბადებელს“)
ან ნინხურსაგს („მთათა ღედოფალს“) უწოდებდნენ. იგი მი-
აჩნდათ ღმერთების დიდ ღედად.

უძველეს წერილობით ცნობებიდან ვგებულობთ, რომ უმაღ-
ლეს ტრიადაში ღვთაება ანის ადგილი თანდათანობით დაიჭირა
ენლილმა, რომელიც ხშირად „ცისა და მიწის მეუფედ“, „ყველა
ქვეყნის მბრძანებლად“ იწოდება. შუმერელს სწამდა, რომ ამ ქვეყ-
ნად მეფეებს ენლილი ნიშნავს, „აძლევეს მათ სამეფო სახელსა და
კვერთხს, უმზერს მათ მოწყალე თვალით“. თავდაპირველად ენ-
ლილი („მეუფე ქაერისა, მეუფე ქარებისა“) ქაერის ღვთაებად
ითვლებოდა და მხოლოდ შემდეგ, მოგვიანებით, შეიძინა მან მიწის
ღვთაების ფუნქციებიც. მითებში იგი იწოდება აგრეთვე „ბედის-
წერის გამრიგედ“. თავისი მამის, ანისაგან განსხვავებით, ენლილი
კეთილ და ღმობიერ ღმერთად ითვლებოდა. მას მიაწერდნენ ქა-
ლაქების, მცენარეთა სამყაროს შექმნასა და, რაც მთავარია, სამი-
წათმოქმედო იარაღების — თოხისა და გუთნის გამოგონებას. სა-
ყვარელ ღვთაებას მხოლოდ ერთხელ უსაყვედურეს შუმერებმა,
როცა მან არ ინდომა შეეჩერებინა ელამელებისაგან ქალაქ ურის
დაქცევა. ამ ამბისადმი მიძღვნილი დატირების ტექსტის ავტორი
ბრალს სდებს ენლილს იმაში, რომ მან ქვეყანას ციდან მოუვლინა
დამანგრეველი ქარიშხალი, ყურად არ იღო ხალხის ტირილი და
გაანადგურა ური. შუმერებისათვის ურის დამხობა და მეფე იბი-
სუენას ტყვედ წაყვანა მართლაც მზის ჩასვენება იყო და, რა გასა-
კვირია, რომ ამ განწირული სულისკვეთების დროს სამღდურავი დას-
ცდენოდათ მუდამ სასურველი ღვთაების, ენლილისადმი: თუმცა
მთლად მაინც ვერ გასწირეს იგი და ჩადენილი ბოროტება ნაწი-
ლობრივ ენლილის მკაცრსა და დაუნდობელ მამას, ანს გადააბრა-

ლეს. სხვა დროს ყოველთვის გულკეთილსა და მოწყალე ენლილს მისადმი მიძღვნილ ჰიმნებში ამგვარად ასხამდნენ ზოტბას:

ბრძენო მეუფეო, ვინ იცის ნება შენი?
ძღევამოსილო, ექურის ბატონო,
მთებში შობილო, ქართა მეუფეო,
ცათა საბეჭენი გიჭირავს შენ!
ცათა ღარბაზების მეფე ხარ შენ!
ცათა ვასალები გიპყრია შენ!
ბატონო, დიდებულო, მამის გმირთავმირო,
ექურის მეუფეო, მტერთა შემუსკრელო,
გუთანს რომ უძლეები, ეს შენ ხარ, ენლილ!

მომდევნო ღვთაება ე ნ ქ ი („მეუფე მიწისა“) შუამდინარეთის უძველეს ღვთაებად ითვლებოდა. ფიქრობენ, რომ მისი კულტი შუამდინარეთის თავდაპირველი მოსახლეობის, პირობითად წოდებული უბაიდელების (ჩვენი ტერმინოლოგიით, ერიდუელების) გარემოდან უნდა მომდინარეობდეს. ზოგიერთი მეცნიერის (ს. ლენგლენის) აზრით, შუმერის ადგილობრივი სახელწოდება ქიენგი ან ქიენქი („მიწა (ღვთაება) ენქისა“) სწორედ ამ ღვთაების სახელი-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ერიდუელების, იმავე უბაიდელების რწმენა-წარმოდგენების სამყაროსადმი ღვთაება ენქის კულტის მიკუთვნებას შეიძლება მხარს უჭერდეს ზოგიერთი ასეთი ფაქტიც: ენქის სახელი მჭიდროდ უკავშირდება მთის კულტს; მისი მთავარი და გავრცელებული ეპითეტი იყო ქ უ რ გ ა ლ — „დიდი მთა“. ღვთაების სიმბოლურ ცხოველად კი აღიარებდნენ მთის თხას. ენქის მთავარი საკულტო ადგილი თავიდანვე იყო უძველესი ქალაქი ერიდუ, რომელიც, როგორც უკვე ვთქვით, მთებიდან შუამდინარეთის დაბლობში ჩამოსული და ამ მიწის ამთვისებლების პირველსა-ცხოვრისი იყო. შედარებით მოგვიანებით ამ მხარეში მოსულ შუმერებს, როგორც ჩანს, ენქის კულტი საკმაოდ ფეხმოკიდებული დახვდათ. მათ არა მარტო შეიყვანეს ენქი თავიანთ პანთეონში, არამედ ერთ-ერთი სა-პატიო ადგილიც დაუმკვიდრეს.

კლასიკური ხანის თეოლოგიური ლიტერატურის ცნობებით, ენქი ითვლება ანის ვაჟიშვილად და ენლილის უმცროს ძმად. იგი მიაჩნდათ მიწისქვეშა მტკნარი წყლის უკიდევანო სიერცის —

აბზუს მეუფედ და აგრეთვე სიბრძნის მფარველ ღვთაებად. ენქის მიეწერებოდა დამწერლობის, ხელოსნობისა და ხელოვნების გამოგონება. ყველა ეს სიკეთე მან ხალხს გადასცა.

ჩვენ ქვემოთ მოვიყვანთ ენქისადმი მიძღვნილი ჰიმნის ერთ ნაწყვეტს, რომელშიაც ჩანს ამ ღვთაების დიდი ავტორიტეტი, მისი ფუნქციები და სახელოც. აი, როგორ მიმართავდნენ შუმერები მას:

მალაზარიანო, სიტყვაბეჭდიანო, ყოველთა მცოდნე,
ციურ ღვთაებათა დიდო მეუფეო, ჰეკიანო ენქი,
დათურულ ზრახვათა შემტყობი შენ სარ, მართალსიტყვიანო,
გაციკროვნებიდან შებინდებუნდებამდე მინდა სულ გადილო:
„ღვთაებრივი ძალა“ რომ გვიბოძე მცველად,
დიდი ანის შეილო, ბრწყინვალეო ენქი,
უმრწემესო ძმავო ენლილ ღვთაებისა,
ოვით „მეორე ენლილ“! ბედის გარიგება
მუდამ შენ ხელთ არის, ძმისგან ბოძებული;
შენი განაწილი ურყევია მარად,
ჩვენო მეუფეო, ბრძენთა ბრძენო ენქი!

ღვთაებათა პირველი სამეული — ანის, ენლილისა და ენქის შემადგენლობით, განასახიერებდა მთელს სამყაროს, რომელიც იყო ცის, მიწისა და წყლის ერთიანობა. თავის მხრივ, წყალი ითვლებოდა ყოველივე არსებულის პირველსაწყისად.

შუმერულ პანთეონში მეორე ადგილი ეჭირა ღმერთების მომღეწო ტრიადას, რომელიც პირველთან შედარებით არ იყო მაინცადამაინც გამორჩეული. ამ რიგში ერთიანდებოდნენ ასტრალური ღვთაებები, კერძოდ, მთვარის ღვთაება ნანა (აქადურად სინი ან სუენი), მზის ღვთაება უთუ (აქადურად შამაში) და ქალღმერთი ინანა (აქადურად იშთარი). ამათგან პირველი — ნანა მწყემსთა მფარველი უძველესი ღვთაება იყო — შვილი ენლილისა და ძმა ღვთაება უთუსი. უთუ კი შუმერულ თემიდან — სამართლიანობისა და კანონმდებლობის მფარველად მიაჩნდათ.

ამ ტრიადის მესამე წარმომადგენელი — ინანა — ღვთაება უთუს და, აისსა და დაისს განასახიერებდა. ამავე დროს იგი იყო ცხოველთა მეუფე და სიყვარულისა და სიტყბოების ქალღმერთი. შუმერები მას თვლიდნენ მთავარ ღვთა-ღვთაებადაც — ნაყოფიერებისა და გამრავლების მფარველად. ეს ფუნქცია ადრე ეკუთვნოდა ანის მეუღლე ნინხურსაგს (იგივე ნინთუ), მაგრამ როცა ამ

უკანასკნელის ადგილი ინტიმურ ურთიერთობაში დაიჭირა ინანამ, ღელა ღვთაების ფუნქციებიც მასზე გადავიდა. საერთოდ, ღელა, ღვთაების კულტი ყველაზე უძველესი იყო შუამდინარეთში. იგი შუმერებმა შეითვისეს ადგილობრივი, დამხვდური მოსახლეობისაგან, რომლებმაც შექმნეს ნაყოფიერების კულტი და, სხვათა შორის, ამ ქალღმერთის თიხის პირველი ქანდაკებაც (IV ათასწლეულის დასაწყისი).

შუმერულ პანთეონში, გარდა ამ ღვთაებებისა, გამოირჩეოდნენ ენლილის შვილები — ნინურთა და ზაბაბა. ნინურთას კულტი უკავშირდებოდა ნაყოფიერების ცნებას, უმეტესად მიწათმოქმედებას, ზოლო ზაბაბა მკვეთრად გამოხატული ომის ღმერთი იყო. ალბათ ამიტომაც მას უფრო აქადურ გარემოში ათაყვანებდნენ. არაა გამოირიცხული, რომ შუმერულ პანთეონში ზაბაბა აქადელებმა შეიყვანეს.

ამათი ძმა იყო ნინგირსუ, რომელიც თავისი ფუნქციებით უფრო ნინურთას უახლოვდებოდა. მისი მთავარი მოვალეობა ნაყოფიერ მინდვრებსა და სარწყავ არხებზე ზრუნვა იყო.

ერთ-ერთი საპატიო ადგილი ეჭირა მარდუქს. მისი შუმერული სახელი იყო ამარ-უთუ, რაც „(ღვთაება) უთუს მოზვერს“ ნიშნავს. შუმერულ პანთეონში მარდუქი XXVII საუკუნიდან ჩნდება, ზოლო ურის III დინასტიის ხანაში იგი უკვე ქალაქ ბაბილონის მთავარი ღვთაებაა. მოგვიანებით ამ ქალაქის თანდათანობითი აღზევების კვალობაზე მარდუქმა უმაღლესი ღვთაებების, ანისა და ენლილის ფუნქციებიც შეიძინა და ბაბილონური პანთეონის უპირველესი ღმერთი გახდა. იგი იყო ენქისა და მისი მეუღლის, დამქინუს შვილი, რომელმაც მამისაგან მემკვიდრეობით მიიღო კეთილი ღმერთის ფუნქციები.

შუმერულ პანთეონში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა დასავლეთ სემიტური პანთეონის წარმომადგენელი, ამინდის ღვთაება ადადი. მისი სახელი შუმერულ ღვთაებათა სიებში III ათასწლეულის შუა ხანებიდანვე შექპონდათ. ძალზე გავრცელებული იყო მარცვლეულის მფარველი ღვთაების ღუმუზის (აქადურად თამუზი) კულტიც. ინანას მეუღლედ მიჩნეული ღუმუზი მკედრადი და აღდგომადი ღმერთი იყო და განასახიერებდა მარად ცოცხალსა და განახლების შეუწყვეტელ პროცესში მყოფ

ბუნებას. მისი კულტი, შუამდინარეთის გარდა, გავრცელებული იყო მთელ წინა აზიაში.

მიწისქვეშა ანუ ქვესკნელის ღვთაებები ძირითადად ბოროტი და ადამიანის მოღმესათვის ავის მომასწავებელი ღმერთები იყვნენ. მათ შორის პირველი ადგილი ეჭირა ნერგალს — მტრობისა და ომის ღმერთს. მკვდართა საუფლოს განაგებდა ქალღმერთი ერეშქიგალი, ონანასადა — მისი ქვესკნელელი მოწინააღმდეგე. ამავე კრებული ერთ-ერთი წარმომადგენელი იყო ძველქალაქური ღვთაება ერა — შავი ჭირისა და ჟამიანობის ღმერთი. აქალაქური მითების მიხედვით, იგი ღედამიწას ჭირის გასავრცელებლად და ადამიანთა მოღმეს მოსასპობად ევლინებოდა.

მორწმუნე შუმერელი დიდ პატივს სცემდა ღვთაებებს — უხვად სწირავდა მათ მსხვერპლს. მაგრამ იგი ამას აკეთებდა ამქვეყნიური არსებობის გახანგრძლივების მიზნით და არა იმიტომ, რომ სამოთხეში სამარადისო სასუფეველი დაემკვიდრებინა. შუმერელი ცხოვრებას უფრო პრაქტიკოსის თვალთ უყურებდა. მისთვის მთავარი იყო მიწიერი ცხოვრების უკეთ მოწყობა.

შუმერები საიქიოს უწოდებდნენ „მოუსაველეს, უკან მოუბრუნებელს“ (ქ უ რ ნ უ გ ი). მათი წარმოდგენით, საიქიოს წინ ჩამოუდის მდინარე, რომელიც მიცვალებულს ნავით უნდა გადაელახა. უეჭველად ამიტომ ატანდნენ გარდაცვლილს საფლავში თიხის პატარა ნაგებს. ურის III დინასტიის ერთ-ერთ სამარხში ასეთი ნავი ვერცხლისაც კი იყო. შუმერელთა ამ ძველისძველმა რწმენამ ოდნავ სახეცვლილი ფორმით ბერძნებამდეც მოაღწია. ბერძნულ მითებში ნათქვამია, რომ მიცვალებულთა სულები საიქიოს მდინარეზე ნავით გადაჰყავს ქარონს, რომელიც მომსახურებისათვის გარკვეულ გასამრჯელოს იღებს. ამიტომ ბერძნები მიცვალებულს პირში მონეტებს უდებდნენ და ქარონისათვის მისაცემად ატანდნენ.

მდინარეზე გადასული მიცვალებული მიადგებოდა შვიდი კარით ჩარაზულ ქვესკნელის საუფლოს. ყოველი კარის გავლისას ადამიანის სულს სხვადასხვა ცერემონიაში უნდა გაეცლო და მხოლოდ ამის შემდეგ წარდგებოდა ქვესკნელის მრისხანე ღედოფლის ერეშქიგალის სამსჯავროზე. ქალღმერთი კი მიცვალებულს გაამწესებდა მოუსაველეთის ქვეყანაში: აქ, მტვრიან გარემოში, მუ-

დამ სიბნელე სუფევდა, შემაზრზენ მყუდროებას დროდარო თუ არღვევდა ბოროტი სულების ფარფატი. მოუსაღლეთი მხოლოდ შვის ღამეული მოგზაურობისას თუ განათდებოდა მკრთალად¹. ამ დროს მოუდიოდა მიცვალებულს ერთობ უგემური საჭმელი და

შუმერული ნავის ვერცხლის მოდელი

უვარგისი წყალი. ესეც მხოლოდ მაშინ, თუ მის ხსოვნაზე ვინმე იზრუნებდა და ღმერთებს საამისოდ მსხვერპლს შესწირაედა ამკვეყნად.

ეს შეხედულება კარგად აისახა ძველი შუამდინარეთის დაკრძალვის წესშიაც. მიცვალებულს მიწაში თითქმის არაფერს ატანდნენ. მხოლოდ ურის I დინასტიის მეფეთა შედარებით მდიდრულ სამარხებში იყო ჩაყოლებული მცირეოდენი სასმელ-საჭმელი, რასაც, ალბათ, სასაგზლო დანიშნულება ჰქონდა. აქვე გვხვდება ზოგიერთი ნივთიც, რომელიც განსაკუთრებით უყვარდა მიცვალებულს სიცოცხლეში. რიგითი პირების საფლავები ამ მხრივ ძალზე ღარიბულად გამოიყურებიან; რამდენიმე აუცილებელი, დაკრძალვის რიტუალისათვის საჭირო ნივთი და სასმელ-საჭმელისათვის განკუთვნილი თითო-ოროლა თიხის ჭურჭელი — ეს იყო და

¹ შუმერებს სწამდათ, რომ შუე ღამით მიუსაღლეთის ქვეყანაში გაივლიდა.

ეს, რაც მიჰქონდა შუმერელს მოუსავლეიში. იგი შეჩვეული იყო უბრალოებასა და ცხოვრების მკაცრ წესს ამქვეყნად და შეშაღებული იყო იმქვეყნიური მწირი ცხოვრებისათვის.

ღვთაებათა მიწიერ სამყოფად ითვლებოდა ტაძარი, სადაც ისინი ივანებდნენ დედამიწაზე მოგზაურობის დროს. შუმერში ტაძრების მშენებლობას უპირველესი ადგილი ეჭირა. მეფეები თავიანთ წარწერებში თავს მხოლოდ არხების გაყვანითა და ტაძრების მშენებლობით იწონებენ. ლაგაშის ცნობილი ენსის გუდესათვის „მშენებელი ენსის“ ტიტულის მიკუთვნება სწორედ ტაძრებზე მისმა თავგამეტებულმა ზრუნვამ განაპირობა. ალბათ, ამაზე დიდი და საპატიო ტიტული ლაგაშის მეფისათვის არაფერი იქნებოდა!

ყოველ ქალაქში მთავარი ტაძარი ეძღვნებოდა ამ ქალაქის მფარველ ღვთაებას. მაგალითად, ქალაქ ნიფურის უპირველესი ტაძარი ექური ითვლებოდა ნიფურის მფარველი ღვთაების, ენლილის დასასვენებელ ადგილად; ერიდუში ზღვა ღვთაება ენქისადმი მიძღვნილი უმთავრესი ტაძარი ეენგურა („სახლი მტკნარი წყლისა“), ხოლო ლაგაშის უმთავრესი ტაძარი ენინუ („სახლი — ორმოცდაათი“) იყო ამ ქალაქის მფარველი ღვთაების, ნინგირსუს სახელობაზე აშენებული სალოცავი.

ცენტრალური ტაძრის გარდა, ქალაქში იყო სხვა ღვთაებებისადმი მიძღვნილი საკულტო შენობებიც. მაგალითად, ლაგაშსა და მის მიდამოებში ენინუს გარდა აგებული იყო 70-მდე დიდი და მცირე სატაძრო შენობა.

ტაძარი რთული ორგანიზაციული და სამეურნეო ერთეული იყო. მას სათავეში ედგა კულტის მთავარი მსახური და გამრიგე — უფროსი ქურუმი, რომელსაც ურუქ-ჯემდეთ-ნასრის ეპოქაში ეწოდებოდა ენ („მეუფე“), კლასიკურ ხანაში კი (XXII—XXI სს.) — სანგა. მის ხელქვეით გაერთიანებული იყო კულტის მსახურთა მთელი ჯგუფი: მისნები, შემლოცველები, მგალობლები, რელიგიური რიტუალის უშუალო აღმსრულებლები — ეგრეთწოდებული „ზეთის მცხებლები“ და მისთანანი. თითქმის ყველა ტაძარში იყო

ქურუმ ქალთა პერსონალიც, რომელსაც ხელმძღვანელობდა უფრო-სი ქურუმები ქალი ენთუ („დელოფალი“).

ტაძრის მეთაური, სანგა საკულტო საქმიანობასთან ერთად განაგებდა სატაძრო მეურნეობასაც. ამაში მას ეხმარებოდა სპეციალური თანამდებობის პირი შაბრა. ჩვენამდე მოღწეული სატაძრო არქივების ათასობით საბუთი ზუსტ, ნათელ ცნობებს გვაწვდის ტაძრის რთული სამეურნეო ცხოვრების შესახებ. ჩვენ ვიცით, რომ ტაძრის განკარგულებაში, მოძრავ ქონებასთან ერთად, შედიოდა მიწის უზარმაზარი მასივები, რომლებიც იწოდებოდა შესაბამისი ღვთაების საკუთრებად. ამ მიწების ძირითად ნაწილს ტაძარზე დამოკიდებული მეთემეები და ტაძრის მუდმივი მუშახელი ამუშავებდა. მეორე ნაწილი გაიცემოდა რიგით მეთემეებზე იმ პირობით, რომ მათ განსაზღვრული დროით ემუშავათ ტაძრის მიწებზე, ე. ი. კულტის სასარგებლოდ შეესრულებინათ შრომითი ბეგარა. მესამე ნაწილი მიწებისა კი გაიცემოდა იჯარის წესით ყველა მსურველზე. საიჯარო ქირა, ჩვეულებრივ, მოსავლის $\frac{1}{3}$ შეადგენდა. როგორც ვხედავთ აქ აღწერილი სურათი ჩვენთვის კარგად ცნობილ ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ ეკონომიკურ ურთიერთობებს.

ტაძარი არა მარტო რელიგიური, კულტურის ცენტრიც იყო. აქ გახსნილი ჰქონდათ წერა-კითხვის შემსწავლელი სკოლები; აქვე წარმოებდა ლიტერატურული და სამეცნიერო მუშაობაც. ამ შხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდა შუმერის რელიგიური ცენტრის, ქალაქ ნიფურის მთავარი ტაძარი ექური.

შუმერული ლიტერატურა

შუმერული რელიგია იყო მასშტაბოვებული წყარო შუმერული ლიტერატურისა, რომელიც თითქმის ისევე ძველია, როგორც შუმერული დამწერლობა. ვარაუდობენ, რომ პირველი ლიტერატურული ჩანაწერები III ათასწლეულის I ნახევარში უნდა გაჩენილიყო, რომელთაც ჩვენამდე არ მოუღწევიათ. შუმერული ლიტერატურის არაერთი ნიმუში განეკუთვნება შუმერული რენესანსის — ურის III დინასტიის ხანას, როცა ინტენსიურად დაიწყო

მათი წერილობითი ფიქსაცია. II ათასწლეულის პირველი საუკუნეებიდან ეს საქმე დიდი მონღომებით გააგრძელეს შუამდინარეთელმა სემიტებმა, რომელთა წყალობით არა ერთი შედეგრი გადაურჩა დავიწყებას და მოაღწია ჩვენამდე; თუმცა ბევრი რამ, უმეტესად, ღრმად და ძნელბედობამ გაანადგურა და სამუდამოდ იკარგა ყველასათვის.

შუმერები უდიდესი გულმოდგინებითა და გასაოცარი სიყვარულით უვლიდნენ ყოველგვარი შინაარსის წერილობით ძეგლს. განსაკუთრებულ მზრუნველობას ლიტერატურული ნაწარმოების მიმართ იჩენდნენ. შუმერელი ფილოლოგები სკრუპულუზურად აღრიცხავდნენ თითოეულ მათგანს, ანახლებდნენ დაზიანებულ ფირფიტებს, არ კარგავდნენ და ბეჯითად აფიქსირებდნენ ლიტერატურული ნაწარმოებების სხვადასხვა ვარიანტებს.

ჩვენამდე მოაღწია კლასიკური ხანის ნიფურში შედგენილმა ლიტერატურული ნაწარმოებების სიამ, რომელიც, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, ყველაზე უადრესი საბიბლიოთეკო კატალოგია. იგი შედგენილია თავისებური წესის დაცვით. როგორც ამ კატალოგიდან ჩანს, შუმერები ჯერ თუ იმ ნაწარმოებს გამოკვეთილ სათაურს არ უკეთებდნენ იმგვარად, როგორც ეს დღეს ჩვენს წარმოდგენაშია დამკვიდრებული. ისინი სათაურად მიიჩნევდნენ დასაწყისის სტრიქონის პირველ ნახევარს, დაახლოებით ისე, ჩვენ რომ ახლა ქართული ლიტერატურის შედევრები ამ სახით ჩამოვთვალოთ: „სამშობლოს ცასა...“, „ვინ დასთვალოს...“, „ღამის წყვილიაღი ჩაფლული...“, „მოყმემან პირშიშველამან...“, „იქნებოდა ღამის ცხრა საათი...“, „ფუჰ, შეგარცხვინოს ღმერთმა...“ და სხვები. როგორც ქართველი კაცისათვის სულ ადვილად მისახედრია, თუ რა და რა ნაწარმოები იგულისხმება ჩამოთვლილი ფრაზების ქვეშ, ასევე განათლებული შუმერელისათვის საუბებით გასაგები იყო, რომ სიტყვები „ლუქინგია აგა“ („აგას ელჩები“) იყო დასაწყისი ნაწარმოებისა, რომელშიც მოთხრობილია გილგამეშისა და ქიშის მეფე აგას შორის გამართულ ბრძოლაზე. ადამიანის შექმნის შესახებ შუმერული მითის ლიტერატურული ვერსია იწყებოდა ამ სიტყვებით: „ხურსაგ ანქიბადა“ („როდესაც ცისა (და) მიწის მთასთან“), ხოლო სიტყვები: „თურანა მუშ

მინიგა“ („მან დაუტევა სადგომი თვისი“) „ურის დაქცევის შესახებ გოდების“ პირველი სტრიქონის პირველი ნახევარია.

აი, ამ წესის დაცვით არის ჩამოთვლილი ზემოთ ნახსენებ სიაში შუმერული ლიტერატურის 87 ნაწარმოები. დღეისათვის ამ 87 ნაწარმოებიდან მხოლოდ 32-ია გამოვლენილი. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ მომავალში დანარჩენებიც აღმოჩნდება. აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: სრულიადაც არაა გამორიცხული, რომ ეს 87 დასახელებაც მთლიანად ვერ ამოწურავდა შუმერულ ლიტერატურას. სიის შემდგენელ ნიფურელ ფილოლოგს, როგორც ჩანს, უფრო აინტერესებდა აღერიცხა მხოლოდ მისდამი დაქვემდებარებულ წიგნთსაცავში დაცული ნაწარმოებები. მსგავსი წიგნთსაცავები კი შუმერის სხვა ქალაქებშიც არსებობდა, სადაც, შესაძლებელია, სხვა ხასიათის ლიტერატურული ნიმუშებიც ინახებოდა. მათ შესახებ ჩვენ დღეს არაფერი ვიცით. მიუხედავად ამისა, შუმერულთა შემოქმედებით ნიჰსა და დახვეწილ ლიტერატურულ გამოვლენაზე საკმაოდ მაღალ წარმოდგენას გვიქმნის ის 32 ნაწარმოებიც.

ახლავე უნდა ვთქვათ, რომ შუმერული ლიტერატურის ბრწყინვალე ნიმუშები უაეტოროა. უფრო ზუსტად, ჩვენთვის უცნობია მათი აეტორები. ეს იმითაა გამოწვეული, რომ შუმერული მწერალი — შემოქმედი თავის სახელს ჩვეულებრივ არ აწერდა ნაწარმოებს. უმეტეს შემთხვევაში ეს გასაგებია. შუმერული წერილობითი ლიტერატურა ფოლკლორიდან ამოიზარდა. მითები თუ საგმირო ეპოსი თავდაპირველად ზეპირად იქმნებოდა. მხოლოდ მოგვიანებით ხდებოდა მათი ჩაწერა. ჩამწერი კი არ იკადრებდა, ყველასათვის ცნობილი ნაწარმოები თავისად გაესაღებინა. მაგრამ არც წმინდა ლირიკულ ნაწარმოებებს, როგორცაა, ვთქვათ, „ურის დაქცევის შესახებ გოდება“, „სატრფილო ჰიმნი მეფე შუსუენასადმი“, „გოდება მეფე შუსუენაზე“ და მისთანანი, არ ახლავთ შემოქმედთა ხელმოწერა. ასეთ შემთხვევაში, გადამწერს უფრო მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა, თავისი ც ბლომად შეეტანა ნაწარმოებში. მსგავსი რამ შუმერული ლიტერატურის არა ერთი ნიმუშის მიმართ დასტურდება. ამ გაგებით ინდივიდუალური შემოქმედება დროთა განმავლობაში კოლექტიური შემოქმედების ნაყოფად იქცეოდა. გამონაკლისია მხოლოდ ორი ნაწარმოები, ეგრეთ-

წოდებული „ლუდინგიკას ელეგიები“. მათში მაღალოსტატურადაა გადმოცემული მამისა და საყვარელი მეუღლის გარდაცვალებით გამოწვეული, სულით-ხორცამდე შემძვრელი განცდები ვინმე ლუდინგიკასი, რომელიც თავისუფლად შეგვეძლო დაგვეყენებინა ყოველი ეპოქის დიდი პოეტების გვერდით.

შუმერული ლიტერატურა წარმოდგენილია ყველა ძირითადი ჟანრით. განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა მითი და ეპოსი. საუკუნეთა მანძილზე იქმნებოდა მთელი ციკლი მითებისა და საგმირო ეპოსებისა, რომლებშიაც აისახებოდა შუმერების შეხედულებანი სამყაროს აგებულებაზე, მიწიერ ცხოვრებაზე, სოციალურ ურთიერთობაზე. მათი ძირითადი სიუჟეტებია სამყაროს, ღმერთებისა და ადამიანების შექმნა, ღვთაებათა ცალკეული გამოგონებანი და მათი გავრცელება დედამიწაზე, წარლენა და, ბოლოს, სხვადასხვა გმირთა საქმენი სამამაცონი.

ყველა ეს ნაწარმოები, საერთოდ კი მთელი შუმერული ლიტერატურა, ლექსადაა წარმოდგენილი. პროზა ისე, როგორც ეს ჩვენ გვესმის დღეს, შუმერებისათვის უცნობი დარჩა. ამას თავისი ახსნა მოეძებნება. შუმერული ავტორები ხომ უშუალო და უახლოესი მეშვეიდან იყვნენ იმ ზეპირმოქმელებისა, რომლებმაც წერაკითხვა არ იცოდნენ და თავიანთ შემოქმედებას ლექსის ფორმაში აყალიბებდნენ; ზეპირი თხრობისას ეს უფრო მოქმედებდა მსმენელზე. შუმერული განათლებული ავტორები კი ამ ტრადიციებზე აღიზარდნენ. შემოქმედების გზაზე მათი პირველი დებიუტი იყო ლექსის ფორმის მქონე ზეპირი ნაწარმოებების ჩაწერა და მათი დამუშავება. ამ ფორმას შეეჩვივნენ ისინი და ეს ფორმა გააბატონეს კიდევაც თავიანთ შემოქმედებაში საუკუნეების მანძილზე. ეს გარემოება ზოგად წარმოდგენას გვაძლევს საერთოდ ლიტერატურის აღმოცენებისა და განვითარების ეტაპებზეც.

ერთი წყება მითებისა გვიამბობს სამყაროს, ღმერთებისა და ადამიანის შექმნის შესახებ. ამ მხრივ ძალზე საინტერესოა ერთ-ერთი მითის — „გილგამეში, ენქიდუ და ქვესკნელის სამეფოს“ — შესავალი, სადაც ნათქვამია, რომ თავდაპირველად ცა და დედამიწა ერთიანი იყო, რომლის ფუძე პირველქმნილი უსაზღვრო ოკეანის ფსკერზე იდგა. მოგვიანებით ცის ღმერთმა ანმა ზევით ასწია ცა, ხოლო ქი („დედამიწა“) ქვევით ჩამოიწია. დედამიწისა და ცის

შეუღლების, მათი ერთად ყოფნის დროს, გაჩნდა ღვთაება ენლილი.

ამ ციკლის მეორე მითში, რომელსაც პირობითად „ენლილისა და ნინლილის შეუღლება“ ეწოდება, მოთხრობილია, თუ როგორ წარმოიშვნენ სხვა ღმერთები ამ ორი ღვთაების შეუღლების შედეგად.

საინტერესოა მითის „ენქისა და სამყაროს შექმნის“ სიუჟეტი, რომელიც ძალზე ახლოს დგას მიწიერი ცხოვრების შექმნაზე არსებულ ბიბლიურ ლეგენდასთან. მითი იწყება ღვთაება ენქის შექებით. შემდეგ ნათქვამია, რომ ღმერთებმა მოუწოდეს მას, ჩაეიდეს ღეღამიწაზე და იქ თავისი ღვთაებრივი მოვალეობა შეასრულოს. ენქი ჩამოდის ღეღამიწაზე და აკეთებს ადამიანს თიხისაგან. შემდეგ ქალღმერთ ნინმახის (იგივე ნინთუ, ანის მეუღლე) დახმარებით აცოცხლებს თავის ქმნილებას და ასწავლის ჭამას, სმას, სიარულს, ლაპარაკსა და აზროვნებას. ამის შემდეგ ენქი აჩენს მცენარეებსა და ცხოველებს. სპარსეთის ყურეში ზღვისა და ქარების მოძრაობის კანონების დაწესების შემდეგ ენქიმ

მიმართა გუთანსა და კავს,
ენქიმ, უმაღლესმა მბრძანებელმა,
გაავლო წმინდა ხნულები,
განაწესა მინდვრად პურის აღმოცენება,
ენქიმ დაავალა (მათზე ზრუნვა) ღვთაება ენლილს.

აქადელებმა რამდენიმე ახალი მოტივი დაუმატეს ამ მითს, განაერცეს იგი და ჩამოაყალიბეს შესაქმნის მითის ვრცელი ვარიანტი, რომელიც დასაწყისი სტრიქონის პირველი ნახევრის მიხედვით იწოდება როგორც „ენუმა ელიშ“ („როდესაც ზემოთ...“). აქ აღარ გადმოცემთ ამ ნაწარმოების შინაარსს, რადგანაც იგი ბევრ რამეში იმეორებს სიუჟეტის შუმერულ მოტივებს. მოვიყვანთ მხოლოდ მის დასკვნით ნაწილს, სადაც გადმოცემულია შუმერულ-აქადელთა შეხედულება ადამიანის დანიშნულების შესახებ. ღვთაება მარდუქი, რომელიც ამჯერად ენქის ფუნქციებს ასრულებს, ასე ეუბნება თავის მამას ეას:

სისხლს შევადეებ, ძვალს წარმოვემნი,
დავსვამ ლულუს, კაცი იქნება სახელი მისი,
დაეკისროს ღმერთთა სამსახური,
ხოლო, ღმერთებმა დაე, განისვენონ.

(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

აი, თურმე რისთვის შეუქმნიათ ღმერთებს ადამიანი. ამ იდეის წყალობით, აღნიშნული მითის აქადური ვერსია ძალზე სწრაფად გავრცელდა რელიგიის მსახურთა წრეში; მას ყოველ ახალ წელს საჯაროდ კითხულობდნენ და ფართოდ ავრცელებდნენ მის ცალკეულ ეპიზოდებს. ამ მითის სიუჟეტი გახდა სამყაროს შექმნის ბიბლიური ლეგენდის ერთ-ერთი უშუალო წყარო.

ერთობ პოპულარული იყო წარღვნის სიუჟეტიც. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ეფფრატის წყალდიდობა დროდადრო ღამანგრეულ და ყველაფრის წამლეკავ შთაბეჭდილებას ტოვებდა სამხრეთ შუამდინარეთის მკვიდრთა წარმოდგენაში. არაა გამორიცხული, რომ პირველქმნილი ცხოვრების წარსოცვის ლეგენდა ჯერ კიდევ პროტოშუმერულ გარემოში აღმოცენდა. წიგნიერმა შუმერებმა კი ლიტერატურულად დაამუშავეს იგი.

წარღვნის სიუჟეტი არაერთ მცირე და დიდი ზომის ლიტერატურულ ჟანრში აისახა. დღეისათვის მიკვლეულია წარღვნის შესახებ არსებული მითის შუმერული ვარიანტის ერთი ფირფიტა, რომელიც მომდინარეობს ნიფურიდან. იგი, სამწუხაროდ, ძალზე დაზიანებული სახითაა მოღწეული. ფირფიტა თავის დროზე 300-მდე სტრიქონს შეიცავდა. აქედან გადარჩენილია მხოლოდ 71 სტრიქონი. ამის გამო ჩვენთვის უცნობი რჩება ლეგენდის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი დეტალი. შესავლის შემორჩენილ ნაწილში მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ შექმნეს ადამიანთა მოღვმა დიდმა ღმერთებმა — ანშა, ენლილმა, ენქიმ და ნინხურსაგმა. მათვე გააჩინეს დედამიწაზე ქალაქები, რომელთა შორის უპირველესი იყო ერიდუ. აქ მოხრობა წყდება. ალბათ, შემდეგ გადმოცემული იქნებოდა ღვთაებათა გადაწყვეტილება დედამიწაზე წარღვნის მოვლინების შესახებ. ზოგიერთი ღვთაება წინააღმდეგია ასეთი მკაცრი განაჩენისა. განსაკუთრებით შეწუხებულია ქალღმერთი ინანა. ამის შემდეგ მოქმედება ხდება დედამიწაზე. მოთხრობილია ღვთისმოსიშ მეფე ზიუსუდრაზე, რომელიც მოქმედებს სიზმარში გამოცხადებული ღმერთების ნების მიხედვით. ერთ დღეს ზიუსუდრას შემოესმა რომელიღაც ღვთაების ხმა (მისი სახელი ტექსტში სათანადო ადგილის დაზიანების გამო არ იკითხება), რომელმაც ასე დაარიგა იგი: „დადექ კედელთან, მე გეტყვი და შენ შეისმინე ბრძანება ჩემი. ღმერთების გადაწყვეტილებით მოვლენი-

ლი წარღვნა წალეკავს დიდ საკურთხევლებს და გაანადგურებს
კაცთა მოღმას“. ტექსტის მომღეწო დაზიანებული ადგილი, ჩანს,
დაწერილებით დარიგებას შეიცავდა იმის შესახებ, თუ როგორ უნ-
და აეგო ზიუსუდრას ზომალდი, რათა თავი გადაერჩინა. შემდეგ
ტექსტში ნათქვამია:

ქარიშხალნი ძლევამოსილნი ყველანი ერთად მოვარდნენ,
და იმავე წუთში წარღვნამ დაფარა ყველა ტაძარი.
შემდგომად შეიდი დღისა და შეიდი ღამისა,
რა წარღვნა მიწის პირს წარღვნიდა,
ზომალდს ზეირთებში მიმოიტაცებდა,
(როცა) აღმობრწყინდა მზის ღმერთი უთუ. ცალ და
ხმელეთად ნათლის მომფინელი,
ზიუსუდრამ გააღო სარკმელი ზომალდისა,
ზიუსუდრა, მეფე, განერთხა უთუს წინაშე.
მეფემ შესწირა მას ხარი და ცხოვარი.
(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

ბოლოს ნათქვამია, რომ დიდმა ღმერთებმა ზიუსუდრას —
„ყოველგვარ მცენარეთა და კაცთა თესლის გადამრჩენელს“ —
შინიჭეს მარადიული სიცოცხლე.

წარღვნის ეს სიუჟეტი, რამდენადმე გადამუშავებული სახით,
ერცლად წარმოგვიდგინეს სემიტებმა ცნობილ გილგამეშის ეპოს-
ში, ძველმა ებრაელებმა კი შუმერებისაგან მომდინარე ეს ლეგენ-
და გაიცინეს შუამდინარეთელი სემიტების მეშვეობით, შეიტანეს
იგი ბიბლიაში და ამ გზით ეს მითი მსოფლიოს ყველა ხალხში
გავრცელდა.

შუმერული სამყაროსაგან საშუალებო გზებით სხვა მოტივე-
ბიც შემოვიდა ქრისტიანულ რელიგიაში. უპირველეს ყოვლისა, ეს
ითქმის მკვდრეთით აღდგომაზე. როგორც ცნობილია, ქრისტეს
შესახებ მოძღვრება ამ მთავარ მოტივს ემყარება: თითქოს ადამი-
ანთათვის ჯვარცმული ქრისტე გარდაცვალებიდან მესამე დღეს
მკვდრეთით აღსდგა და ცაში დაიმკვიდრა სამუდამო სასუფეველი.
ღვთაების გარდაცვალებისა და მისი კელავ აღდგომის იდეაც პირ-
ველად შუმერებმა დაამუშავეს. მათ ამ საკითხს მიუძღვნეს ლამაზი
მითი-პოემა, რომლის მოქმედ გმირებად გამოიყვანეს ქალღმერ-
თი ინანა და მისი მეუღლე, მიწიერი მოკვდავი მწყემსი დუმუზი
(ბიბლიური თამუზი). მითში თავშეკავებული ზომიერებითაა აღ-

წერილი ქალღმერთისა და მწყემსის სიყვარული. მასში ბრწყინვალედაა გადმოცემული ეგოიზმისა და ვერაგობის შემაზარხენი მაგალითები, სიკვდილის წინაშე ყოვლისმომცველი შიშის გრძნობა და სისუსტე.

შუმერული ლიტერატურის ცნობილმა სპეციალისტმა ს. კრამერმა მცირე ფრაგმენტებისაგან აღადგინა ამ მითის მთლიანი სახე, რომელიც რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება: „ინანასა და ღუმუზის ქორწინება“, „ინანა და ღუმუზი“, „ინანას შთასვლა ქვესკნელად“ და „გლოვა ღუმუზიზე“. მთლიანად მითი-პოემა დღეისათვის ამ სახით გამოიყურება: ქალღმერთ ინანას ხელი სთხოვა მოკვდავმა მწყემსმა ღუმუზიმ. თავისი ძმის, ღვთაება უთუს რჩევით, ქალწული ინანა ამჯობინებს გაჰყევს მწყემსს; ამით იგი ზურგს შეაქცევს მიწათმოქმედ ენქიმდუსს, რომელიც ასევე ცდილობდა ქალღმერთის გულის მონადირებას. პოემაში ოსტატურადაა დაპირისპირებული მწყემსი და მიწათმოქმედი, რომელთა სიმდიდრე ურთიერთთანაა შედარებული. პოემის ავტორი გვაგრძნობინებს, რომ ინანას არჩევანი საესეებით გამართლებულია. ღუმუზი თავს ბედნიერად გრძნობს. რა იცის, რომ ქალღმერთის სიყვარული გულუბრყვილო მწყემსს იმთავითვე დაღუპვას უმზადებდა. უზომოდ პატივმოყვარე ქალღმერთმა მალე გასწირა იგი, სამუდამო ჯოჯოხეთი მიუსაჯა უდანაშაულო მეუღლეს, რომელიც მას თურმე დროებით სჭირდებოდა სატრფიალო ჟინის მოსაკლავად.

ინანა არ სჯერდება იმას, რომ იგი ცის დედოფალია. მოინდომებს ქვესკნელის მეუფეც გახდეს და მიწისქვეშეთის პირველობა გამოსტაცოს თავის დას ერეშქიგალს. ამ ეპიზოდის თხრობისას პოეტი ფრაზების განმეორებით აძლიერებს მკითხველის შთაბეჭდილებას. ეს ერთობ გავრცელებული ხერხი გახლავთ შუმერულ პოეზიაში. აი, როგორაა გადმოცემული ინანას ეს გადაწყვეტილება პოემაში:

ქალღმერთმა დიდი ზესკნელიდან დიდ ქვესკნელად მიმართა ზრახვა.

ინანამ დიდი ზესკნელიდან დიდ ქვესკნელად მიმართა ზრახვა,

ქალბატონმა ჩემმა ზეცა დაუტევა, მიწა დაუტევა, ქვესკნელად

შთახლა,

ინანამ ზეცა დაუტევა, მიწა დაუტევა, ქვესკნელად შთახლა,

მეუფემა დაუტევა, დედოფლობა დაუტევა, ქვესკნელად შთახლა

(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

უსაზღვრო პატიმრობით შეპყრობილი ცის დედოფალი ჩავიდა ქვესკნელის სამეფოში, საიდანაც უკან აღარ ბრუნდებოდა. თითქოს გაბედულად წარდგა თავისი დის წინაშე, მაგრამ საკმარისი შეიქნა, სიკვდილის თვალთ შეეხედა მისთვის ერეშქივალის შვიდ მსაჯულ ანუნაქს, რომ იხანა იმწუთშივე მომკვდარიყო. მხოლოდ ბრძენი ღვთაების ენქის დახმარებით დაუბრუნდა იხანას სიცოცხლე. მაგრამ ეს არ კმარა. ერეშქივალის სამეფოში ასეთი შეუვალი კანონი ბატონობდა: მკვდრეთიდან ამქვეყნად დაბრუნება შეუძლო მხოლოდ მას, ვინც მონახავდა თავის შემცვლელს. ეგონისტი და ვერაგი ქალღმერთი ერთ წუთსაც არ დაფიქრებულა. მან თავისი მეუღლე გასწირა და ქვესკნელიდან გამოყოლილ ღმონებს თავის სანაცვლოდ უდანაშაულო ღუმუზი ჩაუგდო ხელში. პოეტი მოგვითხრობს, რომ ღუმუზს

ინანამ თვალი კიდა, თვალი სიკვდილისა,

სიტყვა უთხრა, სიტყვა რისხვისა,

ხმა აღიმალა, ხმა მსჯავრისა:

„აჰა ესერა, ეს წაიყვანეთ“.

(ღმონებს) წმინდა ინანამ მწყემსი ღუმუზი ხელთ ჩაუგდო.

(თარგმანი ზ. კიკნაძის)

სიკვდილით შეძრწუნებული ღუმუზი ტირილით მიმართავს თავის ცოლისძმას უთუს და ემუდარება, რომ დაიხსნას იგი. აქ წყდება პოემა. შეიძლება მომავალში მიკვლეულ იქნას ნაწარმოების ის ფრაგმენტი, რომელშიც მოთხრობილი იქნება ღუმუზის შემდგომი ბედის შესახებ. ამჯერად კი ის, რაც ხელთა გვაქვს, საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის უცნობი შუმერელი პოეტის ოსტატობასა და აზროვნების სიღრმეზე. ეს მშვენიერი მითი-პოემა, როგორც ბევრი სხვა ნიმუში შუმერული პოეზიისა, ძარღვიანი ქართულით აქვს ნათარგმნი ზურაბ კიკნაძეს, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, შესანიშნავად გვაგრძნობინებს მოკვეთილი და ღრმა შინაარსის დამტვევი შუმერული პოეტური სიტყვის ძალას.

შუმერებში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა საგმირო პოემა, რომლის მთავარ ეპიკურ გმირად გამოყვანილია ნახევრად ლეგენდარული, ურუქის მეფე გილგამეში. იგი შუმერში ისეთივე პოპულარობითა და სიყვარულით სარგებლობდა, როგორც ბერძნულ გარემოში ჰერაკლე ანდა ქართველურენოვან სამყაროში —

ამირანი. დროთა განმავლობაში მის ირგვლივ შეიქმნა მთელი ცი-
ლი საგმირო პოემებისა, რომლებშიაც მხატვრულადაა მოთხრობი-
ლი გილგამეშის სახელთან დაკავშირებულ სარაინდო საქმეებზე.
დღემდე გამოვლენილია ხუთი ასეთი პოემა: „გილგამეში და ცოც-
ხალთა ქვეყანა“ (ანუ „გილგამეში და ხუეავა“), „გილგამეში და
ციური ხარი“, „გილგამეში და აგა“, „გილგამეში, ენქიდუ და ქვე-
სენელის სამეფო“ და „გილგამეშის სიკვდილი“.

პირველი პოემის შინაარსი ასეთია: ურუქის მეფე გილგამეში
დარწმუნდება, რომ მას სიკვდილი უწერია. ამიტომ ცდილობს გა-
ნადიდოს თავისი სახელი საგმირო საქმეებით. ამ მიზნით მიემგზავ-
რება შორეულ „ცოცხალთა ქვეყანაში“ და თავისი მეგობრის, ენ-
ქიდუს დახმარებით კლავს ურჩხულ ხუეავას, რომელიც კედრის
ტყეს იცავდა.

პოემა „გილგამეში და ციური ხარი“ ფრაგმენტულადაა ჩვენამ-
დე მოღწეული. მასში მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ
შესთავაზა გილგამეშს ქალღმერთმა ინანამ სიყვარული და თანა-
გრძნობა. გილგამეშისაგან უარყოფითი პასუხის მიღებით გაბრაზე-
ბული ინანა ღვთაება ანისაგან გამოითხოვს ციურ ხარს და მიუ-
სევს გილგამეშის ქალაქ ურუქს. პოემის შემორჩენილი ბოლო
სტრიქონებიდან ირკვევა, რომ გილგამეშმა ენქიდუს დახმარებით
გაიმარჯვა ციურ ხარზე.

ამ მითის სიუჟეტი ძალზე ცხოვლად გვაგონებს ლამაზ სვანურ
მითებში მოთხრობილ ამბავს ქალღმერთი დალისა და მამაცი მო-
ნადირის საბედისწერო სიყვარულის შესახებ. დალიც და ინანაც
ცხოველთა მფარველი ღვთაებებია. ორივენი თვითონ მიიღტივიან
მოკვდავი გმირებისადმი სიყვარულისაკენ. სვანი მონადირე უფრ-
თხის დალის სიყვარულს, რადგან იცის, რომ დალი დაუნდობელია.
გილგამეშიც უარყოფს ინანას სიყვარულს. ამ მითის აქადური ვა-
რიანტის მიხედვით, იგი თავის მოქმედებას ამ შემთხვევაში იმით
ამართლებს, რომ ვერ ენდობა ინანას, რადგანაც ქალღმერთის სი-
ყვარული არ არის საიმედო და ხანგრძლივი. აქვე გვინდა აღვნიშ-
ნოთ, რომ თუმცა შუმერული და სვანური სიუჟეტების ფინალები
ისე, როგორც მათი ზოგიერთი უმნიშვნელო დეტალებიც, ერთმა-
ნეთისაგან განსხვავდებიან, მაგრამ მაინც გვბადება ძალუმი სურ-
ვილი, ეძებო ამ სიუჟეტების შესაძლო კავშირის ძაფები.

ფრაგმენტულადაა შემონახული პოემა „გილგამეშის სიკვდილიც“. როგორც ჩანს, პოემაში საუბარი იყო იმის შესახებ, თუ სიკვდილის გარდუვალობით შეძრწუნებული გილგამეში როგორ ეძებს უკვდავებას. იგი განადიდებს თავის სახელს საგმირო საქმეებით. ამ ბრძოლებში მან არ იცის, რაა შიში. მიუხედავად ამისა, გილგამეში რწმუნდება, რომ უკვდავების მოპოვებისათვის ყოველივე ცდა ამაოა.

პოემა „გილგამეშისა და აგას“ შინაარსი გადმოცემული იყო ზემოთ შუმერის ადრეულ ისტორიაზე საუბრის დროს. აქ რამდენიმე სიტყვით შევეხებით ამ ციკლის უკანასკნელი პოემის — „გილგამეში, ენქიდუ და ქვესკნელის სამეფოს“ — სიუჟეტს: ოდესღაც ეფერატის სანაპიროზე გაზრდილა ტირიფის ხე, იგი მოსწონებია ინანას და ქალაქ ურუქში გადაუტანია. შემდეგ ინანას მოუწოდებია ხის მოჭრა და მისგან საწოლის გაკეთება. მაგრამ ეს შეუძლებელი გამხდარა იმის გამო, რომ ხის ფესვებში დაუბუდნია გველს, ხოლო ხის ტოტებში — ფრინველ იმღუგულს. ინანას დახმარება უთხოვია გილგამეშისთვის. მას მოუკლავს გველი, შეშინებულ ფრინველს კი მიუტოვებია ხე. ამის შემდეგ ინანა მოჭრილი ხისაგან აკეთებს ჩვენთვის გაურკვეველი დანიშნულების საგნებს „ფიქუს“ და „მიქუს“, რომლებიც შემთხვევით ჩაუცვივდება ქვესკნელში. მის ამოსატანად ენქიდუსთან ერთად გაემგზავრება გილგამეში. მოუსავლეთის ქვეყანაში შესული ენქიდუ უკან ველარ ბრუნდება. გილგამეში კი ენლილის დახმარებით შეძლებს იმქვეყნიური სამყაროდან გამოიყვანოს მხოლოდ ენქიდუს აჩრდილი. აჩრდილი უყვება თავის მეგობარს ქვესკნელის სამეფოს ამბებს. განსაკუთრებით შემზარავია გილგამეშისათვის მონათხრობის ის ადგილი, სადაც ენქიდუს აჩრდილი ამბობს:

ჩემს სხეულს, შეხება რისიც გახარებდა,

ჭიები ჭამენ, ვითარ ძველ სამსელს.

სხეული, შეხება რისიც გახარებდა,

დაღრღნილია და მტვერით აღსილი.

„ეაპე!“ — შეიცხადა, მიწად დაეშო,

„ეაპე!“ — შეიცხადა გილგამეშმა, მიწად დაეშო.

(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

კაცობრიობისათვის მუდამ თავსატეხი პრობლემა სიკვდილისა პირველად შუმერებმა დასვეს. გილგამეშისადმი მი-

ძღვნილ პოემებში მათვე მოუნახეს ამ საწუხარ საკითხს სწორი გადაწყვეტა: სიკვდილი გარდუვალია, მასთან ყოველგვარი ჭიდილი ამაოა, მაგრამ სანამ კაცი ცოცხალია, უნდა ებრძოდეს ბოროტებას, როგორც ამას აკეთებდა გილგამეში ურჩხულ ხუვეასა და გველის სახით მოვლენილი უწმინდურების მიმართ. ადამიანმა უნდა განადიდოს თავისი სახელი კეთილი, საგმირო საქმეებით, რათა მასზე მოგონება გადაეცეს შთამომავლობას ისევე წმინდად და საბაჟოდ, როგორც ეს შეძლო გილგამეშმა. ესაა ამ პოემების მთავარი იდეა.

გილგამეშზე შექმნილი შუმერული პოემები აქადურ ენაზე თარგმნეს ბაბილონელებმა და II ათასწლეულის დასაწყისში ჩამოაყალიბეს დიდი პოემა, რომლის მიხედვით შეიძლება, დაახლოებით მაინც აღვადგინოთ შუმერული პოემების დაზიანებული ადგილები.

გილგამეშის ებოსი ძველი შუამდინარეთის ლიტერატურის უპირველეს ძეგლს წარმოადგენს, რომლის გმირია ადამიანი — მოკვდავი მთელი თავისი განცდებით. პოემაში გადმოცემულია ადამიანური დრამა გილგამეშისა, რომელიც უძლეველია როგორც გმირი ჩვეულებრივ მოკვდავთა შორის, სწორუპოვარია თავისი საგმირო საქმეებით და ამავე დროს საოცრად სუსტია სიკვდილის წინაშე. გილგამეშის ტრაგედია იმაში მდგომარეობს, რომ მას, როგორც ადამიანს, არ შეუძლია გადალახოს ბუნების კანონზომიერების საზღვრები და მთელი არსებით მონა რჩება მისი. თავისი ძირითადი იდეით პოემა გვეუბნება, რომ გილგამეშის უძლურება ადამიანთა მოდგმის საერთო უძლურებაა.

პოემა იწყება მოკლე შესავლით, რომელშიც განდიდებულია უძველესი მეფე გილგამეში და მისი ქალაქი ურუქი. აქვე ხაზგასმულია მისი ღვთაებრივი წარმომავლობაც; იგი ორი მესამედი ღმერთია და ერთი მესამედი — ადამიანი, რადგანაც წარმოიშვა ქალღმერთ ნინსუნასა და მოკვდავი გმირის, ლუგალბანდას შეუღლებით. გილგამეშის ტირანული ქცევით შეწუხებული ურუქელები შევლას შესთხოვენ ღმერთებს, რომლებიც გადაწყვეტენ, ბოლო მოუღონ გილგამეშის რწმენას მის სწორუპოვარ გმირობაზე. ამ მიზნით მათ დედამიწაზე გამოგზავნეს ქალღმერთი არურუ (იგივე ნინთუ-ნინსურსაგი), რომელიც თიხისაგან გამოძერწავს ძლიერ ენქიდუს: ენქიდუ დაიწყებს ცხოვრებას ველად გარეულ ცხოვე-

ლებს შორის. იგი უზარმაზარი ღონის მქონეა. გილგამეში გაიგებს ენქიდუს არსებობას და შეეცდება, მოაქციოს იგი ადამიანური ცხოვრების წესზე. ამას აღწევს კიდეც ენქიდუსთან სპეციალურად მიგზავნილი ქალის, შამხათის დახმარებით. შამხათი შეუღლება ენქიდუს, რომელიც ეზიარება ადამიანურ სიბრძნეს. შამხათისაგან იგი ისწავლის ცხოვრების ელემენტარულ წესებს, რის შემდეგაც მიდის ქალაქ ურუქში და ხვდება ამაყ გილგამეს. მეფე-გმირი შეერკინება ენქიდუს, მაგრამ იგემებს რა მისი მკლავის მოუხრელ ძალას, ცდილობს, დაუმეგობრდეს. ენქიდუ გილგამეშის მეგობარი და მსახური ხდება.

მალე ენქიდუს სწყინდება ურუქის ერთფეროვანი ცხოვრება და ცდილობს შეცვალოს იგი. გილგამეშიც გაუმხელს, რომ მას გადაწყვეტილი აქვს საგმირო საქმეების ჩადენა და ამ მიზნით შორს, კედრის ტყის ქვეყანაში უნდა წასვლა ძლიერი ზუგავას მოსაკლავად. ენქიდუ ურჩევს მას, გადაიფიქროს ეს სარისკო საქმე, მაგრამ გილგამეშს ეცინება მეგობრის შიშზე. ბოლოს და ბოლოს იმავე ენქიდუს თანხლებითა და ღვთაება შამაშის მხარდაჭერით წაქეზებული გილგამეში მიემგზავრება კედრის ტყეში; იქ მოკლავს ზუგავას და გააფრავს ტყეს.

ურუქში დაბრუნებულ გილგამეშს ახალი საგმირო თავგადასავალი ელოდება. საქმე ისაა, რომ სილამაზის ქალღმერთი იშთარი (შუმერული ინანა) შეიყვარებს გილგამეშს და სთხოვს მას თანაგრძნობას. გილგამეში უარყოფს ღმერთქალის ამ წინადადებას, რადგან იცის, რომ ქალღმერთისათვის ჩვეულებრივია მრავალი საყვარლის ყოლა და არც ერთისადმი ერთგულება. შემდეგ მოქმედება ისე ვითარდება, როგორც ეს ამ ეპიზოდის შუმერულ ვარიანტშია მოთხრობილი. იშთარი გამოთხოვს ღვთაება ანუს ციურ ხარს და მიუსევს მას ურუქს. გილგამეში და ენქიდუ ამარცხებენ გამძვინვარებულ ცხოველს. მაგრამ მათი სიხარული ხანმოკლე გამოდგა. ენქიდუს შეეპარა ავადმყოფობა და მეცამეტე ღღეზე იგი კვდება. გილგამეშს სულის სიღრმემდე შეაძრწუნებს ეს ამბავი. აქედან იწყება მისი ტრაგედია. გილგამეში ველად გაიჭრება. კერისვენებს, აწუხებს ფიქრი: „მეც მოვკვდები, განა არ მოვკვდები, ენქიდუს მსგავსად?“.

სიკვდილის შიშით შეპყრობილ გილგამეშს არც საგმირო საქმეები ახარებს. იგი მოუტავს მხოლოდ ერთ ფიქრს — როგორმე უზრუნველყოს ფიზიკური უკვდავება, თორემ ყველაფერი ამაოებაა.

გილგამეშმა ადრეც იცოდა, რომ უკვდავებას ნაზიარები იყო მხოლოდ ერთი კაცი, სახელად უთნაფიშთიმი (შუმერული ზიუსუდრა), რომელსაც ღმერთებმა მარადიული სიცოცხლე უბოძეს წარღვნის დროს კაცთა მოდგმის თესლის გადარჩენისათვის. იგი გადაწყვეტს მიაღწიოს უთნაფიშთიმამდე, რათა გამოჰკითხოს „სიკვდილ-სიცოცხლის ამბავი“ და, თუ შესაძლებელია, ისწავლოს მისგან უკვდავების მოპოვების ხერხი. გილგამეშს ბევრი დაბრკოლების გადალახვა უხდება გზაზე. იგი ებრძვის გარეულ მხეცებს, იტანჯება შიმშილისაგან, მაგრამ მაინც შეუპოვრად ისწრაფვის წინ; გადალახა პირველქმნილი ოკეანე და სიკვდილის წყლებიც. წიზნისაქენ საეალ გზაზე მას გულს ვერ უტეხს ვერც შამაშის (შუგერული უთუ) შეგონება:

გილგამეშ, რას ღახებები?
სიცოცხლეს რომ ეძებ, ვერ მოიპოვებ!
(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

მაშ რა ჰქნას უკვდავებას მონატრებულმა ჭაბუკმა? დაემორჩილოს ბედს და შეურიგდეს მის მკაცრ განაჩენს? არასოდეს! — ასეთია გილგამეშის გადაწყვეტილება. იგი ამაყად მიუგებს ღმერთებს:

მას შემდეგ, რაც მოველე ხეტიალით ველები,
ნუთუ მიწის გულში თავი მოვასვენო?
ნუთუ ვიძინო უთვალავი წლები?
დუ, თვალნი ჩემნი მზეს მარად ხედვიდნენ,
დუ, გაქმლე ნათელის მზერით!
(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

ბოლოს, დაღლილ-დაქანცული, მიაღწევს უთნაფიშთიმამდე. ოდესღაც ამაყი მეფე ურუქისა ახლა დაწვებჩაცვივებული და ცხოველთა ტყავში გამოხვეული სთხოვს უთნაფიშთიმს, გაანდოს უკვდავების საიდუმლოება. უთნაფიშთიმი დაწვრილებით უყვება გილგამეშს იმ წარღვნის შესახებ, რომელიც მოაქვლინეს ღმერთ-

თებმა დედამიწაზე ყოველი სულდგმულის მოსასპობად: ეამ (შუმერული ენა) გაანდო ეს საიდუმლო უთნაფიშთიმს, შურუფაქის მეფეს, და ურჩია, დაენგრია სახლი და აეგო დიდი ხომალდი, რომელშიაც შეიძლებოდა ყოველი სულდგმულის მოთავსება. უთნაფიშთიმი ასეც მოიქცა. შამაშის მიერ დათქმულ დროს დაიწყო კოკისპირული წვიმა და გრიგალი, რამაც შვიდ დღე-ღამეს გასტანა. მხოლოდ ამის შემდეგ ჩადგა ქარიშხალი: უთნაფიშთიმის ხომალდიზიადგა ნიციურის მთას, იქ მან დაიბანაკა და მსხვერპლი შესწირა ღმერთებს. ღმერთების გადაწყვეტილებით და ბრძენი ეას რჩევით, ენლილმა ადამიანთა მოდგმის გადარჩენისათვის უთნაფიშთიმსა და მის ცოლს მიანიჭა უკვდავება. უთნაფიშთიმი ეკითხება გილგამეშს: „აწ ვინ შეგიკრებს შენ ღმერთებს, რომ მოიპოვო სიცოცხლე, ასე რომ ეძიებ?“ პოემის უცნობი ავტორი აქ მეტად დამახასიათებელ შტრიხს უსვამს ხაზს. როგორც კი დაჯდა გილგამეში, მაშინვე მეკლარეით ჩაეძინა. უთნაფიშთიმი ეუბნება თავის მეუღლეს: „შეხედე კაცს, უკვდავების მაძიებელს, ძილმა მოიცვა, ვითარცა ბურუსმა“. მხოლოდ ექვსი დღის შემდეგ გაიღვიძა გილგამეშმა. იგი გრძნობს თავის ადამიანურ სისუსტეს.

უთნაფიშთიმი ურჩევს გილგამეშს, დაბრუნდეს ურუქში და ხელი აიღოს უკვდავების ძებნაზე, რადგან იგი მიუწვდომელია მისთვის. დაღონებული გილგამეში გამობრუნდება უკან. ამ დროს უთნაფიშთიმის მეუღლე საიდუმლოს გაუმხელს მას: შეიძლება მუდმივი სიცოცხლე მოიპოვო, თუ იშოვნი უკვდავების ბალახს, რომელიც ზღვის ფსკერზე იზრდება. გილგამეში დიდი გაჭირვებით ჩაიგდებს ხელში ამ ბალახს და გახარებული გამოემართება ურუქისაკენ, მაგრამ ერთხელ, როცა იგი საბანაოდ ჩავიდა წყალში, ნაპირზე დატოვებული ბალახი გველმა მოსტაცა. ამით გაჰქრა უკვდავების მოპოვების უკანასკნელი იმედიც. გილგამეში სასოწარკვეთილი ბრუნდება ურუქში.

პოემის ბოლო თავი ეძღვნება გილგამეშსა და საიქიოდან გამოხმობილ ენქიდუს აჩრდილს შორის გამართულ საუბარს. ეს თავი შუმერული მითის „გილგამეში, ენქიდუ და ქვესკნელის სამეფოს“ სიტყვასიტყვითი თარგმანია აქადურ ენაზე. ეს კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ გილგამეშის ეპოსის აქადური ვარიანტი, ძირითადად, შუმერული გილგამეშიანის ოდნავ გავრცობილი თარგმანია.

შუმერებმა გარკვეული წარმატება მოიპოვეს ლირიკულ ჟანრშიც, რომლის შესანიშნავი ნიმუშია მეფე შუსუენასადმი მიძღვნილი სატრფიალო ჰიმნები. დღეისათვის ცნობილია ორი ასეთი ჰიმნი, რომელსაც ყოველ ახალ წელს უმღეროდა მიწიერ მბრძანებელს მისი გულის რჩეული ღვთაება ინანას ერთ-ერთ ქურუმ ქალთან მისი რიტუალური შეუღლების დროს. ერთი ჰიმნი იწყება წმინდა სიძის — მეფე შუსუენასადმი ასეთი სატრფიალო მიმართვით:

სიძე, გულისა ჩემისა საყვარელო,
ტბილია ნაყოფი შენი, უფროის თაფლისა,
ლომო, გულისა ჩემისა საყვარელო,
ტბილია ნაყოფი შენი, უფროის თაფლისა.

(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

მეორე ჰიმნშიაც იმავე მეფე შუსუენას აქებს უცნობი ქურუმი ქალი, რომელსაც საგალობლის კარგად შესრულებისათვის ჯილდოც კი დაუმსახურებია. აი, ეს სტროფიც:

რამეთუ ვუგალობე, რამეთუ ვუგალობე, მეუფემ ჩემმა ძღვენი მიბოძა,
რამეთუ აღარი ვუგალობე, მეუფემ ჩემმა ძღვენი მიბოძა,
ოქროს საყურე, სმარაგდის ბეჭედი, მეუფემ ჩემმა ძღვნად მიბოძა,
ოქროს სამაჯური, ვერცხლის სამაჯური, მეუფემ ჩემმა ძღვნად მიბოძა.

(თარგმანი ზ. კიკნაძისა)

აქ მოხსენიებული სიმღერა „აღარი“ ჯერჯერობით უცნობია ჩვენთვის. ზოგიერთი არაპირდაპირი ცნობიდან ირკვევა, რომ იგი უნდა ყოფილიყო ნაყოფიერების ღვთაებისადმი მიძღვნილი ჰიმნი. უნდა მოველოდეთ, რომ ჯერ კიდევ შეუსწავლელ შუმერულ დოკუმენტებს შორის გამოვლინდება თიხის ფირფიტა „აღარის“ ტექსტით და ამით კიდევ ერთი ლირიკული ნიმუშით გამდიდრდება დღეისათვის მცირერიცხოვანი შუმერული ჰიმნოგრაფია.

თემატურად ლირიკულ ჟანრში ერთიანდება ელეგიაც. დღეისათვის გამოვლენილია შუმერული ელეგიის ორი ნიმუში, რომელიც დაუწერია III ათასწლეულის ბოლოს ნიფურელ პოეტს ლუდინგირას. იგი ბრწყინვალედ გადმოგვცემს მამისა და საყვარელი მეუღლის გარდაცვალებით გამოწვეულ ღრმა მწუხარებას.

პირველ ელევგიაში ლუდინგირა დასტირის თავის მამას, სახელად ნანას, რომელიც გარდაცვლილა რომელიღაც შეტაკებისას მიღებული ჭრილობების გართულების შედეგად შეიღის შიშ არ ყოფნის დროს. დაბრუნებულ ლუდინგირას პირველი შთაბეჭდილების გავლენით დაუწერია მამის დასატირებელი. ელევგიაში დიდი პოეტური ოსტატობითაა აღწერილი განსვენებულის მეუღლის, შეილებისა და რძლების მწუხარება. აქვე მოვიყვანთ ამ ნაწარმოების ზოგიერთი სტრიქონის თარგმანს, მაგრამ, ვეჭვობ, მან სრული წარმოდგენა შეგვიქმნას ლუდინგირას პოეტურ ოსტატობაზე:

ლუდინგირას დამწვარ გულიდან აღმოხდა სიტყვები
შეთხზა დასატირებელი.

ო, მამავ ჩემო, სიმუხთლით დაღუპულო,
ო, ნანავ, სიავით იმ ქვეყნად წასულო,
ო, მამავ ჩემო, დაცხრეს გული შენი,
ო, ნანავ, განისვენოს სულმა შენმა;
ქვესკნელის ღმერთები ილოცებენ შენთვის,
ღვთაება შენი მოგაგებს კეთილ ხედრს;
დაე, იმრავლოს ნაშიერმა შენმა,
დაე, უფროსმა ვაჟმა განამტკიცოს ფუძე შენი.

მეორე ელევგიაში ლუდინგირა დასტირის საყვარელ მეუღლეს, ნავირთუმს. დასაწყისში აღწერილია გარდაცვლილი ქალის სილამაზე, შემდეგ კი ის მწუხარება, რამაც მოიცილა მისი ახლობლები და ნათესავები. ლუდინგირა მწარედ მოთქვამს თავის სიმართლევზე, რაც მეუღლის გარდაცვალებამ არგუნა მას:

დამსხვრა ღღენი ნავირთუმისა თიხისა მსგავსად,
დამთა ნიფურში მეუღლე მისი სრულიად მარტო,
მეუღლე მისი, ლუდინგირა, დაუტევა მარტო.
გული წუხს, სული შფოთს შეპყრობილი მარადის ურკით;
დაე, იცოცხლოს სახელმა შენმა შეილთა ხსოვნაში,
ღვთაება უთუმ ნათელი გვინოს იმ ქვეყანაში.

ორივე ელევგია დაწერილია კლასიკურ შუმერულ ენაზე მაღალ პოეტურ სტილში, მეტაფორებისა და შედარებების უხვად გამოყენებით. ეს ნაწარმოებები ძვირფასი ადამიანების გარდაცვალებით გამოწვეული მძიმე განცდების პოეტურ ფორმაში გადმოცემის პირველი და საუკეთესო ცდაა. ამიტომაც ლუდინგირას ელევგიები

ძალზე პოპულარული ყოფილა დაწერის ეპოქაშივე. როგორც ჩანს, ისინი ისწავლებოდა სკოლაშიც. ამაზე მეტყველებს ნიფურში აღმოჩენილი ერთი ფირფიტა, რომელიც შეიცავს მოსწავლის ხელით გადაწერილ და მასწავლებლის მიერ შესწორებულ პირველი ელემენტის 20 სტრიქონს. აღნიშნული ნაწარმოებების ძირითადი ტექსტები ინახება მოსკოვის ა. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმში. იგი პირველად შეისწავლა საბჭოთა შემერთლოვმა ვ. შილეიკომ, მაგრამ გამოქვეყნება ვეღარ მოასწრო. ამჟამად ლუდინგირას ელემენტების თარგმანები გამოცემულია რუსულ და ინგლისურ ენებზე ს. კრამერის მიერ.

შემერები ერთობ ოსტატურად იყენებდნენ გაბაასებას ამა თუ იმ საკითხისადმი თავიანთი დამოკიდებულების მხატვრულად გადმოცემისათვის. ამგვარ ნაწარმოებებს გარკვეული თვალსაზრისით, წმინდა ისტორიული ცნობების მოწოდებაც შეუძლიათ. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ერთ-ერთი ამგვარი ნაწარმოებთაგანი, რომელიც პირობითად დასათაურებულია ასე: „თოხისა და გუთანის კამათი“.

ნაწარმოები იწყება თოხის აღწერით. ავტორი ამით თავიდანვე მიგვანიშნებს, რომ მისი სიმპათიები ამ მეტად საჭირო სამეურნეო იარაღისაკენ იხრება. ეს კარგად ჩანს გაბაასების ტექსტიდანაც.

თოხთან კამათის დროს გუთანი ჩამოთვლის თავის დადებით თვისებებს და სხვათა შორის ამასაც ამბობს:

მე, გუთანი, გამაყვითა და ამაწყო ძლიერმა ხელმა,

მე ვარ ენლილის ზედამხედველი მინდვრებისა,

მე ვარ აღამიანთა ერთგული მიწისმოქმედი;

როცა ჩემს ზეიმს იხდიან „შუნუმუნის“ თვეში,¹

მევე სამსხვერპლოდ თვითონ კლავს ხარებსა და უთვალავ ცხვარს.

ამ მოხსენიებული გუთანის ზეიმის შესახებ ცნობას ჩვენ მხოლოდ ამ ლიტერატურულ ძეგლში ვხვდებით. სხვა წყაროებში ამაზე არაფერს გვაძენობენ. არაერთი საყურადღებო ცნობაა შემონახული თოხის პასუხშიც. იგი მიმართავს გუთანს:

გუთანო, მე შენზე აღრე გამოვდივარ მინდვრად,

ვაფხვიერებ მიწას შენთვის,

¹ შუნუმუნის თვე მოდიოდა ივნის-ივლისზე.

ვასწორებ ნახნაის კვლებს,
გამაქეს მინდორიდან კოლბოხები და ფესვთა ნარჩენები,
გამზადებ მინდორს შენთვის,
რომელსაც გიბია ექვსი ხარი და გემსახურება ოთხი კაცო...
მე ემუშაობ სრული თორმეტი თვე,
შენ კი მუშაობ მხოლოდ ოთხ თვეს,
შემდეგ კი ქრები მთელი რეა თვე,
ასე, რომ მუშაობაზე ორჯერ მეტ ხანს ისვენებ.

ტექსტის ბოლოს ავტორი ასკვნის, რომ „თოხისა და გუთნის კამათში გამარჯვებული გამოდის თოხი“.

ამ ლიტერატურულ წყაროზე დაყრდნობით შეიძლება გავარკვიოთ ზოგიერთი სამეურნეო დოკუმენტის ბუნდოვანი შინაარსი. კერძოდ, ბევრ რამეს ვიგებთ შუმერული გუთნეულის შესახებ, მინდორზე წლის განმავლობაში გუთნისდებების დასაქმების ხანგრძლივობაზე და სხვა, რაც ერთობ მნიშვნელოვანია ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების ზოგიერთი მხარის უკეთ შესწავლისათვის. ამ თვალსაზრისით „თოხისა და გუთნის კამათის“ ტექსტს ისტორიული წყაროს მნიშვნელობაც ენიჭება.

თავისი არსებობის მანძილზე ყველა ხალხს შეუქმნია ნიჭიერი ანდაზები, რომლებშიც გამოხატულია მისი სწრაფვა, ამა თუ იმ საკითხისადმი დამოკიდებულება, საზოგადოებრივი ყოფა და მისთანანი. გამონაკლისი, რა თქმა უნდა, არც შუმერები ყოფილან. მათი ანდაზები, სხვა რომ არა იყოს რა, იმ მხრივაც გვაინტერესებს, რომ ხალხური სიბრძნის ეს ნაყოფი ყველაზე უადრესია მსგავს მასალათა შორის, რომლებმაც წერილობითი სახით მოაღწია ჩვენამდე. ამასთან, მრავალი შუმერული ანდაზა თუ ხატოვანი სიტყვა-თქმა დღესაც ინარჩუნებს სიცხოველესა და აქტუალობას.

შუმერული ანდაზების ჩაწერა ძალიან ადრე დაუწყიათ. როგორც ჩანს, მას იყენებდნენ დაწყებით სკოლებში სასწავლო დანიშნულების მასალად — აზეპირებივებდნენ მოსწავლეებს, აწერივებდნენ და რამდენიმეჯერ გადააწერივებდნენ მათ კალიგრაფიაში გასავარჯიშებლად. XXVIII—XXVII საუკუნეების დროინდელ სასკოლო ტექსტებში უკვე შეტანილია ანდაზები. ეს ის პერიოდი, საიდანაც არც ერთი სხვა სახის ნაწარმოები არ მოღწეულა ჩვენამდე. ჩანს, ანდაზები შუმერული ლიტერატურული და ფოლკლორული მასალის ყველაზე ადრეული ჩანაწერია.

მოგვიანებით ანდაზა-თქმების სპეციალური კრებულებიც შეუდგენიათ. მეორე ათასწლეულის დასაწყისისათვის ჩნდება ორენოვანი კრებულები, რომლებშიც შეტანილია შუმერული ანდაზები აქადური თარგმანითურთ. დღეისათვის მიკვლეული და გამოცემულია ათასამდე ანდაზა-თქმა. მოვიყვანთ ზოგიერთ მათგანს:

ლიმდირე შორსაა, სიღარიბე კი — ახლოს.

ოუ სახლში მოზრდილებია, თოხი და კალათი მსუბუქია.

ხელი ხელს მიემატა — სახლი აშენდა, პირი პირს მიემატა — სახლი დაიქცა.

შეიდი შეილის დედა სიღარიბეში ცხოვრობს.

ლარიბს სიტყვას არ უჯერებენ.

მინდორი და ბზე — ზორცი და რძეა.

მშიერი კაცი ავურის კედელსაც კი შეანგრევს.

მელამ სორო არ აიშენა — მეგობრის დაისაკუთრა.

უძალო ქვეყანაში მელა ზედაშედელობს.

ვაჭარი წავიდა ქალაქიდან და სიძვირეც გაქრა.

ნუ ჩაიდენ ბოროტებას და ღვთის რისხვისაც ნუ ვეშინია.

უმეფო ხალხი უმწყემსო ცხვარია.

უმეთაურო ხალხი მოუვლელ მინდორსა აკავს.

ლიტერატურა შუმერების სულიერი და გონებრივი განვითარების მხოლოდ ერთ მხარეს ასახავს. მათი შემოქმედებითი უნარი კიდევ უფრო გაიშალა მეცნიერების სხვადასხვა დარგსა თუ ხელოვნებაში.

შუმერების მიღწევები მეცნიერების სხვადასხვა დარგში

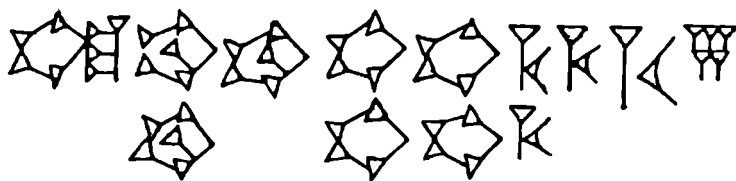
შუმერულ ეპოქაში მეცნიერების მრავალი დარგის საწყისებია წარმოდგენილი. ყოველდღიური მოთხოვნილებანი აღამიანს აიძულებდა კიდევ უფრო ღრმად ჩასწვდომოდა ბუნების საიდუმლოებას და რამდენადმე მაინც შეეცნო მისი კანონზომიერებანი. ფართო სამიწათმოქმედო სამუშაოებმა და ვაჭრობის განვითარებამ, უბირველეს ყოვლისა, მათემატიკური აზროვნების განვითარებას უბიძგა. III—II ათასწლეულების მიჯნაზე იგი მეცნიერების დამოუკიდებელ დარგად ჩამოყალიბდა.

ნიშანი	სახელ- წოდება	მნიშვნე- ლობა	ნიშანი	სახელ- წოდება	მნიშვნე- ლობა
ⴁ	დიუ	1	ⴂ	ნიუ	50
ⴂ	მიც	2	ⴂⴂ	კეუ	60
ⴂⴂ	ეუ	3	ⴂⴂⴂ	კეუუ	600
ⴂⴂⴂ	ლიუ	4	ⴂⴂⴂⴂ	კეუუმიც	1200
ⴂⴂⴂⴂ	ია	5	ⴂⴂⴂⴂⴂ	კეუუეუ	1800
ⴂⴂⴂⴂⴂ	ეუ	6	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	კეუულიუ	2400
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	მიც	7	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	კეუუია	3000
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	უსუ	8	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	შარ	3600
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	ლიუ	9	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	შარუ	36000
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	უ	10	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	შარიუ	216000
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	ნიუ	20	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	შარიუუ	2160000
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	უუუ	30	ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	შარკად	12960000
ⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂⴂ	მიც	40			

შუმერებმა შექმნეს ანგარიშის სამი სისტემა: ათეულ-ექვსეულის, ათეულისა და სამოცეულისა. ამ სისტემათა მთავარი; საფუძველი იყო 10 და 6. ყოველი მომდევნო რიცხვი მიიღებოდა წინამავალი რიცხვის 10-სა და 6-ზე მორიგეობით გამრავლების გზით. აი, როგორ ხდებოდა ეს: $10, 10 \cdot 6 = 60, 60 \cdot 10 = 600, 600 \cdot 6 = 3600, 3600 \cdot 10 = 36000, 36000 \cdot 6 = 216000, 216000 \cdot 10 = 2160000, 2160000 \cdot 6 = 12960000$.

ურის III დინასტიის ეპოქაში ლურსმული ნიშნების კომბინაციით საბოლოოდ ჩამოყალიბდა შესაბამისი ნიშანი თითოეული ამ რიცხვისათვის. უფრო ადრე კი რიცხვების აღსანიშნავად შუმერები ხმარობდნენ წრიულ ან ნახევარწრიულ ნიშნებს. 133-ე გვერდზე მოგვყავს სათანადო ცხრილი რიცხვებისა მათი შუმერული სახელწოდებით.

აი, როგორ იკითხებოდა ამ ნიშნებით ჩაწერილი ერთ-ერთი რთული რიცხვი:

$$= 12960000 + 3 \cdot 36000 + 4 \cdot 3600 + 3 \cdot 600 + 60 + 10 + 5 = 13084275$$

ასეთი სირთულე ანგარიშში იმით იყო გამოწვეული, რომ შუმერელმა მოაზროვნეებმა ვერ მიაგნეს მათემატიკის ერთ-ერთ უდიდეს საოცრებას — ნულს. მაგრამ განა შეიძლება ეს ვუხსაყვედურით ამ ნიჭიერ ხალხს? ისინი ხომ ყველაფერს თვითონ იწყებდნენ! ალბათ, არც ისე დიდი დრო დასჭირდებოდა იმას, რომ ნულის აღმოჩენის პატივიც შუმერებს რგებოდათ წილად, მაგრამ ყოვლის მსახვრალმა დრომ არ დააცალა მათ, უფრო ჩაღრმავებულიყვნენ მათემატიკის უკიდვრანო ოკეანეში. ნული მხოლოდ VI

საუკუნის ბოლოს აღმოაჩინეს მათემატიკური აზროვნების შუემ-
რულ ტრადიციებზე აღზრდილმა ბაბილონელებმა.

სამაგიეროდ, შუემრებმა პირველებმა შექმნეს და დაამუშავეს
ელემენტარული მათემატიკის საფუძვლები თითქმის ყველა ნიუ-
ანსით. რიცხვის რიცხვზე მიმატების ჩასაწერად მათ გამოიყენეს
უმარტივესი ხერხი: შესაკრებებს უბრალოდ მიუწერდნენ ურთი-
ერთს გვერდიგვერდ; მათემატიკურ ტექსტებში კი ამავე მნიშვნე-
ლობით გვხვდება სიტყვა გ ა რ-გ ა რ, რაც „დამატებას, ერთმანეთ-
ზე დალაგებას“ ნიშნავს. გამოკლების აღსანიშნავად ხმარობდნენ
სიტყვას ლ ა ლ, რომლის ერთ-ერთი მნიშვნელობა გახლავთ „მოკ-
ლება, არყოფნა“. მოკმედებას 10—2 შუემრები ჩაწერდნენ ასე: 10
ლალ 2. გამრავლების ცნების გადმოსაცემად კი მიმართავდნენ ერ-
თი და იმავე რიცხვის რამდენჯერმე დაწერას, რაც თავისთავად
ნიშნავდა ამ ერთნაირი რიცხვების ურთიერთ მიმატებას. უფრო
ხშირად კი ამ მოკმედების აღსანიშნავად ხმარობდნენ სიტყვას
ა რ ა — „ჯერ“. გაყოფას აღნიშნავდნენ სიტყვით ი გ ი-გ ა ლ, რაც
დაახლოებით ნიშნავს „თვალდათვალ გაზომილი“. მაგალითად,
იგი—4—გალ=1/4, იგი—5—გალ=1/5 და ა. შ. მთელი რიგი წილა-
დური რიცხვებისათვის კი ჰქონდათ მტკიცედ გამართული ნიშან-

თა სისტემა. ეს ნიშანი იკითხებოდა, როგორც ბ ა რ —

„ნახევარი“ (შეადარეთ ქართული ბარი-ბარ, ბარი-ბარში
ყოფნა, რასაც ჩვენ ეხმარობთ „გათანასწორების, გაქვი-

თვის“ მნიშვნელობით); ნიშანი შეესაბამება 1/3-ს;

 = 2/3 ; = 5/6 და ა. შ. არითმე-

ტიკული მოქმედებების შედეგს აღნიშნავდნენ სიტყვით: ა მ — „არის“.

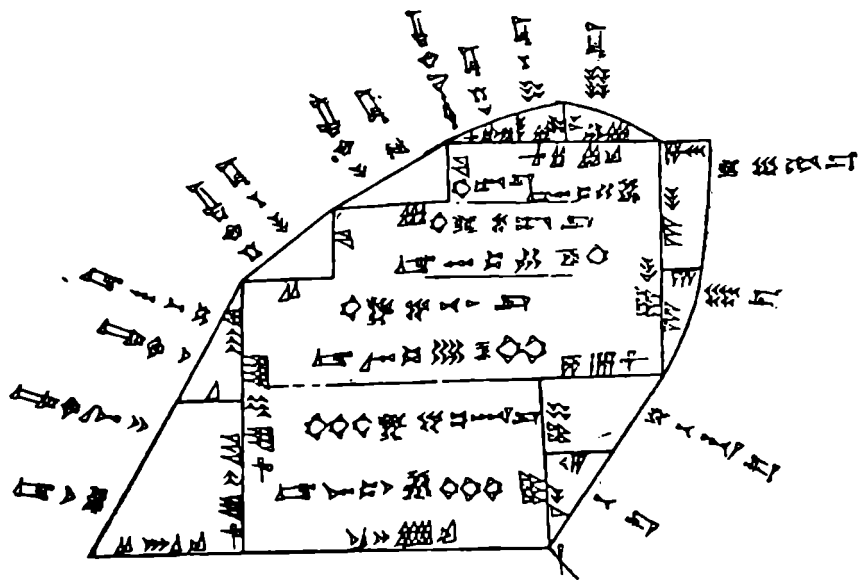
ასე რომ, ამგვარი მარტივი ხერხებით შუმერები საკმაოდ ზუსტად და გასაგებად ახდენდნენ ურთულესი მათემატიკური მოქმედებების ჩაწერას.

ჩვენამდე მოღწეული მრავალრიცხოვანი მათემატიკური ტექსტებიდან რამდენიმე ათეული სასკოლო ამოცანებისა და მაგალითების სავარჯიშო კრებულებია, რომელებშიც საკმაოდ რთული არითმეტიკული და ალგებრული ამოცანებია შეტანილი. როგორც ჩანს, შუმერული სკოლა დიდ ყურადღებას აქცევდა მათემატიკის სწავლებას. ამ სახელმძღვანელოებიდან ირკვევა, რომ შუმერულ მათემატიკოსებს კარგად ჰქონიათ დამუშავებული ისეთი ალგებრული მოქმედებების მეთოდთა, როგორიცაა ახარისხება, კვადრატული და კუბური ფესვის ამოღება, ერთუცნობიანი და ორუცნობიანი განტოლებების ამოხსნა და მისთანანი. ყოველივე ეს უფლებას გვაძლევს განვაცხადოთ, რომ სწორედ შუმერებმა ჩაუყარეს საფუძველი მათემატიკის ერთ-ერთ მთავარ დარგს — ალგებრასაც.

ერთობ საყურადღებოა შუმერების მიღწევები გეომეტრიაში. შუამდინარეთის მეურნეობა მიწისმზომელობის კარგ ცოდნას მოითხოვდა, ხოლო ეს თავის მხრივ, აჩქარებდა გეომეტრიის ჩამოყალიბება-განვითარებას. მისი მიღწევები უმთავრესად მაინც პრაქტიკულ საქმიანობას ემსახურებოდა, როგორიცაა მიწების აზომვა-აღრიცხვა, საირიგაციო ნაგებობების მშენებლობა და სხვა. შემონახულია მინდვრის გეგმები, საიდანაც ვგებულობთ, ათუ როგორ იყენებდნენ გეომეტრიულ წესებს მინდვრის აზომვისა და ფართობის გამოანგარიშებისათვის. როცა ნაკვეთი სწორკუთხედის ფორმისა არ იყო, მას დაყოფდნენ ოთხკუთხედებად და სამკუთხედებად და თითოეულის ფართობს ანგარიშობდნენ ისე, როგორც ჩვენ დღეს ამას ვაკეთებთ. მიღებული შედეგების შეკრებით გაიგებდნენ მთელი ნაკვეთის ფართობს.

გეომეტრია ძველ შუმერებს სჭირდებოდათ ნაგების წყალწყის გამოსაანგარიშებლად, ან სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ჭურჭლის მოცულობათა გასაგებად. მეცნიერების ამ დარგის სათანადო განვითარებაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ შუმერები გაცილებით აღრე იცნობდნენ და ფართოდ იყენებდნენ ძველი ბერ-

ძენი მათემატიკოსების პითაგორასა და ევკლიდეს სახელით ცნობილ თეორემებს.

მინდერის გეგმა

გეომეტრიის კვალდაკვალ ყალიბდებოდა და ივსებოდა შუმერების ცოდნა მეტროლოგიის დარგში. მათ შექმნეს საკმაოდ ზუსტი სისტემები სიგრძის, ფართობის, მოცულობისა (საწყაო) და წონის საზომი ერთეულებისა, რომლებიც ამ სახით წარმოგვიდგება:

სიგრძის საზომ სისტემაში შედიოდა თითი (1,65 სმ), იდაყვი (10 თითი=24,75 სმ), ლერწამი (12 იდაყვი=2,97 მ), გარდუ (2 ლერწამი=5,94 მ), აშლუ (5 გარდუ=59,40 მ) და ბერუ (1800 გარდუ=10,5 კმ). როგორც ვხედავთ, ამ სისტემას საფუძვლად ედო თითის ზომა.

ფართობის საზომ სისტემას შეადგენდა: სარი (35,28 კვ.მ), იქუ (100 სარი=3528,36 კვ.მ), ბერი (18 იქუ=63510,48 კვ.მ).

საწყაო სისტემის ძირითადი ერთეული იყო სილა, რომელიც შეიცავდა 0,842 ლიტრს. 60 სილა უტოლდებოდა 1 ფის, რაც უდრიდა 50,52 ლ, ხოლო 300 სილა ანუ 5 ფი შეადგენდა 1 გურს (252,6 ლ).

საწონი სისტემა იწყებოდა გინით (აქადურად სიკლი). 1 გინი უტოლდებოდა 8,4 გრამს. 60 გინი შეადგენდა 1 მანას ანუ 505 გრამს. თავის მხრივ 60 მანა იყო 1 გუ (აქადურად ბილთუმი). იგი უდრიდა 30,3 კგ-ს.

ზომა-წონის ეს სისტემები გადაიღეს ასურელ-ბაბილონელებმა, რომლებიც მას მთელი ორი ათასი წლის მანძილზე იყენებდნენ. მათგან კი ეს სისტემები სხვა ხალხებმაც შეითვისეს. საკუთრივ შუმერული საწყაო სისტემა საკმაოდ ადრე — XIII—XII საუკუნეებში ძველ ქართულ ტომებშიც უნდა გავრცელებულიყო.

ზუსტ მეცნიერებათა გვერდით აღმოცენდა შუმერების კოსმოლოგიური შეხედულებებიც.

შუმერელ მოაზროვნეებს არ შეუქმნიათ ერთიანი, მწყობრი კოსმოგონიური ტრაქტატები — ყოველ შემთხვევაში, დღეისათვის ასეთი რამ უცნობია ჩვენთვის, მაგრამ სამყაროს წარმოშობისა და აგებულების შესახებ მათი მოსაზრებები შუმერელმა პოეტებმა ნაწილ-ნაწილ მაინც ასახეს თავიანთ შემოქმედებაში, უპირველეს ყოვლისა კი, მითიურ პოემებში. ამ მასალის გამოწვლილვით შესწავლა მეცნიერებს საშუალებას აძლევს, შუმერული კოსმოლოგიური მოძღვრება ამ სახით იქნას ჩამოყალიბებული:

შუმერების წარმოდგენით, თავდაპირველად არსებობდა პირველქმნილი ოკეანე, რომლის წიაღიდან ამოიზარდა ცა (ან) და დედამიწა (ქი). ადრე, ისინი მთლიანობას წარმოადგენდნენ. შემდეგ ცა აიწია ზევით, ხოლო დედამიწა ჩამოიწია ქვევით. მათ შორის წარმოიშვა სივრცე ლილ (სიტყვ. „პაერი, ქარი“). მისგან გაჩნდა მანათობელი სხეულები — მზე, მთვარე, აგრეთვე პლანეტები და ვარსკვლავები. სამყაროს, რომელსაც შუმერები ანქის (სიტყვ. „ცა (და) დედამიწა“) უწოდებდნენ, გარს აკრავს უკიდუჯანო ოკეანე. ამ ოკეანეში ცისა და დედამიწის ფუძე უძრავადაა გაჩერებული. მხოლოდ ცაზე მოძრაობენ მზე და მთვარე.

იმ დროისათვის, ჩანს, შუმერებს საკმაოდ მიღწევები ჰქონდათ მოპოვებული ხილული კოსმოსური სამყაროს ზოგიერთი კანონზო-

მიერების ამოცნობის საქმეში. შუმერული ასტრონომიული ჩანაწერები ჩვენამდე არაა მოღწეული, მაგრამ ცნობილია ძველი ბაბილონელების მიერ შესრულებული მათი აქადური თარგმანები, რომლებშიც ციური სხეულების აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია წმინდა შუმერულია. ამ ნაწერებიდან ვიგებთ, რომ შუმერები კარგად ერკვეოდნენ სამი მთავარი მანათობელი სხეულის — მთვარის, მზისა და პლანეტა ვენერასათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ თავისებურებაში. მათი მოძრაობის ციკლურობაზე იყო დამყარებული საკმაოდ ზუსტი შუმერული კალენდარიც.

ციურ სხეულებს შუმერელი ქურუმები აკვირდებოდნენ მაღალი საკულტო შენობების — ზიქურათების ზედა სართულიდან. შუამდინარეთის პირობებში დაკვირვება მეტად მოსახერხებელი იყო წლის უმეტესი დროის განმავლობაში თითქმის უღრუბლო, მოწმენდილი ცის გამო. ზოგჯერ ცას დასავლეთის უდაბნოებიდან მონაბერი ქარი თუ გადააფარებდა ქვიშის თხელ თალხს, ისიც მცირე ხნით.

უპირველესი მნათობი იყო მთვარე — შუმერელი ასტრონომების მუდმივი დაკვირვების საგანი. მზის ჩასვლის შემდეგ დასავლეთის ცისკიდურზე ახალი მთვარის წვრილი ნამგლის გამოჩენიდან შუმერები იწყებდნენ თვის დღეების ათვლას. 28 დღის შემდეგ, ორი დღის განმავლობაში, მთვარე ჩვეულებრივ აღარ ჩანს ცის თალზე. შუმერების წარმოდგენით იგი ამ დროს ქვესკნელის სამეფოში იყო დავანებული. მთვარის ნამგლის ხელმეორედ გამოჩენიდან იწყებოდა მომდევნო თვის ათვლა და ა. შ. შუმერებისათვის ცნობილი იყო ის, რომ მთვარე თავისთავად არაა მნათი სხეული და რომ იგი სხივებს მზისგან ღებულობს.

წელიწადის დროების მიხედვით ცის ტატნობზე მზის ამოსვლა-ჩასვლის ადგილების გადანაცვლების კანონზომიერება შუმერებს კარგად ჰქონდათ ფიქსირებული. მათ იცოდნენ საგაზაფხულო და საშემოდგომო მზებუდობის გამოანგარიშება, ღრე-ლამსწორობის წინასწარი დადგენა და პორიზონტის ხაზზე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ან პირიქით მზის მოძრაობის ზუსტი წერტილების განსაზღვრა. ყოველივე ამის საფუძველზე ახდენდნენ ისინი მთვარის წლის კორექტირებასა და მის შეთანხმებას მზის ანუ ასტრონომიულ წელიწადთან.

მესამე მნათი ციური სხეული, რომელიც განსაკუთრებით უყვარდათ და რომელსაც ყოველთვის აკვირდებოდნენ შუმერები, იყო პლანეტა ვენერა. მას უწოდებდნენ ნინდარანას, რაც სიტყვასიტყვით „ცის მანათობელ დედოფალს“ ნიშნავს. ამ პლანეტის განმასახიერებელ ღვთაებად მიჩნეული იყო სიყვარულისა და სილამაზის ქალღმერთი ინანა.

ცნობილია, რომ ვენერა მთვარის მსგავსად იცვლის ფაზებს. მთვარის მსგავსადვე იგი ხან აღმოსავლეთის პორიზონტთან გამოჩნდება, ხან — დასავლეთით. მთვარის ამგვარი ხილული გადაადგილება ჩვეულებრივ ერთ თვეში ხდება. ვენერას ფაზობრივი ცვალებადობის სრული ციკლი კი 584 დღეს ანუ 19 თვესა და 17 დღეს მოიცავს. აქედან 8 თვისა და 5 დღის მანძილზე იგი აღმოსავლეთით ჩანს. ამ დროის გასვლიდან 3 თვის განმავლობაში ეს პლანეტა ტატნობზე საერთოდ ქრება. შემდეგ კი გამოჩნდება დასავლეთით, სადაც მასზე დაკვირვება ასევე 8 თვისა და 5 დღის განმავლობაში შეიძლება. მთელი ეს პროცესი მოიცავს 584 დღეს. ვენერას მოძრაობა-ცვალებადობის ეს თავისებურება შემჩნეული ჰქონიათ შუმერებს. ერთ-ერთ ძველბაბილონურ ტექსტში, რომელიც შუმერული ტექსტის ასლია, ვკითხულობთ: „აბუს თვის (V თვე) მეექვსე დღეს ნინდარანა გამოჩნდება აღმოსავლეთით... ნისანუს თვის (I თვე) პირველ დღემდე ის დგას აღმოსავლეთით; მეთერთმეტე დღეს ის ქრება. სამი თვე ის არ ჩანს ცაზე. დუმეზუს თვის (IV თვე) მეთერთმეტე დღეს გამოანათებს დასავლეთით...

ეს ტექსტი შუმერულიდან მცირეოდენი შეცდომებით აქადურ ენაზე გადაულია ასტრონომიული მოვლენების არმცოდნე ბაბილონელ მწერალს, მაგრამ თარგმნისას დაშვებული შეცდომების გასწორება ახლა არც თუ ისე ძნელია. მოყვანილი ჩანაწერი უფლებას გვაძლევს, საკმაოდ მაღალი წარმოდგენა ვიქონიოთ ასტრონომიული დაკვირვებების შუმერულ მეთოდებზე.

გარდა ამ ციური სხეულებისა, შუმერელი ასტრონომები ბევრითად უკვირდებოდნენ ვარსკვლავების (მზლ) მოძრაობასაც. ისინი იცნობდნენ 36-მდე ვარსკვლავსა და თანავარსკვლავებს, რომლებიც წლის განმავლობაში მორიგეობით გაივლიდნენ ცის გარკვეულ უბანზე. შუმერებმა იცოდნენ, თუ რომელი ვარსკვლავი

რომელ თვეში ამოდიოდა. თვეში ისინი ჩვეულებრივ სამი ასეთი ვარსკვლავისა თუ თანავარსკვლავედის გამოჩენას აღრიცხავდნენ.

ჩვენ ზემოთ გაკვრით აღვნიშნეთ, რომ უმთავრესი ციური სხეულების მოძრაობა-ცვალებადობის ცოდნა ედო საფუძვლად შუამერულ კალენდარს. კერძოდ, მზის მიხედვით აითვლებოდა დღე-ღამის მონაცვლეობა, მთვარის ფაზების მიხედვით იანგარიშებოდა თვეები, ხოლო წლების ურთიერთმიმართება და გაწონასწორება გარკვეულწილად ეყრდნობოდა ვენერას მოძრაობას.

შუამერული კალენდრის ძირითადი საყრდენი ერთეული იყო 30 დღიანი მთვარის თვე (ი თ უ). ცალკეული დღეები (უ. უ დ) რაიმე გარკვეული სახელით არ მოიხსენებოდა. აითვლებოდა იგი ერთიდან ოცდაათამდე. მხოლოდ თვის პირველი დღე იწოდებოდა „ახალმთვარის დღედ“ (უ ს ა რ). ყოველი მეხუთე დღე ითვლებოდა „დასვენების დღედ“ (უ თ ე ნ ა). თანამედროვე ტერმინი რომ ვიხმართ, თვე იყოფოდა 6 ხუთდღიან კვირად. საკუთრივ დღე კი განიყოფებოდა სამ ტოლ ნაწილად — დილად (უ ე გ ა რ ე გ ი ა), შუაღელედ (უ დ ა გ ა ლ ა) და საღამოდ (უ ა მ ა ბ ი შ ე გ ი ა).

წელიწადი (მ უ) შედგებოდა 12 თვის ანუ 360 დღისაგან. ეს, რა თქმა უნდა, იყო მთვარის წელიწადი. იგი, როგორც ცნობილია, მზის წელიწადს ჩამორჩება $5\frac{1}{4}$ დღელამით. რამდენიმე მთვარის წელიწადის გასვლის შემდეგ ეს განსხვავება ძალზე შესამჩნევი ხდება. ამიტომ საჭირო იყო მთვარის წელიწადის შეთანასწორება მზის წელიწადთან. ამ მიზნით შუმერები ყოველ მეხუთე თუ მეექვსე წელიწადს უმატებდნენ ერთ-ერთ სრულ მთვარის თვეს, რომელსაც „ზედმეტ“ (დ ი რ ი) თვედ იხსენიებდნენ. ამგვარად ახდენდნენ მთვარის პრაქტიკული კალენდრის შეთანასწორება-მისადაგებას ასტრონომიულ ანუ მზის კალენდართან.

შუამდინარეთის პირობების გათვალისწინებით, შუმერები წელიწადს ორ ტოლ ნაწილად ყოფდნენ: პირველი იყო ცხელი პერიოდი ანუ ზაფხული (ე მ ე შ) და მეორე — შედარებით გრილი ანუ ზამთარი (ე ნ თ ე ნ). ზაფხულის დასაწყისს ემთხვეოდა წლის დასაწყისიც (ზ ა გ მ უ), რომელიც, ჩვეულებრივ, მოდიოდა მარტ-აპრილზე, დაახლოებით გაზაფხულის მზებუდობაზე.

ცნობილია, რომ კალენდარს ძველი ცივილიზებული ხალხები, უპირველეს ყოვლისა, სამიწათმოქმედო სამუშაოების გეგმავთმით-

რად წარმოების მიზნით აღგენდნენ. შუმერების კალენდარზე დაკვირვება ნათელს ხდის, რომ აქაც მიწათმოქმედების მოთხოვნილებებმა განაპირობეს დროის აღრიცხვის მწყობრი სისტემის შემოღება. საჭირო იყო წელიწადის დაყოფა მცირე მონაკვეთებად და მათი სახელწოდებების იმგვარად შერჩევა, რომ რიგითი შუმერელისათვის გასაგები ყოფილიყო, როდის უნდა დაწყებულიყო თესვა, მკა, მოსავლის დაბინავება, როდის უნდა აღენიშნათ მთავარი რელიგიური დღესასწაულები და სხვა. შუმერელმა ქურუმებმა ამ საქმეს კარგად გაართვეს თავი. წელიწადი თვეებად დაყვეს და მათ ასეთი სახელწოდებები მისცეს: ითუ შუნუმუნა — „თესვის თვე“ (სიტყვასიტყვით: „თვე ხელი+თესლი“), ითუ შექინქუ — „მარცვლეულის მკის სამუშაოების თვე“, ითუ შეილა — „მარცვლის ზიდვის თვე“, ითუ ეზენ ბაბა — „(ღვთაება) ბაბას დღესასწაულის თვე“ და მისთანანი.

ოღონდ ეს იყო, არსებობის მთელ მანძილზე შუმერებმა ვერ დანერგეს ერთიანი, ყველასათვის სავალდებულო კალენდარი. ამას ხელს უშლიდა თავიდანვე არსებული პოლიტიკური დაქსაქსულობა და ცალკეული ქალაქ-პროვინციების ურთიერთისაგან განდგომის სურვილი. ამიტომ იყო, რომ ყველა დიდ ქალაქს საკუთარი თვეთა აღრიცხვა ჰქონდა შემუშავებული. შუმერის ტერიტორიაზე ერთდროულად მოქმედებდა ლაგაშის, უმას, ნიფურის, ფუზრიშ-დაგანის, ურისა და ადაბის კალენდრული სისტემები. მათში სხვადასხვანაირი იყო თვეების თანამიმდევრობა, ზოგჯერ თვესაც სხვაგვარად ვრქვა და სხვა. შედარებით ვრცელ ტერიტორიაზე მოქმედებდა ქალაქ ლაგაშსა და უმაში ძველთაგანვე დანერგილი კალენდრები. ქვემოთ ჩვენ სწორედ მათ წარმოვადგენთ:

ლაგაშის კალენდარი უმას კალენდარი

1. ითუ განმაშ	— ითუ შექინქუ	-მარტი—აპრილი
2. ითუ ხარანმუ	— ითუ სიგიშუბაგარ	-აპრილი—მაისი
3. ითუ ეზენ ლისი	— ითუ შექარაგალ	-მაისი—ივნისი
4. ითუ შენუმუნა	— ითუ ჭურუბ	-ივნისი—ივლისი
5. ითუ ნუმუქუ	— ითუ რი	-ივლისი—აგვისტო
6. ითუ ეზენ დუმუზი	— ითუ შუნუმუნა	-აგვისტო—სექტემბერი
7. ითუ ეზენ შულგი	— ითუ მინაბ	-სექტემბერი—ოქტომბერი

8. ითუ ეზენ ბაბა	— ითუ ეითუაშ	-ოქტომბერი—ნოემბერი
9. ითუ მუშუდუ	— ითუ ლისი	-ნოემბერი—დეკემბერი
10. ითუ აძარასი	— ითუ ეზენ შულგი	-დეკემბერი—იანვარი
11. ითუ შექინქუ	— ითუ ფაფუე	-იანვარი—თებერვალი
12. ითუ შეილა	— ითუ ღუმუზი	-თებერვალი—მარტი
13. ითუ ღირი	— ითუ ღირი	-ღამატებითი—თვე

შუმერებმა გარკვეული წარმატებები მოიპოვეს გეოგრაფიული აზროვნების სფეროშიც. ყოველ ეპოქაში ასე იყო: გეოგრაფიული ცოდნის შეესება-დაზუსტება უშუალოდ თვალთ ნახულსა და განცდილს ემყარებოდა. მოგზაურობა იყო ამის მიღწევის ერთადერთი საშუალება. შუმერშიც ასე გახლდათ. პირველი მოგზაურ-გეოგრაფები ვაჭრები იყვნენ. სავაჭრო გზები კი ქალაქ ლავაშიდან ქვეყნის ოთხივე კუთხით მიემართებოდა. მოგზაურობის საჭიროებებმა განაპირობა გეოგრაფიული ცოდნის ერთ სისტემად ჩამოყალიბება, რაც, უნდა ვიფიქროთ, შუმერებს უკვე გაკეთებული ჰქონდათ. ამაზე მეტყველებს სათანადო გეოგრაფიული ტერმინოლოგიის არსებობა და დედამიწის შესახებ შემუშავებული წარმოდგენები, რაც ნაწყვეტ-ნაწყვეტ აისახა სხვადასხვა ხასიათის წერილობით ძეგლში.

სათანადო ტერმინებით შუმერები მკვეთრად განასხვავებდნენ ურთიერთისაგან ქვეყნის ოთხივე მხარეს; აღმოსავლეთს უწოდებდნენ იმქურს, დასავლეთს — იმმართუს, ჩრდილოეთს — იმმირსა და სამხრეთს — იმუს. სიტყუასიტყვით ეს ტერმინები ითარგმნება, როგორც „ქარი აღმოსავლეთისა, დასავლეთისა...“ და ა. შ.

დედამიწას ისინი მიიჩნევდნენ ბრტყელ სხეულად, რომელიც უძრავად დგას სამყაროს ცენტრში. მას გარს უვლის უკიდვრანო წყლის სივრცე ანუ, როგორც ისინი ეძახდნენ, „დიდი მდინარე“, შუმერებს სწამდათ, რომ ამ სტიქიონის გადალახვა მოკვდავთაგან არავის შეეძლო. ზღვის ჩაქარგულ სივრცეში თითქოს არსებობდა „ცოცხალთა ქვეყანა“, რომლის მიღწევა მხოლოდ რჩეულთა ზვედრი იყო.

საკუთრივ შუამდინარეთი და მისი მიმდებარე ვრცელი ტერიტორიები შუმერებს საკმაოდ კარგად ჰქონდათ შესწავლილი. ვაჭარ-მოგზაურები სულ ადვილად აღწევდნენ ევფრატის სათავეებს და ჩრდილოეთ სირიის უკიდურეს ოლქებსაც კი. ამ მხარეში მდებარე „ამანის მთებიდან“ შუმერებს გამოჰქონდათ ხე-ტყე, კერძოდ, კედრის მასალა. მათ იცოდნენ, რომ ამანის მთებს მიღმა არსებობდა „ზემო ზღვა“, რომელშიც, უეჭველია, შავ ზღვას გულისხმობდნენ. სწორედ აქედან იწყებოდა დედამიწის შემომსაზღვრელი „დიდი მდინარე“. ჩრდილო-აღმოსავლეთით შუმერები თითქმის დღევანდელ ვანის ტბამდე მიდიოდნენ.

კარგად იცნობდნენ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთისაკენ მიმავალ გზას და მის მიმდებარე ტერიტორიებს. შემონახულია ლაგაშიდან შორეულ ებლამდე (თანამედროვე თელ-მარდისი, ალექსოიდან სამხრეთით 70-კმ-ზე) გადაჭიმული გზის ცალკეული მონაკვეთების აღწერილობანი.

შუმერელი მოგზაურ-ვაჭრები შინაურ ხალხად ითვლებოდნენ სპარსეთის ყურის ანუ „ქვემო ზღვის“ სანაპიროებზე მდებარე ქვეყნებშიც, კერძოდ, მელუხასა და მაგანში. გაბედული შუმერელი ზღვაოსნები არ ეპუებოდნენ ოკეანის სტიქიონს და საზღვაო გზით აღწევდნენ ინდოეთის შორეულ ოლქებსაც კი. მდინარე ინდის აუზში მდებარე მოხენჯო-დაროს არქეოლოგიური შესწავლისას გამოვლინდა შუამდინარული წარმონაქოების ნივთები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ შუმერებს კავშირი ჰქონიათ ამ მხარესთანაც.

შუამდინარეთის აღმოსავლეთით მდებარე ელამის ქვეყანა და ირანის ზეგნის ტერიტორიაზე არსებული ადრეული პოლიტიკური გაერთიანებები III ათასწლეულის დასაწყისიდანვე იპყრობდნენ შუმერების ყურადღებას. აქადისა და ურის III დინასტიის ძლიერმა მეფეებმა დაიმორჩილეს კიდეც ეს ვრცელი მხარე. შუმერელი ელჩ-კურიერები თითქმის ყოველდღე სერავდნენ აღმოსავლეთის მთიანეთის გზა-ბილიკებს. იგულისხმება, რომ მათ აქ ყოველი პუნქტი ზედმიწევნითი სიზუსტით ჰქონდათ შესწავლილი. ელამისა და მისი მეზობელი ქვეყნების შესახებ შუმერებმა არა ერთი მნიშვნელოვანი ისტორიული თუ წმინდა გეოგრაფიული ხასიათის ჩანაწერი დაგვიტოვეს, რაც უძვირფასესი მასალაა ირანის ისტორიული გეოგრაფიის აღსადგენად.

შუმერების გეოგრაფიული ცოდნის მწვერვალია ჯერ კიდევ აქადის ეპოქაში შედგენილი გეოგრაფიული რუკა, რომელიც ჩვენამდე მოღწეულია ახალბაბილონური (VII—VI სს.) ასლის სახით. კაცობრიობის ისტორიაში ამ პირველი რუკის ავტორი იმ შორეულ წარსულშიც დაუფლებული ყოფილა გეოგრაფიული: პუნქტების რუკაზე სიმბოლოებით გამოსატყვას. დედამიწა აქ წარმოდგენილია მრგვალი წრის სახით, რომელსაც სერავს მდინარე ეფრათი — ორი პარალელური ხაზი. დედამიწას გარს უვლის ასევე წრიულად წარმოსახული „დიდი მდინარე“. მეზობელი ქვეყნები რუკაზე სამკუთხედებითაა აღნიშნული. ეს რუკა, რომელსაც, უეჭველია, სასწავლო დანიშნულება ჰქონდა, არ შეიძლება, ერთადერთი ყოფილიყო. მრავალ მსგავს გეოგრაფიულ თვალსაჩინოებათა შორის იგი მხოლოდ ერთ-ერთია, რომელიც ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გადარჩა და მოვიდა ჩვენამდე.

დიდად საყურადღებოა შუმერების მიღწევები მედიცინისა და ფარმაცოლოგიის დარგში. მეცნიერების ამ სფეროში ისინი განსაკუთრებულ სიბეჯითეს, დაკვირვებულობასა და გონებამახვილობას იჩენდნენ. ერთობ ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ შუმერების სამედიცინო ცოდნა თავიდანვე აღმოჩნდა თავისუფალი ყოველგვარი მაგიის გავლენისაგან. ამას ხელი შეუწყო ცნობილმა გარემოებამ: ეს ცოდნა აღმოცენდა წმინდა პრაქტიკული გამოცდილების თანდათანობითი დაგროვების საფუძველზე. შუმერელი ექიმები ავადმყოფობას არ განიხილავდნენ ავი და ბოროტი სულების მიერ გამოწვეულ გართულებად. ამიტომაცაა, რომ შუმერულ სამედიცინო ცნობარებში განკურნების საშუალებად არსად არ იხსენიება შელოცვები, რითაც ასე გადატვირთულია რამდენადმე უფრო გვიანდელი, ანალოგიური ხასიათის ბაბილონურ-ასურული დოკუმენტები.

შუმერები სამედიცინო ცოდნას ღვთაება ენქის ჯილდოდ თვლიდნენ, ხოლო მედიცინის უშუალო მფარველად მიიჩნდათ ქალღმერთი ნინხურსაგი.

ექიმის პროფესია შუმერში ძალზე ადრე ჩამოყალიბდა. III ათასწლეულის დასაწყისში შედგენილ ჩანაწერებში უკვე გვხვდება ექიმის აღწიშნული სპეციალური ტერმინი აზ უ, რაც სიტყვა-სიტყვით „წყლის მკურნეს“ ნიშნავს. ურის I დინასტიის დროს,

კერძოდ, XXVIII საუკუნეში, ქალაქ ურში მოღვაწეობდა ექიმი, სახელად ლულუ. მომღვენო საუკუნეების დოკუმენტებში უკვე ხშირად გვხვდებიან ექიმები, რომლებიც ამა თუ იმ საყოფაცხოვ-

შუმერული გეოგრაფიული რუკა

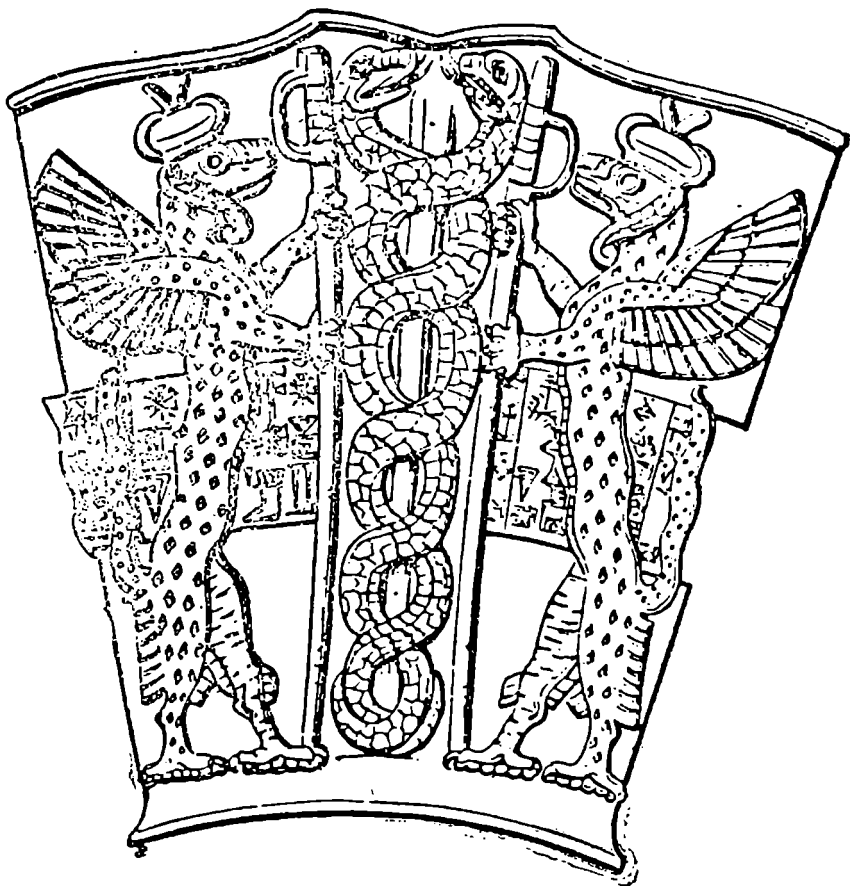
რებო საქმიანობაში ისევე მონაწილეობენ, როგორც რიგითი მოქალაქეები. ეს კი ნიშნავს, რომ ექიმები და ექიმობა შუმერელის ცხოვრებაში სრულიადაც არ ყოფილა იშვიათი მოვლენა ან განუყენებელი ცნების შემცველი რამ.

ურის III დინასტიის ეპოქაში ხდება საექიმო საქმიანობის სპეციალიზაცია. ამ დროს ცალკე გამოიყოფოდნენ „დიდი ექიმები“ (ა ზ უ გ ა ლ). იგულისხმება, რომ მათ გვერდით იქნებოდნენ რიგითი მკურნალებიც. მეფის კარს ჰყავდა სპეციალური „მეფის ექი-

მი“ (ა ზ უ ლ უ გ ა ლ). შულგის დროს ამ მოვალეობას ასრულებდა ვინმე ურლუგალედინი. სამედიცინო ცოდნის ცალკე დარგად ჩამოყალიბდა გინეკოლოგია. ექიმთა გარკვეულ ჯგუფს ქმნიდნენ ვეტერინარებიც — ცხოველთა და ფრინველთა მკურნალები.

სამედიცინო ცოდნის კვალდაკვალ ვითარდებოდა ფარმაცოლოგიაც. ამ დარგში შუმერელ სპეციალისტთა განსწავლულობის საკმაოდ მაღალ დონეზე წარმოდგენას გვიქმნის ნიფურადან მომდინარე ერთ-ერთი ფირფიტა — საექიმო რეცეპტების კრებული,

რომლის ტექსტი განეკუთვნება XXII საუკუნეს. როგორც თანამედროვე მეცნიერულმა გამოკვლევამ დაადგინა, ამ რეცეპტებით დამზადებული წამლების შემადგენლობაში შედის ნატრიუმის, კალიუმისა და აზოტოვანე ნაერთები. ჩანს, ამ შორეულ წარსულში მიაგნო ადამიანმა გველის შხამის სამკურნალო თვისებებსაც: ერთ-ერთი წამლის რეცეპტით რეკომენდებულია გველის ტყავის გამო-

ღვთაება ნინგიშიდას გველების გამოსახულება გუდეას საკულტო ვაზაზე

ყენებაც. საინტერესოა, რომ ლაგაშის ენის გუდვას ერთ-ერთ ლარნაკზე ჯანმრთელობის მფარველი ქალღმერთის ნინგიშვიდას გვერდით გამოსახულია კვერთხი, რომელსაც ორი გველი ესხევა. შეიძლება ეს გამოსახულება ჩაითვალოს მედიცინის თანამედროვე ემბლემის — ესკულაპის გველის პროტოტიპად.

შუმერელი ფარმაკოლოგები წამლების დამზადებისას ფართოდ იყენებდნენ მცენარეულობას, განსაკუთრებით თესვებს, ფესვებსა და ფოთლებს. აქედან გამომდინარე იგულისხმება, რომ მათ შესწავლილი უნდა ჰქონოდათ ეს კომპონენტები. ფლორის წარმომადგენელთა ბიოლოგიური თვისებების ცოდნა აუცილებელი იყო სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის უკეთ წარმართვისათვისაც, მარცვლეული კულტურების მოშენებისა და მებაღეობის უკეთ დაყენებისათვის. ცნობილი კია, რომ ერთშიაც და მეორეშიაც შუმერები დიდად დახელოვნებულნი იყვნენ. მათ პირველებმა გადადგეს გაბედული ნაბიჯები პურეული მცენარეების — ქერის, ხორბლისა და ემერის მარტივი სელექციის დარგში; ნახევრად ველური ჯიშებისაგან მოვლა-პატრონობის განსაკუთრებული ხერხების შემუშავება-დანერგვის გზით შეძლეს უხეშოსავლიანი მარცვლოვანების გამოყვანა. განსაკუთრებით დიდი გამოცდილება გააჩნდათ შუმერებს სამხრეთ შუამდინარეთის ძირითადი სუბტროპიკული მცენარის, ფინიკის პალმის მოვლის საქმეში.

თანდათანობით დაგროვილი ბოტანიკური ცოდნის უკეთ სარგებლობისათვის საჭირო გახდა მისი სისტემატიზაცია. შუმერელი ბოტანიკოსების სასახლოდ უნდა ითქვას, რომ მათ პირველებმა მოგვეცეს იმ დროისათვის საკმაოდ სრული კლასიფიკაცია მცენარეებისა და წერილობით გააფორმეს კიდევ. დღემდე მოღწია ადრეულ ხანებში შედგენილმა შუმერულ-აქადური ლექსიკონების დიდმა ნაწილმა, რომელშიც ლექსიკური მასალა დარგობრივი პრინციპითაა დალაგებული. საკუთრივ ბოტანიკური ლექსიკონი კი ცალკეა წარმოდგენილი. მასში თვალნათლივაა გამოიჯნული ბალახოვნები ხემცენარეებისაგან. ამ უკანასკნელში თავის მხრივ გამოყოფიან წიწვოვნები და სხვა.

რამდენიმე სიტყვით გვინდა შევეხოთ შუმერების მიღწევებს შინაური ცხოველების სელექციის დარგში. ეს რთული საქმე უჩველად გულისხმობდა ზოოლოგიის საფუძვლების ცოდნას. განსა-

კუთრებულ სიბეჯითეს იჩენდნენ ისინი მუშა პირუტყვის კარგი ჯიშების გამოყენაში. მთავარ გამწვევ ძალას ამ დროს ხარი წარმოადგენდა. შუმერებს გამოყვანილი ჰყავდათ „დიდრონი ხარების“ (გ უ დ გ ა ლ) სპეციალური ჯიში. სოფლის მეურნეობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ვირი (ან შე). რა თქმა უნდა, იცნობდნენ „მთის ვირს“ ანუ ცხენს (ს ი ს უ), მაგრამ მისი სამეურნეო ათვისება შუმერულ ეპოქაში ჯერ კიდევ ვერ მოხერხდა.

საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია შუმერების მიღწევები მეცხვარეობაში. გამოყვანილი ჰყავდათ ცხერის სხვადასხვა ჯიშები. განსაკუთრებით ამრავლებდნენ „გრძელმატყლიან“ (უ დ უ ს ი გ-გ ი დ) და „ნაზმატყლიან“ (უ დ უ ს ი გ-ს ი გ) ცხერებს. ცალკე აშენებდნენ „სახორცე ცხერებსაც“ (უ დ უ-ი ა, სიტყვასიტყვით: „მსუქანი ცხვარი“).

შუმერებისათვის უცნობი არ დარჩენილა ბუნებაში მიმდინარე ძირითადი ქიმიური მოვლენების არსიც. რა თქმა უნდა, ძნელია ვილაპარაკოთ ძველ შუამდინარეთში ამ მეცნიერების ჩამოყალიბებულ საფუძვლების არსებობის შესახებ იმგვარად, როგორც ამას შუმერული მათემატიკისა და ასტრონომია-გეოგრაფიის მიმართ ვაკეთებთ, მაგრამ ქიმიის დარგშიაც ამ ფენომენალური ხალხის გარკვეულ, მწყობრ ემპირიულ ცოდნაზე მითითება მაინც შეიძლება.

შუმერები ძალზე დახელოვნებულნი იყვნენ ლუდის წარმოებაში. შემონახულია ამ სასმელის დამზადების არაერთი რეცეპტი, სადაც დაწვრილებითაა აღწერილი ლუდის დაყენებისათვის საჭირო მთელი ტექნოლოგიური პროცესის მიმდინარეობა, კერძოდ, როგორ უნდა მომზადდეს ლუდის მასალა — ალაო, რა თანამიმდევრობით უნდა მოხდეს ალაოს ხარშვის შედეგად მიღებული ნაყენის დადუღება, რა მინარევების შეტანაა საჭირო სალუდუ მასალაში სხვადასხვა ფერის, ხარისხისა და სიმკვარის მქონე სასმელის მისაღებად. ცნობილია, რომ შუმერელი ტექნოლოგები ამზადებდნენ თერამეტამდე სხვადასხვა ხარისხის ლუდს. ყოველივე ეს მოითხოვდა ქიმიური რეაქციების, განსაკუთრებით კი დუღილის პროცესის დახვეწილ ცოდნას. ეს ცოდნა ეხმარებოდა შუმერებს ფარმაცოლოგიაშიც.

შუმერელი „ქიმიკოსები“ განსაკუთრებით მაღალ ცოდნას იჩენდნენ სხვადასხვა კოსმეტიკური საცხის დამზადებაში. აქაური

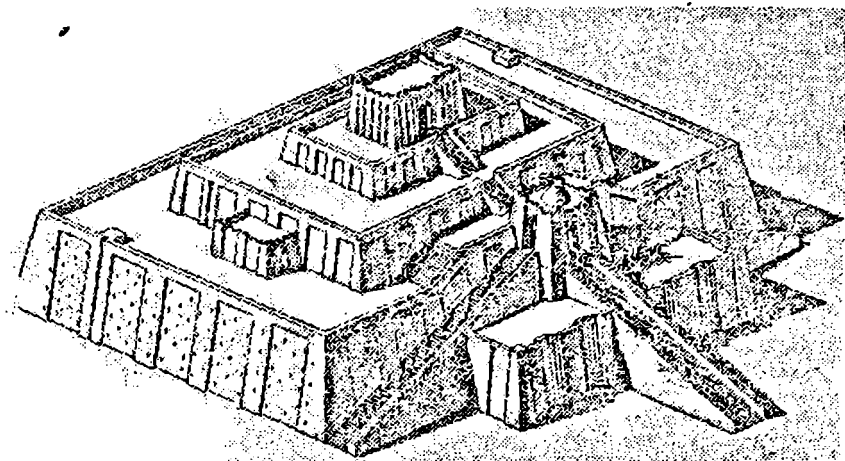
ცხელი პავა დამატებით საზრუნავს უჩენდა, მათ კანის მოვლის საქმეში. უკვე ვთქვით, შუმერელი მამაკაცები მზის მცხუნვარე-ბისაგან თავის დასაცავად სპეციალურ ზეთსა და საცხებს ისმევდნენ. განსაკუთრებულ ფაქიზ მოპყრობას ქალის კანი მოითხოვდა. ამან განაპირობა საცხებებზე ძალზე დიდი მოთხოვნილება. ჩვენამდე მოღწეული რეცეპტებიდან ირკვევა, რომ საცხებთა დასამზადებლად შუმერელი კოსმეტოლოგები უმთავრესად იყენებდნენ წიწვოვანი მცენარეების ნალენთებს, რომელთაც ხშირად ცხოველურ პროდუქტებსაც ურევდნენ.

გარკვეული პრიორიტეტი ეკუთვნის შუმერებს გეოლოგიის, მინერალოგიისა და მეტალურგიის დარგშიც. მათ განსაკუთრებით ის ქვები და ლითონები აინტერესებდათ, რაც არ მოიპოვებოდა ან ძლიერ ცოტა იყო სამხრეთ შუამდინარეთში. თავიანთ ლექსიკონებში შუმერებმა დაგვიტოვეს სხვადასხვა ჯიშის, ფერისა და ხარისხის ქვების ტერმინოლოგია — აღწერილობანი. შუმერელი პეტროლოგები (ქვათა მცოდნენი) განსაკუთრებით აფასებდნენ შავი ლითონისა და გრანიტის ქვებს. ძვირფასი ლითონებიდან კარვად იცნობდნენ ვერცხლისა და ოქროს თვისებებს. გარკვეული წარმოდგენა ჰქონდათ მეტეორიტულ რკინაზეც, რომელსაც „ცის ქვას“ (ნა-ანა) უწოდებდნენ. მართალია, რკინის ათვისება შუმერებმა ვერ შეძლეს, მაგრამ, სამაგიეროდ, აქაური მეტალურგები დიდად დაოსტატდნენ ვერცხლისა და ოქროს დამუშავებაში, აგრეთვე ბრინჯაოს წარმოებაში. თავის დროზე შუმერებს წერილობით დაუფიქსირებიათ ლითონთა დამუშავების ტექნოლოგიური პროცესები, რაც თანამედროვე მეცნიერებს შესანიშნავ მასალას აძლევს შუმერულ ლითონწარმოებაზე სპეციალური წიგნების დასაწერადაც კი.

დასასრულს, მოკლედ მიმოვიხილათ შუმერების მიღწევებს პუმანიტარული მეცნიერებების — ისტორიის, იურისპრუდენციისა და ფილოლოგიის დარგში.

გააზრებული, მწყობრი ისტორია თავიანთი ქვეყნისა შუმერებს, რა თქმა უნდა, არ შეუქმნიათ. მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი არ ინტერესდებოდნენ გარდასული ეპოქებით და არ ეძიებდნენ იმას, თუ რა იყო მანამდე. რა ვუყოთ, რომ შუმერებს თავიანთი წარსული რელიგიური ბურჟისის მიღმა ჰქონდათ

განჭვრეტილი. განა ყველა ხალხი ასე არ იწყებს თავისი განვლილი ცხოვრების გააზრებას? ისიც არაა სასაყვედურო, რომ მთელი რიგი ისტორიული მოვლენები მათ ღვთაებათა ნების გამოვლენად მიაჩნდათ. ისტორიის ამგვარი გაგებისაგან მთლად თავისუფალი

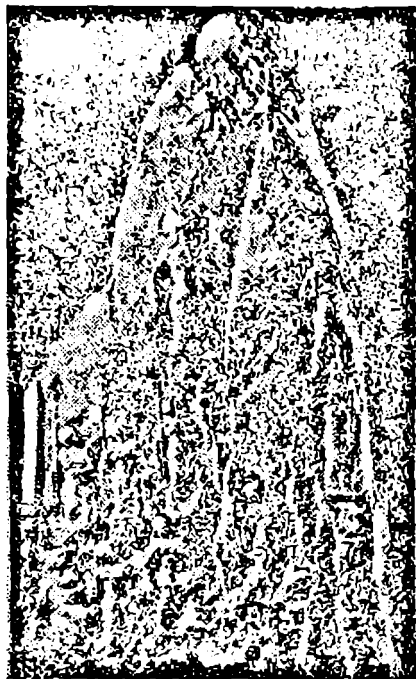
ურნამუს ზიქურათი ურში

ბერძნებიც კი არ ყოფილან, რომელთა სახელს ვუკავშირებთ ჩვენ მეცნიერების ამ დარგის დამოუკიდებლად გაფორმება-ჩამოყალიბებას.

შუმერელი სწავლულები თავიანთი ქვეყნის ისტორიას ორ მთავარ პერიოდად ჰყოფდნენ — წარღვნამდელ და წარღვნისშემდგომ ხანად. მათი გაგებით, წარღვნა მოხდა ურის III დინასტიიდან 30 ათასი წლის წინათ. კლასიკურ ხანაში ისტორიკოსებმა წინამძღვალ მეფეთა სიებიც კი შეადგინეს. აქაც წყალგამყოფად ისევ წარღვნა მიჩნეული თითქმის წარღვნამდე არსებულ შუმერის ხუთ ქალაქში, რომელთა შორის ჯუპირველესი სამეფო ტახტი ერიდუში იდგა, მეფობდა 8 მეფე 241 200 წლის საერთო ხანგრძლივობით. შუმერის ამ პირველ ისტორიაში ნათქვამია, რომ დასაბამიდან 241 200 წლის გასვლის შემდეგ „მოხდა წარღვნა (არ უ-

რუ), რომლის შემდეგაც ციდან (ხელახლად) დაეშვა სამეფო ხელისუფლება“.

წარღვნის შემდგომი პერიოდის მოვლენები ამ ისტორიაში გადმოცემულია ცალკეული ქალაქებისა და მათში აღზევებული დინასტიების მიხედვით. ერთ-ერთი ცნობილი დინასტია მეფობდა ქალაქ ურუქშიც, რომლის წარ-

ნარამსინის გამარჯვების სტელა

მომადგენელი იყო ლეგენდარული გილგამეში¹. ქალაქ ურში ზეობდა სამი სხვადასხვა დინასტია. მეფეთა საკუთარი დინასტიები მართავდნენ ქალაქებს ქიშს, ადაბს, ლაგაშსა და სხვა. ეს ცნობები შესანიშნავი წყაროა შუმერის მწყობრი, მეცნიერული ისტორიის აღსადგენად. საქმე ისაა, რომ მეფეთა სახელების გასწვრივ ყოველთვის მითითებულია მათი ზეობის ხანგრძლივობა და უმთავრესი ამბები. მართალია, ხშირად ციფრები ფანტასტიკური სიდიდისაა, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში მათი სისწორე ეჭვს არ იწვევს. აი, როგორაა აქ წარმოდგენილი ურის III დინასტიის დროინდელ (2132—2024 წწ.) მეფეთა ისტორია: „ურუქი იარალით იქნა და-

პყრობილი; მისი მეფობა გადავიდა ურზე. ურში მეფედ (გახდა) ურნამუ, ზეობდა იგი 18 წელი. ლეთაებრივი შულგი, შვილი ლეთა-

¹ ამ უკანასკნელ ხანებში მეცნიერებმა ყურადღება მიაქციეს რამდენიმე არაპირდაპირ ცნობას, რომელზეც დაყრდნობით შეიძლება ვამტკიცოთ გილგამეშის რეალობა.

ებრივი ურნამუსი, მეფობდა 46 წელი. ღვთაებრივი ამარსუნა, შვილი ღვთაებრივი შულგისა, მეფობდა 9 წელი, შუსუნა, შვილი ღვთაებრივი ამარსუნასი, მეფობდა 9 წელი. იბისუნა, შვილი შუსუნასი, მეფობდა 24 წელი. (სულ) 5 მეფე ზეობდა 108 წელი. ური იარალით იქნა დაპყრობილი. მისი მეფობა გადავიდა ისინზე და ა. შ. მოყვანილ ცნობათა სისწორე მთლიანად დასტურდება ამ ეპოქის დროინდელი სამეურნეო და იურიდიული ხასიათის დოკუმენტების მონაცემებით.

სასახლის კარზე მომუშავე მწერლები ცალკე ადგენდნენ ამ თუ იმ მეფეთა ცხოვრების მოკლე ქრონიკებს, რომელთა მიხედვითაც წარმოებდა წლების ათვლა. ესეც თავისებური ისტორია იყო, უფრო სწორედ, ვრცელი ისტორიის ცალკეული ფურცლები.

ჩვენამდე მოაღწია XXV საუკუნის უცნობი ავტორის თხზულებამ, რომელშიც გაბმით, მწყობრადაა მოთხრობილი ქალაქ უმა-სა და ლაგაშს შორის მდებარე სასაზღვრო ნაყოფიერი ველის, გუ-ედენას ირგვლივ ატეხილი დავის ისტორია. ზემოთ, სათანადო ადგილას, ამაზე უკვე ვილაპარაკეთ და ამიტომ აღარ გავიმეორებთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მსგავსი ჩანაწერები მრავალი უნდა ყოფილიყო. ალბათ, დიდი დრო აღარ იქნებოდა საჭირო, რომ შუემნები შედგომოდნენ თავიანთი ქვეყნის გაბმული ისტორიის წერასაც, მაგრამ თუ ეს არ მოხდა, ამაში კვლავ საერთო პოლიტიკური მდგომარეობაა დამნაშავე — ცა რისხვით მობრუნდა შუემნების თავზე და ყველაფერი ერთბაშად დაიქცა.

მოგვიანებით ასურელ-ბაბილონელებმა გამოიყენეს შუემნული ქრონიკები და შექმნეს კიდევ შუემნისა და აქადის მეფეების ლეგენდით მოსილი „ისტორიები“. ვინ იცის, იქნებ ამგვარი ჩანაწერებით სარგებლობდა III საუკუნის ბაბილონელი ისტორიკოსი ბეროსი, რომელსაც ბერძნულად დაუწერია შუამდინარეთის სამტომიანი ისტორია. დროთა ბრუნვაში ეს ისტორიაც დაიკარგა. მისგან ბერძნების მიერ გაკეთებული ზოგიერთი ამონაწერის გარდა ამჟამად აღარაფერია დარჩენილი. არა-და, რაოდენ ფასდაუდებელი იქნებოდა ბეროსის ისტორია ჩვენთვის! რამდენი რამ სამუდამოდ დაიკარგა მომავალი თაობებისათვის.

ახლა რამდენიმე სიტყვა შუემნების იურიდიული საქმიანობის გარშემო.

ცნობილია, რომ შუმერის საზოგადოება სოციალური და ეკონომიკური ურთიერთობის თვალსაზრისით ძალიან ადრე დაწინაურდა. ამ მხრივ ცხოვრება ჯერ კიდევ III ათასწლეულის პირველ ნახევარში საკმაოდ გართულებული ჩანს. მორალური და სოციალური წესების დაცვა-აღსრულებისათვის საჭირო შეიქმნა იურიდიული სამსახურის შემოღება. XXVI საუკუნიდან უკვე საკმაოდ მრავალადაა სხვადასხვა შინაარსის იურიდიული დოკუმენტები, რომლებიც უმეტესწილად მიწის ყიდვა-გაყიდვას, საოჯახო ურთიერთობის სხვადასხვა მხარეს — ქორწინებას, შეილად აყენას, ოჯახის გაყოფას და სხვა საკითხებს ეხება.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს შემდეგი: მსგავსი საბუთების შედგენის წესი XXVI საუკუნიდან მოყოლებული შუმერის საზოგადოების არსებობის მთელს მანძილზე ძირითადად უცვლელია, რაც იმას მოწმობს, რომ მათი გაფორმების დახვეწილი ნორმები საკმაოდ ადრე დამუშავებულია. ეს კი შეუძლებელი იქნებოდა წინასწარი, სპეციალური სამუშაოების ჩატარების გარეშე. ამგვარი სამუშაო, უპირველეს ყოვლისა, გულისხმობდა საუკუნეთა მანძილზე ჩაღხის მიერ შემუშავებული და ყოფა-ცხოვრებაში დანერგული იურიდიული ნორმების წერილობით ფიქსაციას, შემდეგ კი მის დახვეწასა და დროის მოთხოვნილებისადმი შეგუებას. ეს საქმე კი XXV საუკუნეში უნდა დამთავრებულიყო.

შუმერის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე საუბრისას ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ლაგაშის მმართველ ურუინიმგინას გამწვავებული სოციალური ურთიერთობების მოსაგვარებლად შეუდგენია კანონები. მიუხედავად იმისა, რომ ეს კანონები ჯერჯერობით არაა გამოვლენილი, შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ ეს საუკუნე (XXIV ს.) არის ყველაზე ადრეული შუმერული კანონების შედგენის თარიღი.

დიდი საკანონმდებლო საქმიანობა გაშლილა ურის III დინასტიის ხანაში. ამ დინასტიის პირველი მფეის, ურნამუს სახელით ცნობილმა კანონთა „წიგნმა“ ჩვენამდე მოაღწია. მისი პირველი გამომცემელი ს. კრამერი სწორად მიუთითებს, რომ ურნამუს კანონები ათასწლეულებით უსწრებს წინ ბიბლიურ კანონებსაც კი სამართლის გადაწყვეტის ჰუმანური პრინციპების მხრივ. საქმე შემდეგშია: თუ ძველი სამყაროს ბევრი სამართალი, მათ შორის

ბიბლიური კანონებიც, აგებული იყო წინა ეპოქიდან გადმონაშთის სახით თავეშემონახული ტალიონის პრინციპზე: თვალი თვალის წილ, კბილი კბილის წილ; რაც იმას ნიშნავს, რომ სხეულის ამა თუ იმ ნაწილის დაზიანებისათვის დამნაშავეს იმავე ფიზიკურ

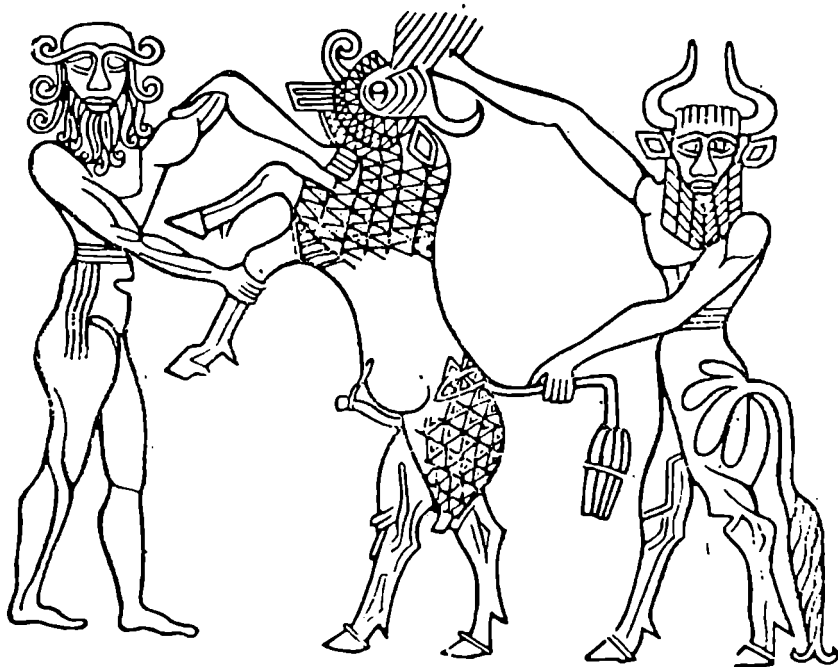

გუდეას ქანდაკების თავი

სასჯელს შიაგებდნენ. შუმერული სამართალი ამ მხრით დიდად დაწინაურებული ჩანს. ურნამუ ასეთ შემთხვევაში აკანონებს მხოლოდ ფულად ჯარიმას, 'კერძოდ, ფეხის გაჭრისათვის 10 სიკლ ვერცხლს, იარაღით ძვალის დამსხვრევისათვის — 1 მანა (60 სიკლ) ვერცხლს, ცხვირის მოჭრისათვის — 20 სიკლ ვერცხლს და ა. შ.

ურნამუს კრებულში რამდენიმე მუხლი ეძღვნება სარწყავი წყლის რეგულირების საკითხს, საიჯარო ქირის ოდენობის განსაზღვრას და მისთანანი. სასამართლო პროცესის წარმოების გაუმჯობესების მიზნით დაწესებულია, რომ ცრუ მოწმეობისათვის მხილებულ პირს გადახდეს 15 სიკლი ვერცხლი.

შუმერების მიერ ფუძელადებული საკანონმდებლო ტრადიციები კარგად გაგრძელდა მომდევნო საუკუნეებშიც. XX საუკუნეში შუმერულ ენაზე დამუშავდა და გამოიცა ისინის სამეფოს მმარ-

გილგამეში და ენქილუ ამარცხებენ ციურ ხარს. საბეჭდავის გამოსახულება

თველის ლიფითიშთარის კანონები. ამავე საუკუნისაა ასევე შუმერულ ენაზე შედგენილი ლარსას სამეფოს კანონთა კრებულიც. ემნუნას მეფის ბილალამას კანონები კი, რომელიც XIX საუკუნეს

განეკუთვნება და დიდადაა დავალებული შუმერული საკანონმდებლო პრაქტიკისაგან, უკვე აქადურ ენაზეა შედგენილი. შუმერული იურისპრუდენციის მიღწევები დაედო საფუძვლად ძველი სამყაროს ერთ-ერთ უდიდეს საკანონმდებლო ძეგლსაც — ხამურაბის კანონებს, რომელიც შედგენილია ბაბილონის მეფის ხამურაბის ბრძანებით XVIII საუკუნეში.

შუმერელ იურისტთა მიერ შედგენილ კანონთა კრებულებში ერთმანეთისაგან არაა გამიჯნული სამართლის ცალკეული დარგები, როგორცაა, ვთქვათ, სისხლის სამართალი, სამოქალაქო სამართალი, საოჯახო სამართალი და ა. შ. კანონთა მუხლები იქ თითქმის უსისტემოდაა დალაგებული, რაც მათ უკარგავს ერთიანი კოდექსის ხასიათს, მაგრამ ამ ნაკლზე ახლა არა ღირს ლაპარაკი. ჩვენ გვიზიდავს და გვაოცებს დაუცხრომელი ძიების, ახლის მიგნების ის მისწრაფება, რაც ასე ძალუმაღ იგრძნობა ამ კრებულების ავტორთა შემოქმედებაში. სამართლის ნორმების ფიქსირების მეთოდი, ცალკეული მუხლების მოკვეთილი და ლაკონური სტილი, რაც ასე საჭიროა საკანონმდებლო საქმიანობაში, ხომ პირველად შუმერებმა შეიმუშავეს და დანერგეს პრაქტიკაში. მათ პირველებმა გაკვალეს ამ მხრივ მანამდე უვალი გზები. ესაა მთავარი!

არ შეიძლება პატივისცემის გრძნობით არ განეწყოს შუმერული ფილოლოგების მიმართაც, როცა თუნდაც ზერელედ გადავხედებთ თვალს მათ ნამოღვაწარს. ამ წიგნის წინა ფურცლებზე ჩვენ გავეცანით ერთ-ერთი უცნობი ნიფურელი ფილოლოგის ნაშრომს — პირველ საბიბლიოთეკო კატალოგს. ახლა კი მოკლედ შევეხებით მისი კოლეგების — გრამატიკოსებისა და ლექსიკოგრაფების ღვაწლს.

შუმერელი სწავლულები ძალიან ადრე შედგომიან შუმერული ენის გრამატიკის საფუძვლების დამუშავებას. ალბათ, ეს სასკოლო საჭიროებებმა განაპირობეს. შუმერელი გრამატიკოსები თავიანთ ენას სიამაყით „ამაღლებულ ენას“ (ე მე გ ე) უწოდებდნენ და გამოყოფდნენ მასში ორ მთავარ დიალექტს — ე მე ქ უ ს ა და ე მე ს ა ლ ს. ლიტერატურულ ენას საფუძვლად ემექუს დიალექტი ედო.

კლასიკურ ხანაში უკვე შედგენილი პქონდათ გრამატიკის პირველი ვრცელი სახელმძღვანელო. მასში, რა თქმა უნდა, თეორიული მსჯელობები არ არის, არც ზოგადი წესებია ჩამოყალი-

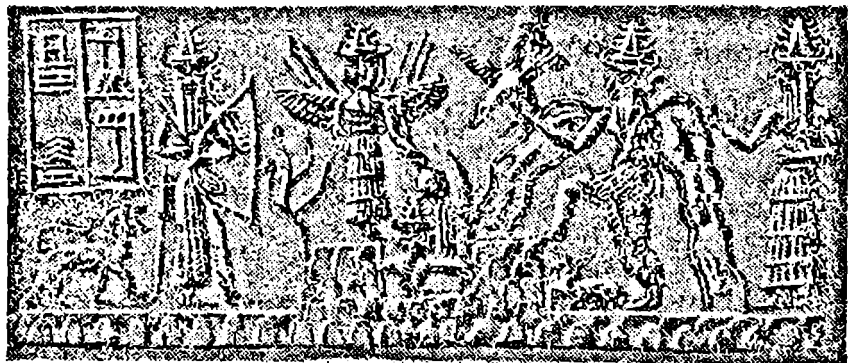
ბებული, როგორც ამას ჩვეულებრივ მიჩვეული ვართ ღღევანდელი გრამატიკული სახელმძღვანელოებით სარგებლობისას. მაგრამ მისი კითხვის დროს თითქმის ვერ გრძნობთ ამგვარი წესების აუცილებლობას; მასში ყველაფერი ნათელი და გასაგები იყო შუემრული ენის მცოდნე მოზარდისათვის. ეს სახელმძღვანელო ავტორს ისე მარჯვედ შეუდგენია, რომ მკითხველი თითქმის შეუმჩნევლად, თანდათანობით მიდის წინ მარტივიდან რთულისაკენ; თავდაპირველად ნაჩვენებია სახელის ან ზმნის უმარტივესი ფორმები. — ფუძეები, შემდეგ კი — უფრო გართულებული კატეგორიები.

შუემრული ენის ეს პირველი სახელმძღვანელო მოგვიანებით უთარგმნიათ აქადელებს და ჩვენამდე სწორედ ამ სახითაა მოღწეული — შუემრულ ტექსტს გვერდით მიწერილი აქვს შესაბამისი აქადური მნიშვნელობა.

პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ ძველ შუემრულ ენათმეცნიერთა ნაშრომების წყალობით ღღეისათვის ჩვენ, შუემროლოგებმა, უფრო კარგად ვიცით შუემრულის გრამატიკა, ვიდრე თვით შუემრული ენა. საქმე ის გახლავთ, რომ შუემრული ლექსიკის საკმაოდ დიდი ნაწილი, განსაკუთრებით ამ ენის თავისებური (იდიომატური) გამოთქმები, ჯერ კიდევ ვერაა ახსნილი ისე, რომ შეგვეძლოს ამ ენაზე გაბმული სასაუბრო ტექსტის აგება. განსაკუთრებით ჭირს ლიტერატურული ნაწარმოებების შინაარსში გარკვევა. შუემრული მწერლები, საერთოდ, ამაღლებულ სტილში წერდნენ. ისინი საუცხოოდ იყვნენ დაუფლებულნი და მარჯვედაც იყენებდნენ შედარება-მეტაფორებს, ეპითეტებს, იდიომებს, რის გამოც მათი ხელიდან გამოსული ზოგიერთი ტექსტი ჩვენთვის ნამდვილი რბუხია. ამ სიძნელეებში ნაწილობრივ გარკვევისათვის შეუდარებელ დახმარებას გვიწევს შუემრულ ლექსიკოლოგ-გრამატიკოსთა ნაშრომები.

1 ყოველთვის ასე ხდება: ესა თუ ის ცივილიზებული საზოგადოება თავისი განვითარების გარკვეულ ეტაპზე იწყებს მეცნიერული ცოდნის სხვადასხვა დარგში მის მიერ მოპოვებული მიღწევების სისტემატიზაციას. ეს დიდი საქმე ძირითადად იქიდან იწყება, რომ თავდაპირველად შესაბამის ენაზე მუშავდება სათანადო ტერმინოლოგია, ხდება მისი წერილობითი ფიქსაცია. შუემრებმაც ასე

გააკეთეს, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ამ საქმეში სხვისი გამოცდილების აღება ან რაიმე ტრადიციასზე დაყრდნობა მათ არ შეეძლოთ. ყველაფერი თვითონ დაიწყეს თავიდან და დაამთავრეს სანიმუშოდაც. დიდი წვლილი ამ საქმეში ისევ შუმერული ენის სპეციალისტებმა შეიტანეს. მათ დიდი რუდუნებით შეადგინეს სისტემატური, დარგობრივ პრინციპზე აგებული ლექსიკონი და უზარმაზარი მასალა განალაგეს ამგვარად: ცალკე განყოფილება დაუთ-

გამოსახულება საბეჭდავზე

მეს მცენარეების, ცხოველების, მინერალების, ციური სხეულების და მისთანანის აღმნიშვნელ ტერმინებს. შემდეგ მოდის სოციალური ურთიერთობის გამომხატველი ტერმინები, პროფესიათა აღმნიშვნელი სახელები და სხვა მრავალი. ეს იყო თავისებური ენციკლოპედიური ცნობარი, რომლითაც სარგებლობა განათლებულ შუმერელს თავისუფლად შეეძლო. ეს ლექსიკონები შემდეგ თარგმნეს აქადელებმა და მივიღეთ ჩვეულებრივი ორენოვანი შუმერულ-აკადური ლექსიკონი, დაახლოებით იმგვარი, როგორიცაა, ვთქვათ, დღევანდელი რუსულ-ქართული ან ინგლისურ-ქართული ლექსიკონები. ამ უძველეს ლექსიკოგრაფიულ მასალას ამჟამად მეცნიერები დიდი გულმოდგინებით სწავლობენ, ადარებენ ერთმანეთს მის ცალკეულ ვარიანტებს. 1937 წელს გერმანელმა მეცნიერმა ბენო ლანდსბერგერმა დაიწყო მისი გამოცემა „შუმერული ლექსი-

კონის მასალების“ სახელწოდებით. უკვე გამოსულია 15 დიდტანიანი ტომი. რომელი შუმერული სიტყვა თუ ტერმინი გინდათ, რომ აქ არ იყოს! როცა ამ ლექსიკონის გამოცემა დამთავრდება, ჩვენს განკარგულებაში აღმოჩნდება შუმერული ენის უდიდესი ცნობარი, სიტყვის კონა; ეს კი საშუალებას მოგვცემს უფრო ღრმად ჩაეწვდეთ ამ ურთულესი ენის საიდუმლოებებს. უცნობმა შუმერელმა ლექსიკოგრაფებმა ამ ნაშრომით უდიდესი სამსახური გაუწიეს მშობლიურ ენას — მომავალ თაობებს შემოუნახეს მისი მრავალფეროვნება და კეთილხმოვანება, ხოლო შუმერის ისტორიისა და კულტურის შესწავლით დაინტერესებულ პირებს ხელთ მოგვცეს საიმედო გზამკვლევი ათასწლეულების სიღრმეებში გულდაჯერებულად მოგზაურობისათვის, რათა ცივილიზაციის გარიჟრაჟზე, ანთებული შუმერული კულტურის მიფერფლილი წიაღიდან დღის სინათლეზე ამოგვეტანა სულ ახალ-ახალი ფაქტები და ამით კიდევ ერთხელ გამოგვეხატა ჩვენი მოკრძალებული პატივისცემა ერთ-ერთი უიშვიათესი ხალხის შემოქმედებითი გენიისადმი.

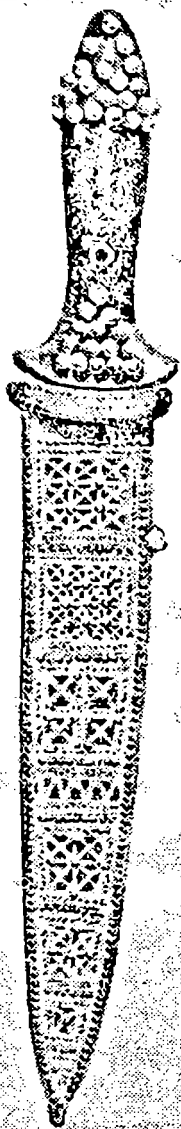
შუმერის ხელოვნება

შუმერის ხელოვნების ცალკეული დარგების განვითარება გარკვეულწილად განსაზღვრული იყო ადგილობრივი ბუნებრივი პირობების თავისებურებებით. ცნობილია, რომ სამხრეთ შუამდინარეთში არ მოიპოვება ქვა და ლითონი. არ იყო არც მაგარმერქნიანი ხის ჯიშები. ყოველივე ეს აფერხებდა სახვითი ხელოვნების ისეთი დარგების განვითარებას, რომლის მატერიალურ საფუძვლადაც ეს ბუნებრივი მასალა ითვლება.

შუმერის ხელოვნების უძველეს და შედარებით კარგად განვითარებულ დარგს არქიტექტურა წარმოადგენდა. შუამდინარეთში მოსვლისას შუმერებმა, როგორც ჩანს, თან მოიტანეს საკმაოდ განვითარებული არქიტექტურული კულტურა. სხვანაირად ძნელი ასახსნელია ის ფაქტი, რომ თითქმის მოსვლისთანავე შუმერის მიწაზე მათ აღმართეს მონუმენტური არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები.

ძირითად სამშენებლო მასალად გამოიყენებოდა გამოუწვავი აგური, რომელსაც დამზადების დროს ურევდნენ წვრილად და-

1. ჯ. შარაშენიძე

ჭრილ ლერწმის ღეროებს. ხის მასალა, სი-
ძვირის გამო, სამშენებლო საქმეში ძალზე
იშვიათად გვხვდება. მხოლოდ მნიშვნელოვა-
ნი საზოგადოებრივი შენობების გადახურვი-
სათვის იყენებდნენ შორეული მცირე აზი-
იდან მოტანილ კედრისა და ფიჭვის ძელებს.

შენობას ხელოვნურად გაკეთებულ მი-
წაყრილზე აგებდნენ, რათა წყალდიდობის
დროს დაცული ყოფილიყო დატბორვისა და
სინესტისაგან. ამას გარდა, მომადლო ცოკო-
ლიდან შენობა ყოველი მხრიდან კარგად მო-
ჩანდა.

თავიდანვე შუმერულ არქიტექტურაში
გაბატონებული ადგილი ტაძარმა დაიჭირა.
შუმერების მთელი ხუროთმოძღვრული ცოდ-
ნა ამ ტიპის შენობებშია გამოვლენილი.
პირველი ტაძრები, რომელთა ნანგრევები
აღმოჩნდა ურუქსა და უბაიდში, IV ათას-
წლეულის ბოლო საუკუნეებს ეკუთვნის. ამ
დროის შენობა ოთხკუთხედის ან კვადრატის
ფორმისა იყო. მას გრძელი შიდა ეზო ახლ-
და თან. ეზოს ორი გვერდის ჩაყოლებით ნა-
გებობის ცალკეული დეტალები სიმეტრიუ-
ლად იყო განლაგებული.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ურუქის
V არქეოლოგიური ფენის (XXXIV—XXXIII
სს.) ორი სატაძრო კომპლექსის ნანგრევები.
თავის დროზე შენობები ხელოვნურად გაკე-
თებულ მაღალ საძირკველზე მდგარა. ერთი
იმათგანი ღვთაება ანის სახელზე ყოფილა
აგებული, მეორე კი ქალღმერთ ინანას პა-
ტიესაცემად აღუმართავთ. გიგანტურია ამ

შენობათა ზომები — ინანას ტაძრის სიგრძე 75 მ იყო, სიგანე — 29 მ. მთელი კომპლექსი იჭერდა 2000 კვ.მ ფართობს, რომელსაც შემოზღუდავდა 3 მ სიმაღლის აგურის კედელი. ორივე სატაძრო კომპლექსი ერთდებოდა. უზარმაზარი სვეტებიანი დარბაზით, რომლის კედლები მოზაიკით იყო მორთული, თითო სვეტის დიამეტრი კი შეადგენდა 2,5 მ. გამოვლენილია 10 ასეთი სვეტის ნაშთი, რომელთა შორის მანძილი 6 მ-ია. სვეტებს ეყრდნობოდა ხის ძელები-საგან გამაგრებული სახურავი. ეს ძლიერი სატაძრო კომპლექსი მედიდურად დასცქეროდა ზემოდან მთელ შემოგარენს.

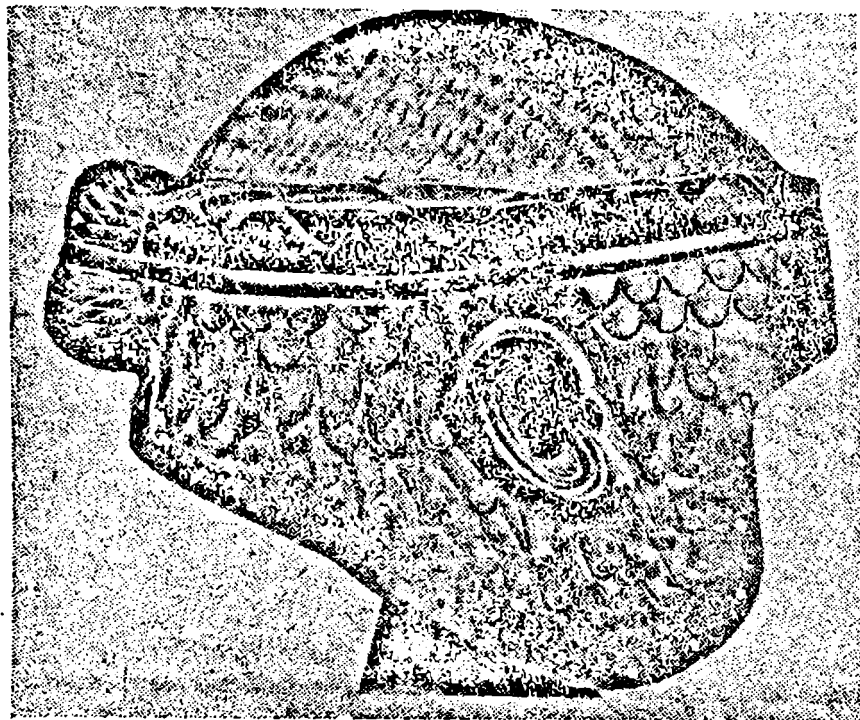
ვინაიდან შუმერის არსებობის მთელს მანძილზე ძირითადად არქიტექტურის ეს სტილი ბატონობდა, ამიტომ სხვა ნიმუშებს აქ აღარ შევეხებით. გამოვყოფთ მხოლოდ სატაძრო კომპლექსის მთავარ ერთეულს, ეგრეთწოდებულ ზიქურათს, რომელიც შუამდინარეთის არქიტექტურაში უძველესი დროიდან იჩენს თავს.

ტაძრები და სხვა მცირე ზომის საკულტო შენობები, როგორც წესი, ქალაქის ერთ რომელიმე უბანში აგებული ზიქურათის — მომაღლო კოშკისებური შენობის ირგვლივ იყო განლაგებული. ეს იყო აგურისაგან ნაგები სამი ან შვიდსაფეხურიანი პირამიდული შენობა, რომელიც, ერთი შეხედვით, ცისკენ ატყორცნილი საფეხურებიანი კოშკის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. საფეხურებს ქმნიდა ერთიმეორეზე დადგმული მართკუთხედის ფორმის ნაგებობები, რომლებიც ერთმანეთს ასევე აგურისაგან მტკიცედ ნაგები კიბეებით უკავშირდებოდნენ.

შუამდინარეთის ტერიტორიაზე ზიქურათების მშენებლობა უძველეს ეპოქაშივე დაუწყიათ. მისი იდეა აქ უნდა მოეტანათ აღმოსავლეთის მთიანეთიდან ბარში დაშვებულ პირველმოსახლეებს, რომლებსაც პირობითად უბაიდელებს ან ერიდუელებს ვუწოდებთ. მათი წარმოდგენით, ღმერთების სამყოფელი მთებში იყო, მტის მწვერვალებზე. შუამდინარეთის დაბლობზე მთა კი არა, ოდნავ შემალღებელი ბორცვიც არსადაა. ამიტომ დაუწყიათ ამ ტერიტორიის პირველამთვისებლებს ღმერთების საპატივცემულოდ ხელოვნურად გაკეთებულ ტერასებზე მთეს მწვერვალების ფორმის საკულტო შენობების აგება. ეს შენობები იყო სწორედ ზიქურათები. მოსულმა შუმერებმა შეითვისეს მისი მშენებლობის ხელოვნება. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ისინი უკვე ყველა მოზრდილ

ქალაქში აგებდნენ ზიქურათს და მის ირგვლივ განალაგებდნენ ამ ადგილის მფარველი ღვთაების სახელობაზე აღმართულ ცენტრალურ ტაძარს და სხვა საკულტო შენობებს.

განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ურის III დინასტიის პირველი მეფის ურნამუს მიერ სატახტო ქალაქ ურში აგებული ზიქურათი,

ოქროს შუაზარდი შეპქალადუგის სამარხიდან

რომლის ნანგრევები ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში გამოავლინა ინგლისელმა არქეოლოგმა ლ. ვულიმ. ურნამუს ზიქურათიც ხელოვნურ ბორცვზე აგებული სამსაფეხურიანი მონოლითური შენობა იყო. პირველი საფეხურის სიგრძეა 60 მ, სიგანე — 46 მ; სიმაღლე თავის დროზე შეადგენდა 15 მეტრს. ამ შენობაზე იდგა

იმავე ფორმის, ოღონდ ოდნავ მცირე ზომის შენობა — ზიქურათის მგორე საფეხური, მასზე კი — შესამე შენობა ანუ ზედა საფეხური. ურნამუს ზიქურათი მთლიანად 40—45 მეტრამდე სიმაღლისა უნდა ყოფილიყო. მესამე საფეხურის სახურავზე იდგა პატარა, ერთოთახიანი ტაძარი, რომელიც მიჩნეულ იყო მთვარის ღვთაების ნანას სავანედ. ტაძარს მლოცველების პროცესია შენობის საფეხურებზე მიშენებული კიბეებით უკავშირდებოდა.

ურნამუს ზიქურათის პირველი სართული შავად იყო შეღებილი. კედლების ზედაპირს, საღებავთან ერთად, ფარავდა ფისოვანი ნივთიერება, რომელიც მას სინესტისაგან იცავდა. მგორე სართული წითლად შეუღებავთ, ხოლო ზედა, მესამე სართული — თეთრად. ეს ლამაზი პირამიდული შენობა ურის სატაძრო „წმინდა უბნის“ მშენება იყო. მასთან ახლოს იდგა ღვთაება ნანასა და მისი მეუღლის, ქალღმერთ ნინგალის ტაძრები, რომელთაც ერწყმოდა საკულტო დანიშნულების სხვა ნაგებობათა მთელი კომპლექსი.

ამა თუ იმ რელიგიური დღესასწაულის დროს ზიქურათთან დიდი ხალხმრავლობა იყო. განსაკუთრებით ეს ითქმის ახალწლის საზეიმო დღეებზე, როცა ღვთაება ნანას უფროსი ქურუმი ზიქურათის ტაძრიდან ღვთაების გამოსახულებას დიდი ზარზეიმით ჩამოასვენებდა მიწაზე. ეს რიტუალი სრულდებოდა იმ მიზნით, რომ

ოქროსა და საღვთისაგან დამზადებული ღირა მეფე აბარგის აკლამიდან

იმ წელს დედამიწა უხვმოსავლიანი ყოფილიყო. ღამით კი ზიქურათის ტაძარში სრულდებოდა ღვთაება ნანას უფროს ქურუმ ქალთან მეფის-საკრალური ქორწინების ცერემონიალი, რაც ისევ და ისევ ნაყოფიერების კულტიან იყო დაკავშირებული. ამ დროს ქურუმში ქალი დიდი ექსტაზით აღავლენდა მეფის მიმართ პიმნსაგალობელს, რომელშიც შექებულ იყო მეფე, როგორც სიუხვისა და ნაყოფიერების საწყისის მიწიერი განსახიერება.

მეტად თავისებურია შუმერული სახვითი ხელოვნების სკულპტურული ნიმუშები. ადამიანისა და ღვთაებების ქანდაკებებს ახასიათებთ ერთგვარი სტატიკურობა, ძალზე იშვიათია დინამიზმი. ყველაფერში წარმატებულ ხალხს თითქოს აქ მოეცარა ხელი. შუმერულ სკულპტორებს ძალზე უჭირდათ მოძრაობის გადმოცემა. ამისათვის ისინი ერთობ პრიმიტიულ ხერხს მიმართავდნენ — სხეულის ცალკეულ ნაწილებს პირობით მოძრაობებში წარმოგვიდგენდნენ. ამის ნიმუშად შეიძლება ჩაითვალოს ფრინველების, ცხოველებისა და ადამიანთა ფიგურების განლაგება ენათუშის ცნობილ „ძერათა სტელაზე“.

ხელოვნების ამ დარგში შედარებით წარმატებას მიაღწიეს აქადის ეპოქის მხატვრებმა. ისინი ცდილობდნენ, მეტი მოძრაობა მიენიჭებინათ ადამიანის ფიგურისათვის. ამ მხრივ საინტერესოა „ნარამსუნის გამარჯვების სტელის“ გამოსახულებები. წითელი ფერის ორმეტრიან ქვიშაქვის სტელაზე გამოსახული რელიეფური სცენა ასახავს ელამის მთიანეთში ნარამსუნის ლაშქრობის ეპიზოდს. ძღვეამოსილი მეფე მიუძღვება წინ მთის ფერდობზე შეფენილ ჯარისკაცებს. მთის მწვერვალებისა და მცენარეების სილუეტები აქ ჯერ კიდევ პირობითადაა გადმოცემული, მაგრამ შემოქმედს მაინც მიუღწევია ბუნებისა და ადამიანების რამდენადმე ერთ მთლიანობაში აღქმისათვის.

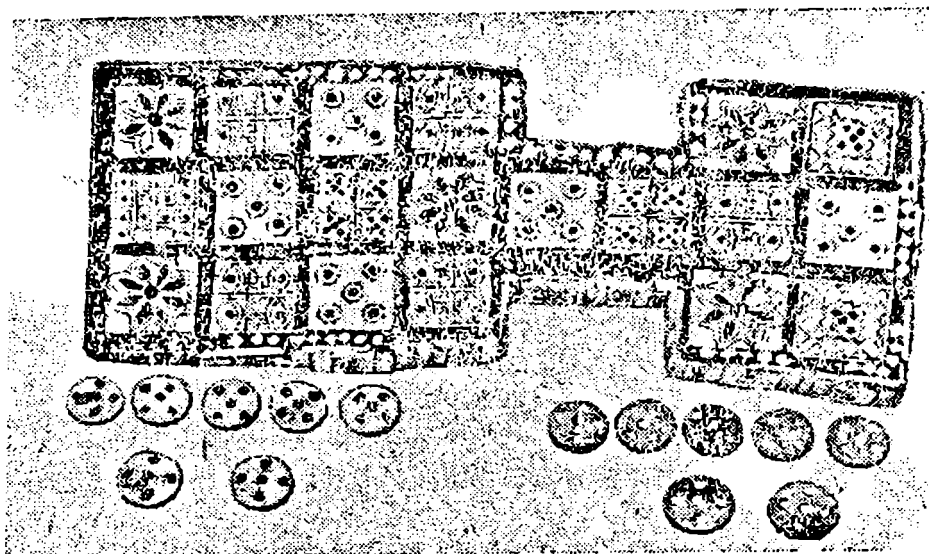
ურის III დინასტიის დროინდელი სკულპტორები უფრო მეტ ყურადღებას პორტრეტულ მსგავსებას აქცევდნენ. ეს რამდენადმე მიღწეულია ლაგაშის ენსის გუდეას ქანდაკებებში. ხელოვანი ზედმიწევნითი სიზუსტით გადმოგვცემს სახის მოყვანილობისათვის დამახასიათებელ ძირითად შტრიხებს — ოდნავ წინწამოწეულ ლაწვისთავეებს, ერთმანეთზე გადაბმულ ხშირ წარბებს, ოთხკუთხა

ენერგიულ ნიკაბს. გუდვას პორტრეტული ბიუსტის შემქმნით შუმერელმა სკულპტორმა მოგვცა ახალგაზრდა კაცის რამდენადმე განზოგადებული სახის საკმაოდ საყურადღებო ნიმუში.

შეუდარებლად მაღალდონეს მიაღწია შუმერულმა გლიპტიკამ ანუ ქვაზე სხვადასხვა გამოსახულებებისა თუ სცენების ამოკვეთის ხელოვნებამ. მინიატურული სცენების ქვაზე ამოკვეთის ეს რთული საქმე ძველ შუამდინარეთსა და მის მეზობელ მხარეებში ცნობილი იყო V ათასწლეულიდანაც კი, ე. ი. გაცილებით ადრე, ვიდრე ამ მხარეში შუმერები მოვიდოდნენ. შუმერებმა შეითვისეს ეს საქმე და ნამდვილ ხელოვნებად აქციეს. თავდაპირველად გამოსახულებებს შედარებით რბილი ჯიშის ქვებზე კვეთდნენ. ჰოვვინანებით, კერძოდ, III ათასწლეულის II ნახევრიდან. კი ამოსაკვეთ მასალად იყენებდნენ ისეთ მაგარ ქანებს, როგორიცაა ქალცედონი, ჰემატიტი, სერდოლიკი და მისტანანი.

სამხრეთ შუამდინარეთის ტერიტორიაზე გამოსახულებიანი ქვის ნაჭრები ჯერ კიდევ უზაიდის ეპოქაში გვხვდება. მომდევნო, ურუქის ეპოქის დასაწყისიდან გამოსახულებათა ამოსაყვეთად უკვე ამზადდნენ ცილინდრულ ქვებს, რომელთა სიგრძე, ჩვეულებრივ, 4—5 სმ, დიამეტრი, კი 2—3 სმ იყო. ამგვარ ქვას მთელს სიგრძეზე სვრეტდნენ, შიგ ზონარს უყრიდნენ და ყელზე იკიდებ-

ოქროსა და საღვთისაგან დამზადებული შაშის დათა შეფე აბარვის აკლამიდან დნენ. ამ დროს ასეთ ქვებს ჯერ კიდევ ავგაროზის დანიშნულება ჰქონდათ. მოგვიანებით ამ ცილინდრულმა ქვამ საბეჭდავის მნიშვნელობა შეიძინა და მისი მფლობელის მეობის, პიროვნების დამადასტურებელი ნიშანი გახდა. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ასეთ ქვებზე დაიწყეს სათანადო წარწერების გაკეთებაც, სადაც მითითებული იყო მფლობელის ვინაობა და პროფესია-თანამდებობა.

საბეჭდავები ჰქონდათ ოფიციალურ პირებს. განსაკუთრებით სჭირდებოდათ იგი მდივან-მწერლებს, რომლებსაც თითქმის ყო-

ველდლე უხდებოდათ სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენტის შედგენა-საბუთებზე, ჩვეულებრივ, ხელს აწერდა შემდგენელი, რითაც პასუხისმგებლობას კისრულობდა დოკუმენტის სწორ გაფორმებაზე. ხელმოწერის დასამისათვის საკმარისი იყო საკუთარი და მამის სახელისა და პროფესიის შემცველი წარწერიანი საბეჭდავი პორიზონტალურად გაეგორებინა ჯერ კიდევ სველ ფირფიტაზე და ავტოგრაფიც თავისით კეთდებოდა.

როგორც წარწერა, ასევე გამოსახულებაც საბეჭდავზე ამოჭრილი იყო ბარელიეფურად ანუ ამოზურცულად, რის გამოც იგი ძალზე ნათლად აღიბეჭდებოდა ფირფიტის ზედაპირზე. ჩვენამდე მოაღწია ათასობით ასეთმა ანაბეჭდმა, რაც ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის შუმერულ მხატვარ-გრაფიკორთა ფანტაზიაზე. რა სცენები ვინდათ, რომ აქ არ ნახოთ — მითოლოგიური სურათები ცხოველთა გამოსახულებებით, მცენარეული ორნამენტი, სამეურნეო ყოფის ამსახველი სცენები, მამაკაცთა და ქაღალთა სურათები... განსაკუთრებით ფართო ასახვა ჰპოვა შუმერული ლიტერატურის ცალკეულმა ეპიზოდებმა, კერძოდ, გილგამეშისა და მის შესახებ არსებული პოემების პერსონაჟებმა. რამდენიმე საბეჭდავზე ეხსენებოდა ციურ ხართან გილგამეშისა და ენქიდუს ბრძოლის მოტივს შეიძლება ითქვას, ამჯერად ჩვენ საქმე გვაქვს ლიტერატურული ნაწარმოებების დასურათების ყველაზე უადრეს შემთხვევასთან.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია შუმერების მიღწევები ლითონ-დამუშავების დარგში. ჩვენამდე მოაღწია ოქროსა და ვერცხლისაგან დამზადებულმა არაერთმა ნივთმა, რომელთა უმეტესობა ხელოვნების ნამდვილ შედეგად შეიძლება ჩაითვალოს. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა ურის I დინასტიის (XXVIII ს.) მეფეთა სამარხეული ინვენტარი.

აღრეული პერიოდის ურის მეფეთა სამარხები მიმდინარე საუკუნის 20-იან წლებში შეისწავლა ინგლისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ლ. ეულის ხელმძღვანელობით. ამ გათხრების დროს სამეფო გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენლის მესქალამდუგის საფლავში აღმოჩნდა ბრწყინვალედ ნაოსტატარი ნივთები — ოქროს ხანჯალი, ასობით ოქროს მძივი, სამი ოქროს თასი, ოქროსა და ვერცხლის შენადნობისაგან დამზადებული ორი ცული და ნიჟარის ფორმის სანათური. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მესქა-

ლამდუგის ოქროს მუზარადი. იგი მთლიანად ფარავდა თავსა და პირსახეს კიდეებზე მიმაგრებული დამცველი ფირფიტების დახმარებით. თმა და კულულები მასზე რელიეფურადაა გამოსახული. მუზარადის შუა ნაწილიდან ხვეულები ჩამოშლილია კისრისაკენ და ყურების ირგვლივ თმის ნაწილი თხემზე კოშტადაა შეკრული, რომელიც მაგრდება შუბლიდან ვარცხნილობის ირგვლივ შემოჭერილი და უკან შენასკეული ბაფთით. მუზარადზე გამოყვანილია ყურის ნიჟარები ნახვრეტებითურთ, რომ სმენა არ ყოფილიყო დაზარებული. ეს არის შუმერული ოქრომჭედლობის დიდებული ნიმუში. სავსებით სამართლიანად შენიშნავს მისი პირველალმომჩენი ლ. ვული: შუმერული ხელოვნებიდან რომ არაფერი დარჩენილიყო, საკმარისი იქნებოდა ეს ერთი მუზარადიც იმისათვის, რომ ძველი შუმერული ხელოვნებისათვის საპატიო ადგილი მიგვეკუთვნებინა ცივილიზებულ ხალხებს შორის.

ოქროს შესანიშნავი ნაკეთობანი აღმოჩნდა აგრეთვე XXVIII საუკუნის დროინდელი ურის მეფის აბარგისა და მისი მეუღლის, დედოფალ შუბადის აკლდამეშაიაც. აქვე იპოვეს ერთ-ერთი მუსიკალური ინსტრუმენტი — ლირა, რომლის რეზონატორს ამშვენებდა ოქროსაგან დამზადებული წვერებიანი ხარის თავის გამოსახულება. რქები, თვალები და წვერები ლილაქისაგანაა გაკეთებული. რეზონატორის წინა მხარეზე აკრული იყო სადაფის ფირფიტები, რომლებზედაც ადამიანისა და ცხოველების ფიგურებისაგან შედგენილი სახუმარო სცენებია გამოსახული. აბარგის აკლდამაშვივე იპოვეს სადაფისაგან დამზადებული შაშის სათამაშო დაფაც.

დიდი ხელოვნებითაა შესრულებული დედოფალ შუბადის თავსამკაულიც. იგი შედგება მცენარეული ორნამენტებით შემკული ოქროს ფირფიტების, გვირგვინისა და რგოლებისაგან. ყოველგვარი სიტყვიერი აღწერა უძლური იქნება მისი სიდიადის გადმოსაცემად. იგი საკუთარი თვალთა უნდა ნახოს კაცმა. ამიტომაც სავსებით სწორად მოიქცა ლ. ვული, როცა სანთლისაგან დაამზადებინა წარმოსახვით აღდგენილი იმდროინდელი შუმერელი ქალის ბიუსტი, თავზე მოარგო დედოფალ შუბადის რესტავრირებული თავსამკაული და ამ სახით ფოტოგრაფირებული წარმოგვიდგინა ჩვენ.

ჭედური ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშია ძველი ასურული ქალაქის, ნინევიის ნანგრევებში აღმოჩენილი სპილენძის სკულპტუ-

რული გამოსახულება-ნიღაბი, რომელიც პირობითად მიჩნეულია სარგონ დიდი აქადელის პორტრეტად¹. ჩვენთვის აშკარად მნიშვნელობა არა აქვს იმას, სწორია თუ არა ასეთი გაიგივება. მთავარი ისაა, რომ ჩვენს წინაშე ხელოვნების ნამდვილი შედეგია, რომე-

დედოფალ შუბადის თავსამკაული

¹ ნიღბის ის ადგილი, სადაც თავის დროზე წარწერა ყოფილა გაკეთებული, დაზიანებულია. ამიტომ ძნელია დაბეჭდილებით შტაციება იმისა, რომ იგი სარგონ აქადელის პორტრეტია.

ლიც განსაცვიფრებელი ძალით იზიდავს მნახველის ყურადღებას შესრულების უაღრესად რეალისტური მანერით. სახის ნაკეთები გამოყვანილია ცოცხლად, გამომეტყველებას ერთგვარი სიმკაცრის იერს აძლევს ოდნავ სქელი და ენერგიულად მოკუმული სემიტური ტუჩები. გულმოდგინედაა შესრულებული მდიდრული მუწარადიც, რომელიც რამდენადმე მესქალამდუგის ჩაფხუტს მოგვაგონებს. ფიგურა ერთნაირი სიცხადით აღიქმება როგორც წინიდან, ისე პროფილში. ხელოვნების ამ შესანიშნავი ნიმუშის შემოქმედი შეიძლება სემიტი ოსტატი იყო, მაგრამ თავისი ხელნაწერით იგი შესამჩნევ ნათესაობას ამჟღავნებს იმ ოქრომჭედლურ სკოლასთან, საიდანაც გამოვიდა I დინასტიის სამარხეული ინვენტარის ნივთები. ეს ვარაუდობა კიდევ ერთი დადასტურებაა იმისა, რომ შუმერული და აქადური კულტურები არ შეიძლება ურთიერთისაგან განცალკევებულად განვიხილოთ. შუმერულისაგან გამდიდრებული აქადური კულტურა ერთ დიდ, შუამდინარულ კულტურაში შემავალ მძლავრ და ნაყოფიერ ნაკადს წარმოადგენდა.

ამით გვინდა დავამთავროთ შუმერებზე საუბარი.

ჩვენ თითქმის ათასხუთასი წლის მანძილზე მიყვებოდით მათ შრომაში, ბრძოლასა და შემოქმედებაში. მათი ლამაზი ცხოვრების ნათელმა საუკუნეებს გადმოაშუქა. შუმერების მიერ შექმნილმა მდიდარმა და მრავალფეროვანმა კულტურამ უშუალო ან არაპირდაპირი გზით გარკვეული გავლენა მოახდინა წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ტერიტორიაზე მცხოვრები უძველესი ხალხების — ასურელ-ბაბილონელების, ელამელების, ხეთების, ძველი ებრაელებისა და სპარსელების, ფინიკიელებისა და ბერძნების სულიერ განვითარებაზე. ამ ხალხებთან ოდითგანვე მჭიდრო კულტურული და ეკონომიკური კავშირურთიერთობა ჰქონდა სამხრეთ ამიერკავკასიის ვრცელ მიწა-წყალზე მცხოვრებ ქართველური ტო-

შეზღუდვის უქმედებას წინაპრებს, რომლებმაც მათი მეშვეობით, უფრო მეტად კი, პირდაპირი გზით, შეითვისეს შუშერული კულტურის არა ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტი. ეს ელემენტი ჩვენ დღემდე მოვიტანეთ და ისე შევისისხლხორცეთ, რომ დღეს კიდევაც გვიჭირს საკუთრივ ქართულისაგან მისი გამოყოფა-გამოცალკევება. შეიძლება ამიტომაცაა, რომ შინაგანად ასე მახლობლად მივიჩნევთ ჩვენ შუშერებს, ასე ძალუმაღ გვიზიდავს მათი სულიერი შემოქმედების ყველა სფერო.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ვინ იყვნენ შუმერები?	3
შუამდინარეთის ბუნებრივი პირობები	5
სამხრეთ შუამდინარეთის ადრეული ისტორია	10
წინაშუმერული მოსახლეობა სამხრეთ შუამდინარეთში და შუმერების მოსვლა ამ მხარეში	17
როგორ აღმოაჩინეს შუმერები და შუმერული ენა	22
შუმერულის დამოკიდებულება სხვა ენებთან და შუმერულ-ქართულის ურთიერთობის საკითხები	28
შუმერებმა შექმნეს ლურსმული დამწერლობა	43
შუმერის პოლიტიკური ისტორია III ათასწლეულში	52
ლაგაშის აღზევება. ბრძოლა შუმერის გაერთიანებისათვის	56
შუმერი აქადის დინასტიის ხანაში	65
ურის III დინასტიის ეპოქა	74
შუმერის საზოგადოება III ათასწლეულში	79
შუმერების საოჯახო ყოფა და ყოველდღიური ცხოვრება	89
შუმერების რელიგია	101
შუმერული ლიტერატურა	113
შუმერების მიღწევები მეცნიერების სხვადასხვა დარგში	132
შუმერის ხელოვნება	161

ს. ბ. № 880

რედაქტორი მარინე სოხაძე
მხატვარი გ. ლლონტი
მხატვრული რედაქტორი შ. დოლიძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. შეელიძე
კონტრ.-კორექტორი ლ. სულთანიშვილი
კორექტორი ქ. გუნცაძე
გამომშვეები ნ. ჭელიძე

გადაეცა ასაწყობად 04.11.82, ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.01.83,
ანაწყ. ზომა $6 \times 83/4$, ქაღალდის ზომა $60 \times 84/16$, ნაბეჭდი თაბახი
10,23, საღებავგატარება 10,46, საბ. ქაღალდი № 3, სააღრ.-საგამომ-
ცემლო თაბახი 8,58, ტირაჟი 10.000, უფ 00305, შეკვეთა № 731,
ფასი 35 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადული“, თბილისი, მარჯანიშვილის 5.
Издательство «Накадули», Тбилиси, ул. Марджанишвили, 5.

საქართველოს სსრ გამსახეობის თბილისის № 4 სტანბა
380060, მეღქალაქის II კორპ.
Тбилисская типография № 4. Госкомиздата
Грузинской ССР. Тбилиси 380060. Медгородок II корп.